

59-7517  
1968 AUG 5 S.

# Irodalomtörténeti Közlemények.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE  
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST  
1968



# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1968. LXXII. évfolyam, 3. szám

## SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János  
Czine Mihály  
Király István  
Klaniczay Tibor  
Komlós Tibor  
Németh G. Béla  
Szauder József  
Tolnai Gábor  
Varga József

## SZERKESZTIK

Németh G. Béla  
Szauder József  
felelős szerkesztő

## SZERKESZTŐSÉG

Komlós Tibor  
titkár  
V. Kovács Sándor  
Rigó László  
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Tarnai Andor: Pax Aulæ 273  
Németh G. Béla: A polgári realizmus kritikai kezdeményezői 284  
Baránszky Jób László: Kosztolányi és a német irodalom 310

## Kiseb közlemények

Vajay Szabolcs: A magyar Roland-ének nyomában. 333  
— V. Kovács Sándor: Egy Vergilius reminiscencia Balassnál. 338 — Dán Róbert: Apácai héber nyelvtudásához. 338 — Kiss Albert: Adatok Papp Dániel életrajzához. 339 — Molnár Ferenc: Radnóti Miklós pályakezdesének körülményeiről. 343 — Szőnyi Zoltán: Budapest első irodalmi lapja 1945-ben. 350 — Kókay György: Besse-nyi Der Mann ohne Vorurtheil című műve magyarországi másolatának provenienciájához. 350

## Adattár

Korompay János: Kéziratok és Ady-levelek Horváth János hagyatékából. 352 — Varga József: Horváth János levele Ady Lajoshoz. 364 — Rigó László: Gyulai Pál kiadatlan politikai cikke. 365

## Szemle

Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig (Weber Antal) 372  
Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon (Bán Imre) 374  
Horvát István: Mindennapi (Fenyő István) 377  
Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom (Gerédy Rabán) 380  
A magyar nyelv története és rendszere (Jelenits István) 382

\*

Silagi, Gabriel: Untersuchungen zur ‚Deliberatio supra hymnum trium puerorum‘ des Gerhard von Csanád.  
— Batsányi János: Der Kampf. — Vörösmarty Mihály: Czillei és a Hunyadiak. — Gárdonyi Géza: Versek — drámák. — Dersi Tamás: A rejtélyes doktor. — Dénes Zsófia: Élet helyett órák. — Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. — Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc a lázadás kezdetén. — Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. — Balog Edgár: Toll és emberség. (Redi Károly, Kovács Győző, Fehér Géza, E. Nagy Sándor, Ferenczi László, Széles Klára, Kardos Pál, Kiss Sándor, Szerb Antalné, Say István) 384

## Krónika

Waldapfel József (1904–1968) (Horváth Károly) 395  
— A Magyar Irodalomtörténeti Társaság sárospataki vándorgyűléséről (Rigó László) 396 — Intézeti hírek (1968. április 1– május 31.) 399



Az alábbi közlemény három könyvet mutat be a XVII–XVIII. század hazai politikai irodalmából, melyek közös francia forrásból kerültek át Magyarországra; a cím az eredeti egyetlen magyar nyelvű származékára, Pápai Páriz Ferenc Kolozsvárt 1696-ban megjelent közismert munkájára utal. A politika történetébe tartozó művekről lévén szó, az olvasónak alighanem eszébe jut Wittman Tibor tíz évvel ezelőtt megjelent kiváló tanulmánya, melyben a szerző a XVI–XVII. század fordulójának minden számottevő politikai iratát elemzi, s azt a fontos kérdést is tisztázza, mettől kezdve beszélhetünk egyáltalán magyar földön önálló államtudományról.<sup>1</sup> A politikai munkákat én irodalomtörténeti oldalról közelítem meg, mert meg vagyok győződve, hogy az emlékek tárgyi, tudománytörténeti feldolgozása csak arra hivatott szakember feladata lehet. Az irodalomtörténeti vizsgálat persze nehezen nélkülözheti a tudománytörténettől remélhető támogatást, de ennek hiányában is abban a hitben fogok munkához, hogy az elmondandók nem állnak majd ellentétben a későbbi politikatörténeti feldolgozással, hanem talán egy és más vonatkozásban még támogatni is fogják azt.

Minthogy az eredeti három, egymástól teljesen független, nagyon eltérő környezetben kiadott fordításról lesz szó, mindenekelőtt a francia szöveg és a magyarországi változatok viszonyát valamint az utóbbiak egymás közötti nyelvi és tartalmi eltéréseit vizsgálom, majd a hazai származékok létrejöttének körülményeit próbálom kifejteni, hogy végül Pápai Páriz Pax-sorozatának és az ezzel rokon műveknek ama vonásaira utaljak röviden, melyek a rendiség késői szakaszában katolikus és protestáns oldalon egyformán megtalálhatók, sőt uralkodóak a felvilágosodást megelőző évtizedekben.

## I.

Pápai Páriz Ferenc könyvének teljes címe: *Pax Aulæ*, az-az: bölts Salamon Egynehány válogatott Regulainak rövideden való elő-adása, mellyek embernek itt ez életben való bölts magaviselésére, kiváltképen a Méltóságban és Méltóságok előtt, szükségesképen megkívántatnak. Rész szerint Franciaiai nyelven való Irásból, rész szerint pedig másunnan szedegettettek és Magyar nyelven ki-adattaltak... Kolozsvár 1696. (RMK I. 1488.) A terjedelmes címről nem hagy kétséget afelől, hogy a Pax Aulæ-t politikai munkaként bocsátotta útjára a fordító, ha ebben a minőségben nem számítható is a tudományos rendszerezések közé. Misztótfalusi Kis Miklós-ról, a Pax Aulæ nyomdászáról és a fordító barátjáról feltehetjük, hogy Pápai szíve szerint beszélt, és egyébként is fején találta a szegyet, mikor a könyv elején álló üdvözlő versében azt írta, hogy kiadványa „egész Ethica, 's Kis Theologia”. Ha a megisztelőnek szánt jellemzést

<sup>1</sup> A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. III. (1957) 53–66. Fontos megállapítása: „... míg... nyugaton a polgári fejlődés eredménye volt, nálunk a polgári viszonyok jelentkezése és a nemzetté válás előtt... az... 1608-as országgyűlési törvények utáni évtizedekben jött létre az államtudomány.” (55.)



a kor államtudományi szaknyelvére fordítjuk, nem jelent mást, mint hogy a kiváló kolozsvári nyomdász a Pax Aulæ-t a politico-moralis művek közé sorolta. Értett pedig Pápai a komolyabb politikához is. A halálára megjelent nagyenyedi kollégiumi kiadvány megemlíti, hogy a nagynevű tanár egyebek között politikai előadásokat tartott.<sup>2</sup> Tanulmányi jegyzet eddig nem került elő, de 1714-ből fennmaradt egy eddig sehol nem méltatott államtudományi disszertáció, melynek nyilvános megvitatásán Pápai Páriz elnökölt. Ha tudjuk, hogy ebben az időben még a nagynevű külföldi egyetemeken sem a vizsgálzó (respondens) írta az értekezést, hanem professzora, akkor biztosra vehetjük, hogy a *Dissertatio politica, de arcanis prudentiae in imperando regulis: sive (ut vulgo vocari illae solent) de ratione status* című, az államrezonról szóló nagyenyedi disszertációt a vizsgáló Bánfi Imre helyett az elnöklő tanár (praeses) írta.<sup>3</sup> A Pax Aulæ kiadásával az írónak a Teleki Lászlóhoz és feleségéhez intézett ajánlás szavai szerint sem a szakszerű tanítás, az elme oktatása volt a célja, hanem a lélek nevelése, mégpedig Pápai Pax-sorozatának többi tagjához hasonlóan az ember és a világ harmóniájának biztosítása érdekében.<sup>4</sup>

A könyv fordítás voltára már a cím utal, s ennek alapján két forrást, egy franciát és egy ismeretlen nyelvűt kell feltételeznünk. A francia munkáról az ajánlás azt árulja el, hogy név nélkül jelent meg, s hogy az a kiadása, amit Pápai fordított, a magyar mű megjelenése előtt tíz évvel látott napvilágot, vagyis 1686–87-ben. A címre az ajánlást követő előszóból következtethetünk: „... a' mit elintéztem és kezdettem e' könyvben, mely a' Böltseségre vezérlő tanács...” Ha a megadott címet visszafordítjuk franciára és utánakeresünk a közkezen forgó legjobb anonym-lexikonban a következő bibliografiai adatra bukkanunk: *Les conseils de la Sagesse, ou le recueil des maximes de Salomon, les plus nécessaires à l'homme pour se conduire sagement avec des reflexions sur ces Maximes*.

A forrás a névtelenül kiadott francia munka szerzőjének (Michel Boutauld) francia jezsuitát (1604–1689) tartja. A továbbiakban tehát a rend nagy írói katalógusát fogadhatjuk el, ha nem is teljesen megbízható, de mindenesetre a legilletékesebb kalauznak. E szerint a hosszúéletű rendtag mindössze három könyvet írt. A *Les conseils* először 1677-ben jelent meg Párizban, majd 1683-ig csaknem minden évben. A feltűnő kelendőség lehet a magyarázat, hogy ebben az esztendőben egy előszóval ellátott folytatás látott napvilágot (*La Suite des Conseils de la Sagesse*), s a további kiadások ettől kezdve mindkét részt tartalmazzák. Az egyre emelkedő népszerűséget s a nemzetközi jezsuita irodalom hatékonyságát az angol (1680), az olasz (1681), a latin (1681 vagy 1682), a spanyol és német (1691) fordítások jelzik; Christian Thomasius is foglalkozott a művel folyóiratában.<sup>5</sup>

A korábban megjelent *Les Conseils* két részből, minden rész négy cikkelyből (article) áll, melyek változó számú maximát foglalnak magukban; a *La Suite des conseils*-ben belső tagolás nincsen, tartalmát egy bevezető és további 25 maxima alkotja. A maximák szerkezete a következő: az élen idézet áll a Példabeszédek Könyvéből, vagy az Énekek Énekéből, amit parafrázis (Pápainál: Summája) és reflexió (Magyarázattya) követ. A könyv stílusáról a kö-

<sup>2</sup> Justissima adorea, piis Manibus... Francisci Pariz Pápai, ... in Illustri Bethleniano Professoris Inclytissimi perpetuique Paedagogiarchoe, ab eodem Collegio decreta, et... consecrata. Claudiopoli 1717. Az adat Pápai Páriz három levélre terjedő életrajzában található. Újra kiadta KEMÉNY JÓZSEF: Történeti és irodalmi kalászatok. Pest, 1861. 251–254.

<sup>3</sup> Teljes és pontos címe: *Dissertatio politica, de Arcanis Prudentiae in imperando Regulis: Sive (ut vulgo vocari illae solent) de Ratione Status*. Occasionis Examinis Publici Autumnalis, primis diebus Mensis Octobris, Anno... 1714. more majorum celebrandi, ad ventilandum proposita, in... Collegio Bethlenio-Brandenburgico Enyediensi, praeside Francisco Pariz Pápai... respondente... Emerico Banfi. Claudiopoli 1714.

<sup>4</sup> Az előszóban: „Ezek pedig a' Salamon böltsességéből szedett Régulák, melyeket én helyes és igen illendő eszközöknek ítéltem arra, hogy ember e' világi életnek javai között-is, lelke tsendességére és békeségére tehessen szert.” (A3–A4, hű fordítás a francia eredetiből.)

<sup>5</sup> J.—M. BARBIER: Dictionnaire des ouvrages anonymes, I. Paris, 1872. 699–700., aki a szerző személye körüli vitát is ismerteti. SOMMERVOGEL: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. II. 45–49. Itt az első kiadás éve sajtóhibából 1697. — A Thomasius-adatot GOTTLIEB STOLLE említi: Anleitung zur Historie der Gelehrsamkeit. Jena 1736. 724–726.



vetkezőt jegyzi meg a *Les conseils* előszavában a francia szerző: ... "je me souviens de ce que m'a dit un Ecrivain des plus estimez de notre temps: Que pour exceller en l'art du bien écrire, il faut sçavoir bien effacer."

A bibliai Salamon király bölcsességének a XVII–XVIII. századi államtudományban való felhasználásáról Gottlieb Stolle, a jónévű német historia litteraria-író azt írja, hogy az „igazi” politikát nem a pogányoktól, hanem a bibliából kell tanulni, s ehhez hozzátesszi még, hogy sok politikai munkát elnékülözne, ha a bölcs Salamon könyvei megmaradtak volna. Minden valószínűség szerint hasonlóképpen gondolkodott Pápai Páriz is, aki az ajánlásban megemlíti, hogy Salamon háromezer példabeszédet, ezeröt éneket és sok filozófiai munkát írt „a’ fáknak, füveknek, barmoknak, halaknak, madaraknak és tsúszó-mászó állatoknak természetekről.”<sup>6</sup>

A francia eredeti elolvasása után nem lehet kétséges, hogy az író katolikus volt. Az evangélikus Stolle természetesen elítéli a könyv pápista vonásait („zuweilen ex praejudicio Religionis suae geirret habe”), de egyébként a legjobb véleményt formálja róla („kan dieses Buch denn noch vor vollkommen passiren . . .”). Ugyanígy vélekedett Pápai Páriz Ferenc, különben nem fordította volna le néhány protestáns szempontból méltán kifogásolható passzus kivételével az egészet magyarra, és tökéletesen egyetértett vele a két kiváló kortárs, Misztótfalusi Kis Miklós és Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanár, akik üdvözlő verset írtak a kolozsvári kiadvány elé. Pápai Páriz Ferenc változtatásai majdnem kizárólag a „vallási előítélet” eltüntetését célozzák, vagy aktuális vonatkozásúak. Megállapítható, hogy csak ott toldott bele az eredetibe, ahol az elhagyott lapokat valamiképpen pótolnia kellett. É pótlások a cimlap szerint „másunnan szedegettettek”, tehát írott műből származnak, de a második forrásra nem sikerült ráakadnom.

A magyar Pax Aulae előszava teljes egészében a *La Suite* elejéről való, csak a beállítás változik némileg. A francia szerző a jezsuita lelkiatyák pózában Theotime-hoz beszél benne, Pápai Páriz a név helyett „kegyes Olvasó”-t emleget, az első bekezdés pedig, amelyben Theotime bizonyos kételyeit tárja fel, egészen elmarad. A vallási cenzúra jele, hogy kihagyja az eredeti egyik irodalmi utalását, mert egy jezsuita teológus munkájára vonatkozik,<sup>7</sup> átsilik egy közelebbről ismeretlen Pimante néven,<sup>8</sup> és kihagy egy hivatkozást Sirah fiának könyvére. A fordítás különben olyan hű, hogy már hibára vezet: a francia előszó utolsó mondata a Salamon-idézetek soron következő táblázatára, vagyis a tartalomjegyzékre utalja az olvasót (Table des textes de Salomon); Pápai átveszi a passzust, noha nála a citátumok listája a kötet végére került. (Tablaja E’ Könyvben megmagyaráztatott réguláknak.)

A továbbiakban francia eredeti belső tagolásán annyit változtat a magyar fordító, hogy a *Les Conseils* részéről nem vesz tudomást, vagyis az egész mű szerkezetét a *La Suite* mintájára átalakítja. Az egyes szám 2. személyben fogalmazott részeket 3. személyre írja át, mert a Theotime-hoz szóló intelem fikcióját később sem veszi át. A bibliai idézetekkel elég szabadon bánt: hol újat tesz az eredetihez (pl. I., V., VIII. stb.), hol egyszerűen lecserél (VII., XVIII.). Pápai Páriz máskülönben híven fordít, s ahol kihagy néhány sort, vagy betold a szövegbe, a továbbiakban is kizárólag teológiai szempontból teszi. Elmaradnak tehát a szentek tiszteletére, a katolikus értelemben vett eretnkségekre, a pápákra vonatkozó utalások stb.

Célzásokon, apró bekezdéseken persze egyszerűen át lehetett siklani; hosszabb szövegrészek betoldására akkor kényszerült, ha egész fejezetek tartalmával nem érthetett egyet; más, kevésbé fontosaknak tartott részeket azért hagyott el, hogy bizonyos témákat hozhasson szóba, melyeket időszzerűeknek tartott az erdélyi reformátusok politikai nevelésében. A francia

<sup>6</sup> STOLLE: i. m. Pápainál: Pax Aule, A5 lev.

<sup>7</sup> Jean de Pineda (1558–1637) műve: Ad suos in Salomonem commentarios Salomon praeuius, Lyon 1609.

<sup>8</sup> „Pimante l’appelloit” helyett a magyarban: „Egy tudós azt mondgya” áll. — Talán Pimenta a helyes név?



eredeti XVI. maximája nyilvánvalóan azért maradt ki teljes egészében, mert a predestinációtanról katolikus értelemben beszél. A XXI–XXIII-ról azonban, melyek a társalgásról, a lelki nyugalom megőrzéséről szólnak, már nem lehet ugyanezt feltételezni, s ha a helyükre beiktatott részletek tárgyát nézzük, nemigen lehet tagadni a szövegek aktualitását, sőt egy esetben még személyes állásfoglalást is feltételezhetünk. A betöltött regulák között a XXII. az ünnepek megszenteléséről, a XXIII. a dézsmáról szól. Kiemelkedő fontosságukat már az ajánlás hangsúlyozza, amikor az udvari emberek bűnei között felsorolja az „Innepléssel való visszaélés”-t és az „Isten tiszteletire valóknak elvonása”-t. Az előadási módor (pontokba szedett száraz fejtegetés) és a hangnem ezekben élesen elüt a könyv többi részének tónusától; tartalmilag feltűnően ortodox a dézsmáról adott vélemény: „A’ mi e’ miatt való villongásokat és veszekedéseket nézi, az nem egyéb, hanem a’ Dézmát szerző Isten ellen való patvarkodás”. (269–270.) Egyéni állásfoglalás rögzítésének tekinthető a XXI. fejezet, melyben Pápai Páriz mereven elítél minden hazugságot, még azt a fajtát is, amivel embertársainknak akarunk szolgálni („tisztelességes hazugság”). Figyelemre méltó ez, ha arra gondolunk, hogy az egykorú, de csak fél évszázaddal később magyarra fordított Gracian gondolkodásának egyik központi fogalma a színlelés.<sup>9</sup>

Tudtom szerint senki nem vette még észre, hogy a Pax Aulae francia eredetijének kétféle latin fordítását adták ki a hazai katolikusok a XVIII. század folyamán. Az első nem sokkal Pápai Páriz könyvének megjelenése után, 1703-ban Nagyszombatban jelent meg a következő címmel: *Consilia sapientiae, seu epitome axiomatum Salomonis, Necessariorum cuique, Ut ad sapientiae normam seipsum regat; Cum Axiomatum illorum Considerationibus Ex Gallico Auctoris Anonymi; . . . SS. Theol. pro prima laurea candidatis, Cum per R. P. Carolum Enders . . . In Aula . . . Universitatis prima SS. Theol. Laurea condecorarentur, Ab addictissimis Condiscipulis dicata, et consecrata.* (RMK II. 2174.). A kis könyv nemcsak a címet, hanem a *Les Conseils* teljes szövegét is a legnagyobb hűséggel adja vissza.

A fordító személyét a jezsuita promociós kiadványok sajátos természete, a korábbi latin kiadás elérhetetlensége, és a közkézen forgó bibliográfiai adatok kétes értéke miatt elég körülményes minden kétséget kizáróan megállapítani. A kiadvány, mint a cím világosan megmondja, az új teológiai baccalaureusok nyilvános vizsgájára jelent meg, ahol a példányokat (a szokásnak megfelelően) ingyen osztották ki a megjelent közönségnek.

Az ünnepélyes promóciókra kiadott nyomtatványokat szabályszerűen az alsóbb évfolyam hallgatói ajánlották, névlegesen írták és szerkesztették is a promoteáltak tiszteletére, s ilyen esetben a szerzőt soha nem kereshetjük a vizsga elnökében, de csaknem tévedhetetlenül megjelölhetjük a dedikáló osztály tanárában. Előfordul azonban, hogy a tanuló társak tisztelkednek az ajándékkal, s ebben a — ritkább — esetben a promóciós kiadvány szerzője (fordítója, sajtó alá rendezője) elég nagy valószínűséggel a vizsga praesesével azonosítható. Az általános szokást tekintetbe véve a nagyszombati *Consilia sapientiae*-t a címlapon szereplő praeses, a ljubljana (Laibach) születésű Karl Enders (1660–1727) művének tarthatjuk. Felmerülhet ugyan az a vélemény, hogy Enders kész fordítást vett át, de ezt a lehetőséget kizárhatjuk, mert amit ismerünk — Simon Redtenbacher osztrák bencés, salzburgi egyetemi tanár (1630–1706) munkája — teljesen elüt a magyarországi fordítástól.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Teljesen más nézet olvasható a Fejedelmi lélek c. munkában (Kolozsvár 1689., RMK I. 1373., 134.): „En a’ Fejedelmekben, s-más Politicusokban, minden tettét és szín-mutatást, nem kárhoztatok; mivel hogy hasznosabb gyakrabban élni azzal okossan, mint sem károssan el-mulatni.” Ez a mű elítéli a sztoikusokat, „a’ kic sohult-is semmiben az erőss férfinak magát tettetni nem javallyák” (135), s megengedi a nem túl gyakori hazugságot, „midőn vagy a’ maganos, vagy a’ közönséges dolog azt kívánja” (136). Ugyanígy a könyv eredetijében, amelyről alább lesz szó.

<sup>10</sup> WURZBACH, XXV, 121–122. és a fordítás 1733-i linzi kiadása alapján. Címe: *Consilia sapientiae seu epitome axiomatum Salomonis necessariorum ad vitam prudenter instituentem. Cum Axiomatum illorum considerationibus Ex Gallico in latinum sermonem traducta Ab . . . Simone Rettenbacher . . .*

A *Les Conseils* francia eredetiből készült, egészen önálló magyarországi latin fordítása tiszteletre méltó irodalmi vállalkozásnak tekintendő a XVIII. század elejének viszonyai között, de persze még megfelelő helyet kell találni neki a korszak magyar–francia kulturális kapcsolatainak történetében. Erdély XVII. század végi és a Rákóczi-szabadságharc korának francia összeköttetéseiről sok mindent tudunk; úgy látszik azonban, Nagyszombat is közvetített francia kulturális javakat, melyeknek minősége és története meglehetősen ismeretlen. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy Nagyszombat érdeklődése mögött a Lipótkori császárvárost kell keresnünk. Tudott dolog, hogy Enders idősebb kortársa, Szentiványi Márton, nemegyszer említi Franciaországot enciklopédiájában, s nem tartom lehetetlennek azt sem, hogy a magyar–francia kapcsolatok új fejezetének egyik kulcsalakja lesz a Magyarországon is működő osztrák jezsuita, Franz Wagner (1675–1748), egy először Nagyszombatban megjelent fontos kulturpolitikai írat szerzője, Montecuccoli olasz emlékiratának latin tolmácsa, Lipót életrajzírója, kiváló latin stilisztája és francia–latin fordító, akit mi főként a Faludi közreműködésével magyarra is átdolgozott *Phraseológiáról* ismerünk.<sup>11</sup>

Úgy látszik, az 1703-as *Consilia sapientiae* feltűnést nem keltett, egy igen szűk körön kívül feltehetőleg teljesen ismeretlen maradt. A francia eredeti második hazai latin fordításának megjelenése ugyanis teljesen független tőle, és csak külsőlegesen kapcsolatos a jezsuitákkal is: kinyomtatását a XVIII. század második felében azoknak a társadalmi, műveltségi és irodalmi viszonyoknak köszönheti, melyekkel későbarokk (rokokó) cím alatt foglalkoztunk az irodalomtörténeti kézikönyvben, s a korszak egyik legkiemelkedőbb képviselőjeként Faludi mellett Orczy Lőrincet mutattuk be. Az új kiadás története nagyon egyszerű, de tanulságos. Majthényi Károly Borsod megyei alispánnak<sup>12</sup> véletlenül kezébe akadt a francia könyv ugyancsak *Consilia sapientiae* c. latin fordításának egy régi példánya, s annyira megtetszett neki, hogy saját költségén kinyomtatatta a kassai jezsuitáknál. Teljes címe: *Consilia sapientiae, sive collecta selectaque Salomonis axiomata, eruditissimis considerationibus Ad faciliorem Praxin diegesta, Quibus tam semetipsum quilibet Sapiens, quam alios prudenter gubernabit. Recusa Sumptibus Caroli Majthenyi de Kesselőkeő, Incltyi Comitatus Borsodiensis Ordinarii Vicecomitis. Cassoviae 1758.* Szövege azonos Michel Boutauld könyvének Redtenbachertől származó latin fordításával, magában foglalja az eredeti mindkét részét (1–140, 141–202). Függeléként (203–272), ugyancsak Redtenbacher fordításában *Sapiens in suo secessu* címmel a spanyol Didacus Henriques de Villegas (Diego Henriques de Villegas) könyve követi, amit az osztrák bencés a *Les Conseils*-el egy időben tett át latinra s úgy látszik, azzal később következetesen együtt jelentették meg. A magyar kiadvány további bibliográfiai adatai arra vallanak, hogy a francia jezsuita műve nálunk az 1760 körüli években vált voltaképpen ismertté. A minoriták 1758-ban három nyilvános vizsgájukon (kétszer Miskolcon, egyszer Eperjesen) népszerűsítették, a kor szokása szerint megtoldva persze az examen tételeivel, az elnökök és a tanulók nevével; 1764-ben a sátoraljaújhelyi pálosok adták ki hasonló módon, 1765-ben a kassai szedés nagyváradi címlappal jelent meg.

## II.

Van tehát egy francia eredetű, közéleti etikára nevelő könyvünk, amely magyarul és latinul háromszor jelent meg 1696 és 1758 között; a művet az adatok szerint református és katolikus körökben egyformán kedvelték, de nagyon eltérőek a fordítások megjelenési körülményei.

<sup>11</sup> Wagner legfontosabb életrajzi adatai és műveinek bibliográfiája Sommervogelnál található. Mint történetírót ANNA CORETH méltatja: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit. Wien 1950. 76–78.

<sup>12</sup> Majthényi Károly NAGY IVÁN szerint (VII. 263.) 1760-ban országbírói ítélőmester, 1770-ben szeptemvir lett, a Szent István rend lovagja. Felesége Beleznay Anna, Beleznay Miklós tábornok testvére. (KEMPELEN, II. 48.). SZINNYEI szerint (VIII. 404.) Majthényi 1792-ben halt meg.



ményei. Az első hazai változat a „nagy” Teleki Mihály fiának és feleségének ajánlva Erdélyben látott napvilágot; a második a nagyszombati jezsuiták exkluzív vizsgájára; a harmadik költségeit viszont egy alispán fedezte, s ez főleg Kelet-Magyarországon vált ismeretessé.

Hogy a református kiadás magyarul, a két katolikus pedig latinul jelent meg, az irodalomtörténeti közfelfogás szerint nem mondható feltűnőnek, hiszen a református egyházban az irodalmi anyanyelvűség iránti hajlam a XVI. század óta gondosan számon tartott tényező, sőt tudjuk, hogy e tendenciát a XVII. századi puritánusok elvívve igyekeztek erősíteni; másfelől az is eléggé ismeretes, hogy a jezsuita oktatási és ezzel együtt az irodalmi program a XVI. század végén a latinos erudíció szellemében rögzítődött, nálunk jobbra csak a XVIII. század közepén fogadott magába lényegesen új indítékokat, a rendnek igen nagy része van a magyar XVIII. század általános eldeákosodásában. A francia könyv magyarországi kiadásainak nyelvi különbözőségéből azonban véleményem szerint a református és katolikus kultúrkör éles irodalmi-nyelvi elhatároltságát illetően nem szabad messzemenő következtetést levonni. A kassai jezsuiták 1674-ben, tehát csaknem három évtizeddel a nagyszombati *Consilia sapientiae* megjelenése előtt gróf Csáky Istvánnak szóló ajánlással kiadtak egy *Philosophia politica* című, prágai rendtársaitól átkölcsönzött könyvecskét (RMK II. 1337). A mű még ugyanezen évben, Lőcsén magyar fordításban látott napvilágot (*Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*. RMK I. 1169.), melyet a címlap szerint „valamelly Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető Nemes ember”, bizonyos G. C. I. ültetett át nyelvünkre, alighanem ugyanaz a gróf Csáky István, akinek a latin kiadás ajánlása szól.<sup>13</sup>

A felvidéki példát szem előtt tartva a francia könyv csaknem egymás melletti magyar és latin nyelvű kiadását nem annyira a református és a katolikus kultúrkörben élő irodalmi tradíció különbözősége magyarázza, hanem sokkal inkább a hazai udvari kultúra sorsa, amely a XVII. század végén másként alakult a királyi Magyarországon, másként Erdélyben. A Habsburgok uralma alatti országrészben a Wesselényi-szövetkezés bukásától a Rákóczi-szabadságharcig eltelt évtizedekben lassanként elerőtlenedett, a független Erdélyben viszont egészen a fejedelemség önállóságának megszűntéig tovább élt. Itt Pápai Párizs könyvének kívül még két magyarnyelvű politikai munka jelenthetett meg: S. Pataki István fordításában az *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége* (Kolozsvár, 1681., RMK I. 1263.), és az ifjabb Teleki Mihályéban a *Fejedelmi lélek* (Kolozsvár 1689, RMK I. 1373), a királyi Magyarországon az 1674-i lőcsei kiadvány után egyetlen egy sem. A közeleti erkölcs oktatása ebben az országrészben a jezsuita rend feladatkörébe került át, s ez kizárólag latinul, elég nagyszámú kiadvánnyal végezte. A francia Boutauld atya könyvének első hazai kiadása Erdélyben a korszak politikai tárgyú udvari irodalmának termékei közé tartozik, Nagyszombatban ugyanez a mű a vizsgázók listájának tanúsága szerint jobbra papi pályára lépett nemesi származékok számára készült, akik azonban nem igen érdeklődtek a felkínált politikai bölcsesség iránt. Annyira nem, hogy az 1703-i önálló hazai fordítás — egyszerűen elfelejtődött.

Magyarország és Erdély udvari irodalmának fejlődésbeli fáziskülönbségét hiba lenne azonban túlságosan nagyra méretezni a szóbanforgó fordítások nyelve alapján. S. Pataki István könyvének Teleki Mihályhoz intézett ajánlásában még kizárólag „a’ felső Úri Renden lévő jó Szolgának”, „a’ nagy rendű Uraknak” kíván hasznos tanácsokkal szolgálni, s abban sem lát semmi okot teljesen udvari felfogásának megváltoztatására, hogy pártfogója „a’ szegény Magyaroknak”, vagyis a kurucmozgalomnak „terhes vezérségét viselte”; a *Pax Aulæ* ezzel szemben az erdélyi udvari irodalom utolsó órájában, az állami függetlenség megszűnése után jelent meg: a dedikáció nagyúrnak szól ugyan, de Pápai Párizs nyomatékosan kiemeli, hogy könyvének címe nem azért *Pax Aulæ*, „mintha e’ Könyv tsak az Udvart tartó embereket oktátná, mert ez a’ Salamon Böltsége ki-hat minden rendre”, s az „Udvart tartó nagy Emberek” mellett gondol az „udvari tselédek”-re, más szóval az alsóbbrendű familiárisokra,

<sup>13</sup> A két kiadvány összefüggését már Turóczi—Trostler József szóvá tette, de a fordító személyéről nem beszélt. (ItK 1937. 304.)

akik a várkastélyok szolgálattevőinek szétszóródása után részint önállóan próbáltak szerencsét, részint régi beosztásukban is bizonyos kulturális függetlenségre tehettek szert. Kiemeli e gondolatot Misztótfalusi Kis Miklós is a kötet elé írott üdvözlő versében: „E Könyv nem tsak Udvart oktat; de minden kart Emberi Társaságban.”

A középnemesség, pontosabban a bene possessionatus réteg, mint író, olvasó és mecénás, a XVIII. század közepére került abba a helyzetbe, mely idővel döntő befolyást biztosított neki az irodalmi életben. Ehhez tartozik Majthényi Károly, aki barátai és hivatali környezete, az alispánok és a megyei tisztviselők számára mintegy újra felfedezte a *Consilia sapientiae*-t. A pusztta véletlenben, amely kezébe juttatta Redtenbacher fordításának valamelyik kiadását, annyi az új korszakot jellemző törvényszerűség, hogy miután a könyv megtetszett neki, nem sajnálta a pénzt kinyomtatására. Majthényi persze nem volt különösebben irodalomértő, tudunk szerint semmit nem írt, más alkalommal nem mecénáskodott; vallásossága olyanféle színezetű lehetett, mint az övével szomszédos vármegye kortárs alispánjáé, Dévay Andrásé, aki *A nap után forgó virág* címmel a híres jezsuita, Jeremias Drexel *Heliotropium*-át lefordította (Eger 1764). Ha Majthényi Károly korszerűen művelt és jól tájékozott lett volna, nem íratta volna kiadványa elé az előszó erősen vallásos, ekkor már egyszerűen divatjamúlt mondatait,<sup>14</sup> és pl. illetett volna tudnia Faludi Ferenc hasonló tárgyú, de már magyar nyelvű művéről. Orczy Lőrinc a latin *Consilia sapientiae*-ra, méghozzá egy ilyen szellemű kiadásra már biztosan nem költött volna.

Félszázaddal korábban azonban határozottan tetszett a könyv a régi Magyarországnak mindkét végében. Sikerében csak az feltűnő, hogy a nagyenyedi református kollégium professzora éppúgy lefordította a nyilvánvalóan katolikus felfogású művet, mint az egykori nagyszombati jezsuita. De ha a Pax Aulæ közvetlen környezetében megjelent, s már előbb említett két másik magyar nyelvű politikai művet közelebbről megnézzük, nem minden csodálkozás nélkül állapíthatjuk meg, hogy azok is katolikus eredetiből kerültek Erdély református olvasóinak kezébe. S. Pataki István, más néven Pataki Tót István (1640–1693), a kolozsvári kollégium coccejanus filozófia-tanára<sup>15</sup> *Ez Világnak Dolgainak igazgatásának mestersége* címmel egy közelebből ismeretlen „Austriai Németh Grof Ur” könyvét ültette át magyarra, aki egyenesen Lipót császárnak ajánlotta azt. Az erdélyi kiadványt a legkevésbé sem lehet a fordító egyéni kisiklásának minősíteni, mert a „nem régen” megjelent külföldi könyvet Pataki Teleki Mihálytól, egyenesen a könyvtárából kapta kézbe. Teleki fia, ifjabb Teleki Mihály nem sokkal később *Fejedelmi lélek* címmel Johann Adam Weber osztrák ágostonrendi kanonok *Spiritus principalis*-át tette át nyelvünkre, főleg az olasz és a francia idézetek kihagyásától eltekintve nagyon hűen.<sup>16</sup>

A Teleki László és feleségének ajánlott Pax Aulæ időrendben szorosan nyomon követi az említett könyveket, és elődei sorába állítva nem más, mint a Telekiek udvarában mint központban művelt politikai irodalom utolsó terméke, mellyel a megváltozott körülmények között Erdélyben a hasonló tárgyú és társadalmi alapon nyugvó magyar nyelvű művek sora

<sup>14</sup> „...e vetusto quodam exemplari ad se causaliter delato, typis aere suo excudenda curavit non alio fine, quam quo primum sunt edita: Ut, videlicet, spretis latius eorum exemplis, unusquisque Sapiens adductum Reipublicae curis animum ad considerationem verae Sapientiae revocet primum, subinde vero actiones suas tanquam vitae traducendae regulas iis, quibus consilio, vel imperio adesse debet, exhibeat juxta normam sapientiae imitandas, praeleueatque omnibus.” (Legnagyobbbrézt átvétel Redtenbacher előszavából.)

<sup>15</sup> Személyéről ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére, Bp. 1940. 344.

<sup>16</sup> Weberről: WURZBACH, LIII. 190–191. A következő kiadást használok: *Spiritus principalis sive dotes boni principis, Aphorismis, Historiis, et Dissertationibus Politicis Declaratae*. Ed. 2. Salisburgi 1674. A Les conseils szerzőjéhez hasonlóan Weber is a bibliára alapozott államtudomány híve, a cím egy zsoltárversre utal: *Spiritu principali confirma me* (50., v. 14.). Weber más magyar vonatkozásairól ESZE TAMÁS írt (Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója. ITK 1964. 265–287.). A politikai irodalom csak a Rákóczi-szabadságharc alatt kezdett újra feléledni.



épp úgy megszakad, mint néhány évtizeddel korábban Magyarországon. Bizonyosra vehető továbbá, hogy az 1680–90-es években a Teleki-udvarban lokalizálható államtudományi érdeklődés a közvetlenül érdekelteknél jóval szélesebb kört mozgató meg. A fordítók között két külföldi akadémiaikat megjáró református egyházi értelmiségi van; Pápai eddig nem méltatott politikai disszertációjából Erdély vezető családjaibanak egyik tagja Bánfi Imre vizsgázott, aki egy másik neves úrhoz, Kornis Zsigmondhoz, Erdély új katolikus gubernátorához intézte ajánlását; Pataki Tót István utóbb II. Apafi Mihály nevelője lett, ifjabb Teleki Mihály pedig éppen a fiatal fejedelem mellett létében fordította le Weber *Spiritus principalis*-át.

### III.

A francia *Les Conseils* és a *La Suite* magyarországi sikerének, a mű háromszori felfedezésének elsőrendű okát a nyelvi/stílusban nem kereshetjük. Pápai Páriz Ferenc a francia eredeti idevágó megjegyzéséről nem vett tudomást, a magyar Pax Aulæ-ban nyújtott fordítói teljesítmény semmiben nem tér el a Pax-sorozat többi darabjából ismerttől; Enders Nagyszombatban egyszerűen azt tette, hogy híven visszaadta az idegen szöveget; Majthényi végül, a Redtenbacher-fordítás kiadója, semmi jelét nem adja, hogy az irodalmi kifejezés kérdései érdekelték, iskolázottsága a művelt átlag színvonalán mozoghatott. Keveset nyom a latban az előadási forma is, hiszen könyvtárnyi vallásos elmélkedést írtak úgy, hogy a megszívlelendő gondolatokat egy-egy frappáns idézet alatt mondták el, a politikában pedig, hogy mást ne említsek, a tacitisták egész légiója dolgozott ezzel a sémával. A siker oka tehát egyedül a tartalomban kereshető, melynek kiválóságára valóban utal is minden méltató. Az államtudományi tanok elemzését azonban előmunkálatok hiánya akadályozza, s az adott összefüggésben célszerűtlen lenne belekapni egy részletkérdésbe is, a Pax Aulæ-ban talán először (159–162), de később másutt is előkerülő tudománytörténeti fontosságú irodalmi vita hazai visszhangjának tárgyalásába amely azzal foglalkozik, hogy a régiek, az antikvitás teljesítményei értékelendők-e többre, vagy a jelenkor kultúrájé.<sup>17</sup> A könyv szellemi hátterének felvázolásához még leginkább Misztótfalusi Kis Miklós már idézett elismerő nyilatkozata („Ez, egész *Ethica*, 's Kis *Theologia*'”) látszik a legalkalmasabb kiindulópontnak, melyhez néhány korábbi történeti és filológiai eredmény kapcsolható.

A Pax Aulæ szerint a salamoni bölcsesség az emberi „fő boldogság” megszerzésére való „e' málándó világban”; a halandó ezt úgy érheti el, ha „bőltlen rendelé életét, és jár Istennek tekinteti előtt az igazságnak és a' szentségnek után”. A földi boldogság megengedett, sőt kell is törekedni rá; megszerzésére még olyan előírások sem mellőzhetők, amik az étkezés és az alvás helyes módját tanítják, de a teljes bölcsesség az „embernek mind ezen, mind pedig a' más világon lejendő valóságos boldogsága”. Ez az, ami „mintegy summája, vagy tsomója minden jóságoknak és virtusoknak, mellyek az embert bizonyos tökéletességre, és Istenhez közel vihetik”. (14–15.) A bölcs ember jellemző vonásai „az ő még ábrázattayából-is kitetsző szelíd tekinteti, indulati aránt tsendes maga viselése, elméjének ereje és nagysága, tudományának és értelmének éli, a' természetnek minden titkai felett, az ő gondolatának épen a' mennyei világosságig való fel emelkedése, az ő szüntelen és barátságos Istennel járása, végre szívének kihatósága [l'immensité de son coeur], melly ugyan a' mennyei dologkba merült, és e' világi dolgok között-is mindenkor helyén vagon az ő rendes bátorságában, és az Isten népéhez való

<sup>17</sup> Nem lesz talán szükségtelen szóba hozni néhány idevágó adatot: Rájnis József az Apulėjus' tüköré-ben foglalkozott vele (Batsányi János Összes művei II. Bp. 1960. 498.), előtte Molnár János érintette A régi jeles épületekről írott könyvének előszavában (Nagyszombat 1760.), megtalálható Bouhours francia jezsuita egyik művének hazai latin fordításában (Cogitationes ingeniosae. Cassoviae 1752.), és a már említett Franz Wagner programiratóban (Commentarius de vera et germana eruditione. Tyrnaviae 1701., RMK II. 2093., más címlappal RMK II. 2094.).

jó indulatában” (15.). A bölcs lelke nyugalomban van: „nem háborította meg . . . , akarmi essék rajta. . . körülötte lehet minden zürzavar, de azzal nem bútsúzik-el békesége lelkétől” (18–19.).

A bölcs és a bölcsesség (l’homme sage és sagesse, sapiens és sapientia) fogalmai közvetlenül vagy közvetve Aquinói Tamástól jutottak el a francia jezsuitához, de ismerték hazai rendtársai is, ugyancsak politikai összefüggésben.<sup>18</sup> Jól kellett tudnia ezt Pápai Páriznak is, de semmit nem változtatott az eredetén. Nagyon fontos ezek után, hogy lelkünk csendjének elérése nem kizárólag rajtunk múlik: törekedhetünk ugyan a bölcsesség felé, „akarmi állapotban, sorsban és helyben” legyünk is, de lelkünk nyugalalmát végső soron csak rajtunk, hatalmunkon kívül álló tényező, „Isten segítsége és kegyelme által” érhetjük el (16.). Innen a „megtérés” (penitence) sürgetése (32), a könyörgés, hogy Isten teremtsen „tisza szívet” bennünk (46), „az igaz valóságos kegyesség” említése (58). E szavakat, fordulatokat első olvasásra egy magyar református írónál, 1696-ban, hajlandók lennénk korai pietista hatással magyarázni, ha nem lenne bizonyos, hogy szóról-szóra egy francia jezsuitától származnak.

A református és katolikus vallásos lelki élet irodalmi táplálékainak alkalmi azonosságáról már eddig is tudtunk. Jeremias Drexel *Heliotropium*-ának lefordításával két református nemesember jóval a katolikus változat megjelenése előtt foglalkozott.<sup>19</sup> Kevésbé ismert, hogy Alphonse Antoine de Sarasa Belgiumban élő spanyol jezsuita *Ars semper gaudendi*-jét hazai latin (1676, 1726) és német nyelvű (1679), katolikus kiadások után a XVIII. század vége felé az erdélyi reformátusok egy német átdolgozás közvetítésével magyarul olvashatták.<sup>20</sup> A közös eredeti kiválasztásában megnyilvánuló tetszés aktusából, úgy hiszem, szabad bizonyos rokon-ságot feltételezni a XVII. századvégi és XVIII. századi művelt katolikus és protestáns hívek individuális vallásosságában. A hasonló vagy rokon vonások számát még bőven szaporítani lehetne, ha korábban az egyes egyházak történetének kérdésein túl a kutatás többet foglalkozott volna az egyes felekezetek fölötti vallásos gondolkodás változásaival, de az sem kevés, ami eddig szóba került. Megállapítható ugyanis, hogy ebben a korban a művelt hívek lelki életében, még a pietizmus előtt, létezik egy közös, tehát felekezetek közötti misztika, melynek az a célja, hogy a földi és túlvilági boldogságot egyformán biztosítsa az ember számára; e boldogság az isteni akarattal való azonosulás által érhető el, amihez viszont isteni kegyelemre van szükség.

Az interkonfesszionális misztika protestáns forrásaihoz aztán úgy jutunk el a legrövidebb úton, ha megvizsgáljuk, hogyan épül bele a Pax Aulæ Pápai Páriz életművének a tudományos, vagyis evilági tárgyakkal foglalkozó munkák melletti másik, szépirodalmi jellegű és vallásos csoportjába, az öt kötetből álló Pax-sorozatba. Az első könyv, az 1680-ban kiadott *Pax Animæ* eredetijét Pierre Du Moulin, latinosítva Molinaeus Péter (1600–1684) oxfordi prédikátor, II. Károly angol király udvari papja (1660) írta. Az első angol nyelvű kiadás Londonban, 1657-ben jelent meg, a francia fordítás, amiből Pápai Páriz dolgozott, *Traité de la Paix*

<sup>18</sup> XVIII. század eleji hazai használatára néhány könyvcím: Idea principum in sapientia coronata Matthiae Corvini, Tyrnaviae 1713., Vanossi Antal: Idea Sapientis, id est: philosophiae morum partes tres, ethica, theo-politica, oeconomica. Tyrnaviae 1746., első kiad. Viennae 1724.

<sup>19</sup> ESZE TAMÁS: A magyar Napraforgóvirág. Egyháztörténet 1943. 330–345.

<sup>20</sup> Az első kiadás Antwerpenben 1664–67-ben jelent meg; magyarországi lenyomatai: RMK II. 1385., 1454. A német átdolgozó Christian Ernst von Windheim (1722–1766.); munkája: Kurtze Anweisung zur Kunst, sich ständig zu freuen. Halle 1746. A magyar változat Szüntelen való örvendezésnek mestersége címmel Kolozsvárt 1784-ben jelent meg, a fordító Teleki Ádámné Wesselényi Mária, Dániel Polyxena lánya. — Az *Ars semper gaudendi* 1726-i nagyszombati kiadásának előszavában: „Unicam tantum persuasam opinionem, quae in nobis ipsis, et non in rebus est, mutandam esse, ut non ipsi mutemur; sed quiete, sed gaudio fruamur stabili ac perpetuo, tradam.” Alább: „. . . ut hoc consequamur, magnam in animo nostro de Dei Providentia, in omnibus (etiam peccati permissione; miseriarum et mortis immissione) juste, et sancte efformandam esse opinionem, demonstro.”

*de l'Ame et du contentement de l'esprit* címmel Sendanban, 1660-ban. Az angol szerző legnagyobb híre jutott műve a *Clamor Regii sanguinis ad coelum* c. röpirat (1652), melyben az angol forradalomban kivégzett király vére kiált az égre. A *Traité* mint a Pax-sorozat első darabja, nemcsak a továbbiak címét inspirálta, hanem megszabta az egész vállalkozás szellemét is. Az angol udvari pap a francia jezsuitához hasonlóan kifejti művében, hogy az igazi bölcsesség, a lélek nyugalma és boldogsága csak akkor érhető el, ha Istennel egyesülünk: „ez fő gyönyörűsége az elmének, . . . ez Istennek országa a' lélekben; Bóldog és szent ember a' ki azt bírja, . . . és a' ki e' végre az ő indúlatainak gyeplőjét Istenre bizza, az ő akaratját az Istenéhez szabja, és a' ki azt a' békességet az hív könyörgések által hívja hogy jöjjön hozzá, benne lakozzék és uralkodgyék”.<sup>21</sup> Annyit tehát máris leszögezhetünk, hogy a francia jezsuita, az angol udvari pap és a nagyenyedi tanár az ember és a világ kínzó konfliktusát egyformán az Istennel való egyesüléssel, s az így elérhető harmóniával vélik megoldhatónak.

A probléma további európai összefüggéseire az *Ars semper gaudendi* német átdolgozója utal, mikor az eredeti írójáról kijelenti, „hogy ő az ő idejének egy második Leibniziusa volt”, majd így igyekszik jezsuitájának tekintélyét növelni: „Olvassa meg akárki ama nagy Emberek Leibniznek Theodicaeáját, és a' mi nagy Filosofusunknak Wolffnak Moralis Philosophiáját vesse össze azzal, könnyen által láthatja azt, hogy ők ezzel a' Könyvvel illendő módon éltek, és az Igazságnak drága Kintsét, mely ebben fel-találtatik, magok hasznokra fordították”.<sup>22</sup>

Sarasa német lutheránus átdolgozója az idézett helyen a rendkívül sokoldalú és sok irányban ható Leibniz életművéből a vallást és a tudományt egyeztető kísérletre gondol, az említett műben kifejtett praestabilita harmonia, az „előre eldöntött összhang” tanára, melyet utóbb Voltaire a *Candide*-ban gúnyolt ki. Pápai Páriz Leibniznek legfeljebb csak a nevét ismerhette ugyan, de Pierre du Moulin-t magyarra fordítva ő is állást foglalt a világ harmóniájának, a jó és rossz viszonyának kérdésében, mikor eredetije nyomán kifejtette, hogy Isten bölcs és igazságos és emiatt arról is fel kell tételeznünk, hogy jó, ami rossz, mert így Isten örök tervét mozdítjuk elő. Van Pápai Páriz és Leibniz között a bölcsesség fogalmának tekintetében is kapcsolat, anélkül persze, hogy a nagyenyedi tanárnak a német filozófus etikájáról sejtelt volna.<sup>23</sup>

Ha ezek után a Pax-sorozatot éltető koncepció helyét keressük a XVII. század szellemi mozgalmainak történetében, nyilvánvalóan a Leibniz előtti korszakban találjuk meg, mégpedig az európai szellemi élet spektrumának jobboldalán, ahol az angol restauráció korának udvari papja és a francia jezsuita, a nagyszombati és a nagyenyedi tanár a dogmatikai kérdésektől eltekintve békésen megférnek egymás mellett.

Azt hiszem, ez a legfontosabb tanulság, amit a Pax Aulae forrásának megállapítása után Pápai Páriz irodalmi munkásságával kapcsolatban meg lehet állapítani, és nem valószínű, hogy ezen sokat változtat majd, ha később a könyvet a Teleki-udvarban űzött államtudomány szempontjából vizsgálják. A Pax-sorozat, s közelebről a minket érdeklő Pax Aulae mögött rejlő koncepció így logikusan illeszkedik be a XVIII. század első felének magyar fejlődésébe, ahol tisztes vállalkozásnak tekinthető mindaddig, míg meg nem indul a felvilágosodás hazai terjedése, és a földi boldogság keresése ki nem szabadul a vallásos misztika köréből. Jellemző ebben a tekintetben, hogy a *Pax Animae* 1775-ben, vagyis olyan időszakban jelenhetett meg új kiadásban, ami az előjelek szerint a wolffianizmus iskolai térhódításában az utolsó évtizednek látszik Magyarországon, s ebbe a maradian egyházas szellemi körbe illeszkedik bele a *Les Conseils* utolsó latin kiadása és a Sarasa-fordítás is. Ugyanakkor a felvilágoso-

<sup>21</sup> Az idézet a *Pax Animae* 2. kiadásából való (Kölozsvár 1775. 6.)

<sup>22</sup> Szüntelen való örvendezésnek mestersége, előszó.

<sup>23</sup> *Pax Animae*, id. kiad. 488–489. — Philosophische Bibliothek, Bd. 108., 491.: „Weisheit ist nichts anders, als die Wissenschaft der Glückseligkeit, so uns nemlich zur Glückseligkeit zu gelangen lehret. Die Glückseligkeit ist der Stand einer beständigen Freude.”



dás irányába tett fordulatot, s ezzel a Pax-sorozat gondolatvilágának elavulását jelzi már, hogy Tatai Csirke Ferenc debreceni superintendens, a Pápai Páriz után következő magyar Du Moulin-fordító — a piarista Horányi Elek együttérző megjegyzése szerint — már a szabadgondolkodók ellen hadakozik, akik „erős lelkeknek” nevezik magukat.<sup>24</sup>

Andor Tarnai

#### PAX AULAE

Le jésuite français Michel Boutauld (1604–1689) publia des livres politico-moraux, *Les Conseils de la Sagesse* (1677) et *La Suite des Conseils de la Sagesse* (1683) qui connurent un grand succès. Ces ouvrages ont paru en trois traductions en Hongrie: François Pápai Páriz, professeur au Collège calviniste de Nagyenyed était le premier à traduire en 1696 les *Conseils de la Sagesse* en hongrois, puis le jésuite Charles Enders à Nagyszombat l'a traduit en 1703 en latin, finalement Charles Majthényi, sous-comte du comitat de Borsod fit publié les deux ouvrages en 1758 dans une traduction en latin du bénédictin autrichien Simon Redtenbacher. L'auteur étudie les circonstances des traductions et publications indépendantes les unes des autres, puis il met en évidence les éléments interconfessionaux de l'esprit religieux de l'époque. Il pose en fait ensuite que l'ouvrage français représentait la droite de la vie intellectuelle de l'époque: c'est grâce à ce trait que ces livress étaient en vogue aussi bien dans les milieux catholiques que protestans, dans leur version hongroise et latine au XVIII<sup>e</sup> siècle en Hongrie.

<sup>24</sup> HORÁNYI ELEK: Memoria, III. 385.

## A POLGÁRI REALIZMUS KRITIKAI KEZDEMÉNYEZŐI

## 1. A Figyelő és köre

A kiegyezéstől a 75-ös pártgyűlésig, illetőleg annak konszolidációjáig tartó szakasz, úgyszólván, fölfedezetlen föld. Különösen művelődéstörténeti szempontból az. Pedig e szakasz történeti jelentősége valóban rendkívüli. A politikai történetben is az; de kivált a művelődéstörténetben. Eszmék, melyek az előző félszázadot áthatották, ekkor, ez új helyzetben s a minden eddiginél közvetlenebb európai szembesítésben formálódtak át, s eszmék, melyek a következő félszázadban szerepet játszottak, társadalmi jelentésüket és irányzódásukat most nyerték el. Annak a nagy irodalom- és eszmetörténeti összegzésnek, mely az előző korszakról Sőtér István monográfiájában áll rendelkezésünkre, kívánatos a folytatását mielőbb elkészíteni.

Ez a dolgozat e szakasz egyik jelentékeny és jellemző szellemi összpontosulását és kezdeményét, a *Figyelő* c. lapot kívánja bemutatni. Kettős célzattal: a szakasz eszmetörténetének föltárását óhajtja szolgálni; az eszmetörténeten belül pedig különlegesen az irodalomkritikai eszmékét. Előkészítés így e szakasz tervbe vett monografikus feldolgozásához is, s a magyar kritika készülő történetéhez is. De nem „egy fejezete” e két megkezdett mű egyikének sem. Folyóiratfeldolgozás. Jellege anyagfeltáró és leíró. Az anyagfeltárást és leírást azonban úgy kíséri meg elvégezni, hogy általa feleletet adhasson arra a kérdésre, a népiességre következő új irány képviselőivel állunk-e szemben itt úgy, mint ahogy ezt maguk a tömörülés részvevői vélték.

## 1.

(A lap filológiai leírása; — munkatársainak köre; — a fiatal polgári értelmiség lapja; — helye a kor lapjai között)

A *Figyelő* c. hetilapot 1871 január 1-én bocsátotta közre Aigner Lajos mint kiadó, háromnegyed íven, nagy nyolcadrét alakban. Ezt az alakot és terjedelmet öt esztendőn át, 1876-ig őrizte meg a lap. Akkor teljesen átalakult, s bár a címet megtartotta, lényegében már más lapról volt szó. A fejlécen az első évben ez állt: „Irodalmi és szépművészeti lap”. A második évben ez a műfajmegjelölés így bővült ki: „Irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilap”. Az első évfolyamban találni némi szépirodalmat: egy verset s egy novellát vagy egy regényfolytatást minden számban. A másodiktól, néhány kivételt nem számítva, ez elmaradt s a *Figyelő* kizárólagosan *kritikai* lappá lett. A cím megválasztásába belejátszhatott a gyakori francia-angol lapcím, a *L'Observateur*, a *The Observer* is, de az elhatározó a *visszamatatás* volt Arany *kritikai lapjára*, a Szépirodalmi *Figyelőre*. A programban ugyan nem, de később többször is történt erre utalás. (pl. III. 56.)

A szerkesztő tisztét Szana Tamás töltötte be. Ő írta a lap rövid s a *pozitívista* korszak *művelődéskultuszának* általánosságainál maradó beköszöntőjét is, *Törekvésünk* címmel. Részesedése a továbbiakban mint szerzőnek, de mint szerkesztőnek is meglehetősen kicsi volt. Nem annyira irányította, mint inkább csak összetartotta munkatársait. A lap irányát néhány erős eszmei karakterű állandó szerzője határozta meg. A munkatársi gárda egyszer ment át

nagyobb változáson: az első évfolyam végén, midőn a szerzők egy része kivált. Közülük többen a továbbiakban szembekerültek a lappal (*Ábrányi* Emil és Kornél, *Prém* József), mások közömbösek maradtak iránta (*Asbóth* J., *Vajda*).

A kezdő munkatársi körnek, az első évfolyamának három meghatározó külső jegye volt. *Nemzedéki* az első, a társadalmi-politikai tájékozódásé a második s származási a harmadik.

Egy-két kivételt nem számítva, főleg *Vajdát* (1827) és *P. Szathmáryét* (1831), a munkatársak Arany László nemzedékéhez tartoztak. A Világos előtti tizedben születettekéhez s a Világos utáni másfél tizedben felnőttekéhez. Egy-két kivétel, kivált az utolsó évfolyamban, fölfelé is előfordult; *Endrődié*, *Reviczkyé*, *Lánczy* Gyuláé. Mindhármán 1850-ben születtek, s így voltaképp kivételnek sem számíthatnak. Tájékozódás tekintetében olyanok gyülekeztek a lap köré, akik a két nagy nyugati demokrácia, a francia, különösen pedig az angol szerkezetét, módszerét és légkört óhajtották meghonosítani. Majd valamennyien hosszabb ideig tartózkodtak külföldön; többen, pl. *Asbóth*, *György* Aladár, *Endrődi*, *Szana*, nyugati egyetemeket is látogattak, s természettudományos műveltséggel is rendelkeztek. Az eszményül vett, az előlegezett polgári berendezkedésen belül, melyről tehát többnyire személyes tapasztalataik is voltak, egyesek, mint *György* Aladár vagy *Láng* Lajos, radikális, mások, mint *Szana*, *Hegedüs* István vagy a két *Ábrányi* liberális, ismét mások, mint *Asbóth* vagy *Závadszky* Károly konzervatív színezetet mutattak. A meglévő főbb parlamenti pártok egyikéhez sem kapcsolódtak szorosan, bár közlönyeikbe írtak; pl. *György* Aladár a Jókai-féle Hon-ba, s *Szana* becsület-sérelmi ügyét is, melyet Áldor Imre követett el ellene, a Hon által szervezett újságíróbizottság orvosolta. Származás tekintetében többségük polgári környezetből indult, vagy olyan nemesi családból, melynek légköre, műveltsége, életformája egészen az értelmiségi polgárságé volt. A két *Ábrányi*, *Asbóth* vagy *Szana* lehet a példa rá. Nagy volt közöttük a magyarosított nevűek arányszáma, pl. *Névy*—*Neff*, *Lánczy*—*Lazarsfeld*, *Erődi*—*Harrach*, *Láng*—*Lang*, *Endrődi*—*Kupricz*.

Az első év után mindhárom karakterizáló tényező határozottabbá s kizárólagosabbá lett. Azok váltak le, akik egyik vagy másik vagy mindenik tényező tekintetében kivételt képeztek (*Vajda*, *Asbóth*, az *Ábrányiak*). A munkatársi gárda így az önkényuralom alatt felnőtt, nagy műveltségű, nyugati tájékozottságú polgári értelmiségből tevődött össze. A munkatársi gárda egy részét (pl. *Asbóth*, az *Ábrányiak*, *Szana*, *Rádl* Ödön, *Torkos* László, *Erődi* Béla) a Figyelő *Benedek* Aladár *Új Világ* c. lapjától örökölte, mint ahogy előfizetőit s polgári irányzatosságát is átvette. De nem vette át magát a szerkesztőt, s nem ennek szegénytelenül személyeskedő hangnemét s föllengző radikális demagógiáját sem. Nem is Benedeknek az értékes első számok után zavarossá züllött lapja, hanem *Schwartz* Gyulának s *Riedl* Szendének heti közlönye, az *Új Korszak* (1865—66) volt a Figyelő közvetlen előde; bár annak munkatársai közül ezében alig egy-két nevet találunk. A társadalmi, a művelődési réteg volt a két lap között közös, a szemlélet rokon. A nemzedék azonban a Figyelőben eggyel későbbi. Ami, persze, több volt a szokásos nemzedéki különbségnél: a cezurát fölléptük között a kiegyezés éve vonta meg. Az előfizetők tábora is — amennyire ezt szerkesztői s kiadói üzenetekből láthatni — ugyanaz: a polgári értelmiség. S mint arra a lelkes és ambiciózus *Schwartz*, erre a lelkes és áldozatos *Aigner* fizetett rá alaposan.

A kor lapjai közül egyik sem tekinthető a Figyelővel azonos műfajúnak. Műfajban is, fajsúlyban is a 73-ban *Gyulai* szerkesztésében újraindult *Budapesti Szemle* állt hozzá legközelebb. A Szemlét azonban, mint külföldi példáit is, az összefoglaló tanulmány jellemezte, s a tanulmányon át való állásfoglalás. A társadalomtudományok valamennyiére kiterjeszkedett, sőt, néha a természettudományokra is, s hangneme tárgyias, értekezői volt. A Figyelőt viszont a kritikai cikk, a publicisztikus hangnemű művelődési, irodalmi-kritikai eszmefuttatás jellemezte, s figyelme az irodalmon kívül rendszerint csak a történetírára, pedagógiára, képző- és zeneművészeti munkákra s a velük összefüggő művelődéspolitikai kérdésekre terjedt ki. A Szemlét a Figyelő megjelenései alkalmával rendszeren röviden ismertette, dicsérte és aján-



lotta. Rivalitásnak vagy ellenségeségnek *Gyulaiéval* szemben *Szana* lapjában nem volt vagy alig volt nyoma. A Figyelő egyes törzsszerzői gyakorta írtak a Szemlébe is, pl. *Bodnár Zsigmond* vagy *György Endre*. Fordítva azonban nem.

## 2.

(A lap vezető szerzői; — főbb kérdéskörei; — vélekedése a kor jellegéről és problémáiról; — bizakodása a társadalmi fejlődés iránt, kétsége a művészet és erkölcs fejlődését illetően; — Endrődi kiemelése)

Az első esztendő szemléleti színeképe tehát szélesebb volt, mint a következőké. A kérdéskörök kristályosodási pontjai viszont nem oly határozottak és világosak. Az első év után kivált szerzők kritikai munkásságuk javát másutt fejtették ki. Működésük, polgári eszméiknél fogva, jellemző volt ugyan a Figyelőre, de amaz irodalmi tendenciák s esztétikai eszmecsoportok, melyek a lap helyét a kor áramlatai között s a magyar kritikai gondolkodás történetében meghatározták és jelentőssé tették, nem az ő munkásságukban öltöttek testet. Hanem elsősorban ama két szerzőében, akiknek irodalomkritikai tevékenységét viszont lényegében a Figyelő foglalta magában. *Endrődi Sándor*-ban és *György Aladárr*-ban. *Irányt jelölő szerepüket* a lap, a szerkesztő határozottan kifejezésre juttatta. Ők írták rendszeren az évvázó és nyitó cikket, ők foglaltak a lap részéről vitákban állást s a szerkesztő őket kérte fel többször, hogy időszerű kérdésekről foglalják össze nézeteiket (l. pl. Endrődi: A zűrzavarban, IV., Rendetlen levelek, IV., Az újabb nemzedék, II., A nemzeti jelleg, V., György: Irodalmunk 1873-ban, IV., A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. stb.) A legjobb évfolyam, az 1874-es, mintegy váltogatva hozta cikkeiket. Azokhoz a kérdésekhez és gondolatokhoz, melyek a kettejük írásait mozgatták, a lap valamennyi szerzője kapcsolódott, vitázó, ellenző, helyesbítő vagy támogató szándékkal. A lap meglehetősen számú fordított cikket, ill. cikk-kivonatot is közölt, de közvetlenül vagy közvetve, rendszeren ezek is kapcsolódtak e kérdéskörökhöz.

Ezek a *kérdéskörök* pedig a következők voltak: az idodalom nemzeti vagy kozmopolita jellege, világfájdalmat kifejező vagy harmóniát sugalló volta, eszményítő vagy realista kötelezettsége, a tudomány és irodalom viszonya és rangsora, a költészet és a materializmus kapcsolata, az irodalmi és társadalmi haladás kölcsönössége, a hangulat és egyéniség szerepe, a deszilluzió és verses epika összefüggése, a nemzeti és összehasonlító irodalomtörténet viszonyossága.

Ezek a kérdések folyvást társították s áthatották egymást, s egy-egy cikkben gyakran valamennyi előfordult. Válaszaik e kérdésekre árnyalatokban rendszerint, — de néha alapvetően is eltértek egymástól. *Nem annyira a válaszok, mint inkább a kérdések* azonosságában állt affinitásuk. Kérdéseik (s válaszaik) jelentését jobban megérthetni, ha korukról és helyzetükről vallott nézeteik, legalább futólag vázolván, előttünk állnak.

Korukat *korfordulónak* tudták. Átmeneti kornak. De nem az előző szakasz elhaló lezárásának, mint inkább az új vajudó *kezdetének*, hazai s európai tekintetben egyaránt. A tudományos és a társadalmi, a szociális és a civilizációs haladás tekintetében valamennyien minden eddiginél többet ígérőnek tartották korukat. Az ígélet valószínűségének zálogát a természettudomány és a technika s a közműveltség hallatlan mérvű emelkedésében és szélesülésében látták ők is, mint a 48 utáni pozitivisták hangoltságú nyugati polgárság is. Az erkölcsiség és a művészet fejlődésének lehetőségeit azonban nagyon is különbözően ítélték meg. Abban egyetértettek, hogy a *régi eszmények* nagyrészt *értéküket veszítették*. A kor alapvonása valamennyiük szerint az, hogy nincsenek egyetemes értékű s érvényű etikai s esztétikai eszményei, nincs általánosan elfogadott filozófiája. „Jelen összes irodalmunk — alig észrevehető szórványos kivétellel — utat, irányt veszítve, céltalanul tévelyeg az eszmék irdatlan vadon rengete-

geben” — kezdte A zürzavarban c. cikkét *Endrődi*, majd föltette a kérdést —: „... mely irányba haladunk mi tulajdonképpen? S ha haladunk, hátra-e vagy előre” (IV. 13.). S mint az eszmék zürzavarának, az *irány* és *érték* bizonytalanságának kérdésében, — hasonlóképp egyetértettek abban is, hogy mindez az új politikai helyzettel, de méginkább s alapvetően a *materializmus* általános térhódításával függ össze. Szinte egyetlen sincs köztük, aki le ne írta volna: „Korunk a materializmus kora.” „... korunk szelleme a materializmussal szorosan összefügg, ... a materializmus éppen az az egyedi ismertető jel, mely korunkat minden más kor felett jellemzetessé teszi”, — fejegette pl. *Hoitsy Pál* A materializmus jogosultsága a költészetben c. cikkében (V. 265.). „Ki merné tagadni — kérdezte kissé retorikusan egy másik, *Hoitsy*éval azonos tárgyú programcikk szerzője, *Bolgár Emil* — hogy korunk tudományos iránya materialisztikus.” S felszólította a költőket, értsék meg a kor szellemét s legyenek korszerűek, azaz materialisták. (Nem kell már a dal ... V. 122.) S egyedül a kirívóan provinciális műveltségű, paposan patetizáló, a hivatalos értékrendet mindenkor respektáló Závodszy Károly, ki később Széchy Károly néven, more patrio, egyetemi tanár lett, tette e megállapítást elutasítóan. A többiek nem a materializmus elhárításával, hanem a materializmus alapján, belőle s általa kibontakoztatva remélték új művészeti s erkölcsi értékeket létrehozni. Mert a materializmust szükségszerű *gondolkodástörténeti fejleményként*, az addigi gondolkodás utolsó, felső lépcsőjeként tekintették. A válságot „nem a materializmus idézte elő, hanem egy hatalmasabb ok, a világnézet, a gondolkodásmód megváltozása, mely [magát] a materializmust is megteremtette”, — fejegette *György Aladár* (IV. 470.)

Materializmuson azonban, megint csak Závodszy kivételével, aki ún. erkölcsi materializmust: cinikus hedonizmust értett rajta, valamennyien az *utilitarius pozitívizmus*, ill. *vulgár-materializmus* valamely, a *darwini* fejlődésmérettel szaturált árnyalatát értették. S két mozzanatát vélték különösen fontosnak: az egyetemes világtörvénnyé emelt természet-tudományos elvű történeti *determinációt* s a darwini természetfelfogás jegyében értelmezett *haszonelvűséget*. Ha a fent mondott kérdésekre adott válaszaik programmá kerekedtek, válaszaikat az így fölfogott materializmussal igyekeztek egyeztetni, ill. szembesíteni. Ezt az egyeztetést, ill. szembesítést vélték a korszerű eljárás ismérvének. Jellemző módon, két idegen szerző fordítására fogott össze, mintegy osztentatív módon, e csoport és nemzedék: *Buckle*-éra és *Vogt*-éra.

Az új esztétikai és etikai elvek és eszmények kialakítása tekintetében azonban, különösen a *maguk korára* nézve, távolról sem voltak valamennyien optimisták. A *szélsőségesen bizakodó* álláspontot a későbbi kolozsvári klasszika-filológus professzor és műfordító, *Hegedűs István* képviselte, aki ekkoriban tért haza külföldről, egyebek közt a berlini egyetemről. Lendületes cikkében (Az újabb kor iránya és az irodalom, I. 9–10. sz.) azt hangoztatta, hogy „a magas idealizmus fenséges”, „de téves iránya” után, amely a társadalommal szemben az egyént, a törvénnyel szemben a képzeletet, az értelemmel szemben az érzelmet, a külső világgal szemben a belvilágot dicsőítette s „az abszolút szabadság tartalmatlan fictióját” tűzte ki célul, „a kijózanodás”, „a társadalomiság”, „az egyensúly” korszaka ez. Egyén és társadalom, múlt és jelen, külső és belső ellentétei a fölismert törvények és szükségszerűség jegyében fölöldödnak. E korszakban az idealizmustól megszabadult tudomány hatalmas anyagot gyűjt össze s értelmez az emberről és világról, s a „felhalmozott” anyagból „sokkal magasabb és tisztultabb irányba mozgó társadalmat és költészetet fog létre hozni”. Hasonlóképp bizakodó volt *György Aladár* is. De míg Hegedűs kimutathatóan az öreg óliberális *Julian Schmiedt*nek a Jung-Deutschland korából és szomszédságából hozott nézeteit és frázisait visszhangozta, *György* az angol-amerikai pozitivist liberális történetírókét, darwini színeződésű társadalom-bölcseleikét, kivált *Buckle*-ét és *Lecky*-ét, *Spencer*-ét és *Draper*-ét s a német liberális művelődés-történészekét és társadalompszichológusokét, főleg *Schlosser*-ét, *Dunckler*-ét és *Steinthal*-ét. „... hasztalan a dogmák harcias nyilatkozata, — mondotta, — hasztalan a konzervatív tömeg azon meggondolatlan vádaskodása, hogy a materializmus megöli a költészetet. A költé-

szet megmarad ezen túl is, részben vagy talán egészben új köntösben; de a köntös megváltozása nemcsak, hogy nem baj, de sőt még valódi haladást is jelent.” (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV.) *György és Hegedűs* egyik voltak abban, hogy optimizmusuk a pozitívizmusnak (részben a felvilágosodástól öröklött) *művelődés-hitén, szcientizmusán* nyugodott, mely, mint nyugati példáknál, nálunk is a forradalmak fölösleges, értelmetlen, túlhaladott voltának hitét is jelentette. Kellő művelődési intézmények és eljárások megteremtése mindenütt, nálunk is, magától mehozna az új korszakot, vagy mint *Hegedűs* szeretne mondani, „az új felszárnyalást”.

A többség azonban több *kétséget* táplált, különösen viszonyainkat s a közvetlen jövőt illetően. *Endrődi*, ki szóvivőjükül tekinthető, azt fejtegette, annyi a lekötő, visszahúzó társadalmi és szellemi tényező, hogy a tudat gyors átformálódására s vele új eszmények, művelődési és erkölcsi értékek közeli megteremtésére számítani nem lehet. *Keleti Károly* statisztikáival, *Schwartz Gyula* „szociológiájával”, irodalmi művek tanúságaival, történetírók következtetéseivel érvelt „a hályogos optimizmus emberének” káros túlbizalma ellen. „A legcsodálatosabb korok egyike, a pezsgés, a forrongás, az újjászületés, a haladás nagy kora” ez, de „az ember eszményi művelődése” benne még nincs jelen. „... nem osztozom a kislelkűek teljes kétségbeesésében... Valahol középen állok... vigyázom az idők jeleit, mert mindaz, ami jelenleg e tárgyra vonatkozólag látható, nem egyéb, mint *jel*, s a tények valódi eredményei még messze vannak.” (Rendetlen levelek, IV. 575). Nagy távlatban, az egyetemes emberiség távlatában azonban ő sem kételkedett az irodalom s az etikai értékek jövőjében, s a nagyobb közműveltségtől s a valódi demokráciától várta ő is azt. A flaubert-i dezillúzió, mint *Arany László*tól, tőle is idegen volt. Az eszmék és értékek tisztázását azonban nagyon is nehéznek s nagyon is sürgetőnek, kora s nemzedéke fő feladatának tekintette. Elmulasztása egyének, nemzedékek, nemzetek életébe kerülhet, melyeknek aztán már kevés vigasz lesz az emberiség egyetemes haladása, a liberális történetfilozófia, a hegeli teleológia üdvtanának — általa ellenszenvvel szemlélt — jutalma. E tekintetben, akár *Arany László*, némi rezignált melanchóliával tekintett nemzedékére és korára.

Egyszóval akár bizakodók voltak korunk művelődését illetően, akár nem, megegyeztek abban — mégpedig a determináció jegyében —, hogy az *új szakasz új irodalmi irányt* követel meg. A korábbi irányokat korábbi szakaszok hozták létre és határozták meg. „Mik a mi vezérelveink, melyek egy új iskola megalapítására hivatvák?” — tette fel a döntő kérdést ennek megfelelően *Endrődi*. — „Klasszikusok vagyunk-e vagy romantikusok? Vagy éppen materialisták? ... A klasszikus irányon régen túl vagyunk; a népies iskola hamar véget ért s Arannyal be van tetőzve; a materializmus még Németországban sem alkotott elfogadható iskolát, annál kevésbé hatotta át a mi költőink szellemét.” (A zűrzavarban, IV. 13.) *György* pedig így írt: „Nem volt még ez az év döntő s általában nem egy vagy két év hozhatja létre az átalakulást; azonban már most is annyira meglátszik szellemi fejlődésünk *iránya*, mi szerint bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama régi 'hazafias korb' vissza nem térhetünk.” (Irodalmunk 1873-ban, IV. 1–3.)

Vagyis lapjuk, a Figyelő nem más, mint a *nyugati tájékozottságú polgári értelmiség által kívánt új irány kritikai elveinek, esztétikai programjának műhelye*, vitafóruma. Programjuk vizsgálatában folyvást szem előtt kell tartani életkorukat. Többségük harmincon aluli. Inkább a szükségletek erős emóciójú, spontán kifejezése ez a program, mint végiggondolt, részletesen kimunkált, szaktudománnyal szembesített elvrendszer. Bőséges önellentmondásaik ebből a körülményből is fakadnak.

Mielőtt azonban e program tárgyalása kerülne sorra, tanácsos, mintegy zárójelben, rövid kitérőt tenni *Endrődi*vel kapcsolatban. Mert vele, mint kritikai értekezővel először csak a Kézikönyv 4. kötete számolt. Az anyag mélyebb ismerete híján azonban az sem elég tüzetesen és méltánylással. (E sorok szerzője volt annak részletnek is a szerzője.) A magyar költészet kincsesháza c., sok kiadást megért antológiájának közízlést formáló rendkívüli jelentősége



ugyan szakkörökben tudott, bár részleteiben az sem tisztázott. Azokat a kérdéseket és eszméket, melyeknek köztérre s köztudatba vitelét általában *Reviczky*nek szokás tulajdonítani, valójában nagyrészt *Endrődi* vitte be majd egy évtizeddel korábban. Rendszerint világosabb fogalmazással, realisabb összefüggésekbe állítva, a magyar kritikai gondolkodáshoz szorosabban kapcsolva, biztosabb ítélettel. *Reviczky* sokkal jelentősebb költő volt. *Endrődi* alaposabb, szélesebb, rendszerebb műveltségű ember. *Reviczky* alkalomszerű, autodidakta olvasással szerezte műveltségét, s mélyebb filozófiai jártassága *Schopenhauer*en, újságcikkekben olvasható filozófiai idézeteken és szólamokon nemigen terjedt túl. *Endrődinél* a némethez jó angol tájékozottság is társult. A mechanikus materialista német *Vogt* mellett a pozitivista angol *Buckle*-t is fordította és *Schopenhauer* mellett a kor más filozófiai szerzőit is tanulmányozta. *Reviczky* recenzióiban kitűnő érzékű kritikus volt; általános kérdéskörű cikkeiben azonban zavar, áradó lírizmusa, vallomásos személyessége, zseniskedő attitűdje, kinyilvánító modora, ige hirdető hangneme, naiv fölénye és biztonsága, mellyel nemcsak fölvet, de föllebbezhetetlenül rögtön meg is válaszol kérdéseket. Cikkeinek logikai menete, tárgyi körülhatároltsága ritkán világos. Mindenről szó eshet bennük, mert eszmetársítása legtöbbször érzelmi, indulati. S emellett folyvást érzelmi elégtételtevés hangzik ki cikkeiből. Ami lélektanilag, persze, nagyon is érthető. *Reviczky* Gyulának szomorú ifjúság és nyomorúságos emberi élet jutott. *Endrődi* Kupricz Sándort viszont rendezett, nagyműveltségű (félnemes-félpolgár) család indította el gondos neveléssel nem nagy, de biztos jövedelmű pályájára. A Figyelő megszűnte után sokat ígérő kritikai munkássága megcsappant, szórványos lett. Tudjuk, költőként sem adta azt, amit indulása ígért. A Kézikönyv, mindenesetre, költészetét illetően sem járt el szerencsésen. Fejlődéstörténeti helye, jelentősége a 70-es évekre utalja, Ábrányi ellenpárja, *Reviczky* előzménye gyanánt. A 70-es évek félbenmaradt nemzedékéhez tartozik ő is, noha folyvást írt a következőkben is, akár pl. Tolnai.

### 3.

(Nemzeti és kozmopolita; — költő és nemzet; — nemzeti költészet és provincializmus)

A lapot, a csoportot foglalkoztató gondolatok közül első helyet a *nemzeti elem* szerepe és jelentőségváltozása foglalta el. *Endrődi* fejtegette leggyakrabban, legalaposabban s legszerencésebben is.

A megelőző korszakokban és irányokban a nemzeti gondolat uralkodott az irodalomban, vallották valamennyien. A domináló nemzeti elem tekintetében *Endrődi* azonban rendkívüli éleslátással elválasztotta a Petőfi—Arany-korszakot az ötvenes évek szellemétől, mint nevezte: „a Hölgyfutár” és „Napkelet korszakától”. Az 50-es években a két irány egymás mellett élt. Arany iránya ebben az évtizedben azonban már csak egy vékony felső értelmiségi réteget hatott át *Endrődi* szerint. A közízlést, szerinte, a „Napkelet”, a „Hölgyfutár” iránya járta át meg át. A „Gólya” s a „Pusztai fűz” is visszhangot vert; de ezek a kor ízlésén túlemelkedett ünnepi, kivételes alkalmak voltak a közönség részéről. Az általános közízlést az jellemezte (s jellemzi azóta is), hogy „néhány rossz frázis nagyobb hatást tett”, mint *Arany Bolond Istókja*. „... s ha valamely alföldi betyár agyonütött egy zsidót: mint hős, megtalálta a maga költőjét; tette — mint *typikusan hön* — erénnyé lett s a költészet fényre besugározta.” (Egyéni nézetek, II. 298.) A két irány között a fő különbség ugyanis az, hogy az előző, bár a nemzetre vetette a hangsúlyt, az egyetemes emberit össze tudta egyeztetni a nemzettel. A „*Csárda romjai*”, mutogatta finom érzékenységgel, legyen mégoly tipikusan hazai is, egyetemes emberi eszme, élmény kifejezője is; „a teljesen elhagyott ember érzelmi világáé” (uo. 301).

Az 50-es évektől uralomra jutott nemzeti gondolatot a „provincializmus”, „a *tu vívtt patriotizmus*” jellemezte. Az ő korszaka és nemzedéke ezzel a nemzeti iránnyal találja magát szemben, ezt kell meghaladnia. De semmiképpen sem úgy, mint *Závodszy* prédikálja: vissza-

térni Petőfi – Arany irányához. Az a forradalmak korának költészete volt; bizonyosan nagyobb, mint amit ez a nemzedék létrehozhat. (Az újabb nemzedék, II. 265. Egyéni nézetek, II. 302.) Mert ez tökéletesen más kor, mint volt a forradalmaké. De e nemzedék költői is csak „ugy számíthatnak hatásra, ha a kor szelleméből és szelleméhez beszélnek” (A zürzavarban, IV. 25.) A kor szellemének, irányának pedig egyik fő vonása a „*cosmopolitismus*”. Ez a kor az általános, az egyetemes művelődés és civilizáció nagy korszaka, mely a materializmus jegyében mindegyik érvényes egyetemes törvényeket derít fel az emberről és világról, s tesz világszerte egyenlőképp közkinccsé. E kortól fogva az ember egyre inkább „minden polgárosult államban lényegileg egyenlő, ugyanaz”. Mostantól „az emberiség zöme tulajdonképpen csak két nagy nemzetre oszlik: kik nélkülözik a szellem és kedély fogékonyságát, finomságát; kiket tehát a költészet és szív nem igen érdekel; míg a másik gyönyört talál az igazban, jóban és szépben.” (Egyéni nézetek, II. 301.) De voltaképp nemcsak „a kor szelleme” követeli meg a kozmopolitizmust. Megkövetelik az esztétika alaptörvényei is. „A fajszerűleg nemzeti csupán bizonyos meghatározott időben s kisebb körök előtt bír érdekel” . . . „az időleges, a különvált, az esetleges nem lehet a művészet tárgya . . . minden műben kell valami maradandónak, egyetemesnek, emberinek, . . . egyetemesen jelentősnek lennie.” (uo.) Alkothatnak költőink továbbra is a Napkelet-felé nemzeti szellemben, de az aligha lesz költészet. „A kor megváltozott s nekünk ki kell bontakoznunk amaz elszigeteltségből, melyben eddig éltünk: simulnunk kell az időszak szelleméhez, mely összéb hozza a nemzeteket s közkinccsé akarja tenni a művészeteket.” (uo.) Meg kell ezt tenni, mert ugyan „a művésznek teljes szabadsága van, de a művészetnek törvényei vannak”. (uo.) Nézetek mellett Kőlcseyt, Vajdát, de főleg és ismételten Madáchot (akinek „művének cosmopolitikusabb művet nem tud felmutatni a magyar irodalom”) és Erdélyit idézte a hazaiak közül. Ugyanakkor leghatározottabban elutasította, hogy a „nemzeti jelleg” „kiküszöböljük”. (A nemzeti jelleg, V. 13., Vajda János, II. 592.) „A nemzeti jelleg . . . mindig összefér e cosmopolitizmusal”, „melyet Erdélyi János világirodalmi szempontnak nevezett” (Egyéni nézetek, II. 301.) S itt is, másutt is egyre azt fejtegette, a kozmopolitizmus az az „elv”, mely „átalakítja s fölemeli irodalmunkat a többi nemzetek irodalmához” (uo. 303.). Az így fölfogott kozmopolitizmust tekintette az előző, „a Napkelet-korszakkal” szemben úgy, „mint e nemzedék haladási vívmányát” (uo.). Csak ily kozmopolita szellemű irodalom szolgálhatja a nemzetet s vághat egybe a kor másik alapvonásával, a fejlődést mozgató haszonelvűséggel, s „fog számbavehető hasznokat hajtani” azáltal, hogy belekapcsolja a nemzetet a kor egyetemes gondolat- és érzésvilágába. (Rendetlen levelek III. 588.)

A lap munkatársainak többsége egyetértett Endrődivel. György örömmel állapította meg: „... kezdünk kozmopolitikus irányú nép lenni... tisztán meglátszik fejlődésünk *iránya*, miszerint bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama régi 'hazafias korszakba' vissza nem térhetünk”. (Irodalmunk 1873-ban, IV. 2–3.) De ezt a kozmopolitizmust a nemzeti elem érvényesülésével nemcsak ellentétessnek nem tartotta, hanem egyenesen fő biztosítékának tekintette. Kivált azáltal, hogy kiszabadulunk egyik vagy másik kizárólagos hatás, közvetítés, főleg a német alól, s a szellemi-irodalmi összehasonlítás révén „nemzetiségünkkel egyező” eszmékre emelkedhetünk” (uo., s Egyetemes irodalomtörténelem IV. 349.). Szerinte voltaképp Tasso dolgozatában már Arany s tanulmányaiban már Erdélyi megtette ez irányba a kezdeményezést (uo. 349.). A kozmopolitaság tehát nála is világirodalmiságot jelentett. Ennek jegyében hangoztatta: midőn „nemzetünk fejlődését vesszük [az irodalom szempontjából] vizsgálat alá, a művelt világirodalom mérvének alkalmazása elengedhetetlen . . . még ha a kegyeletet és tekintélyt sérti is meg az” (Irodalmi petroleurség, IV. 19.). György azonban gyakran volt felületes, s a nyugati szellemi élet tetszetős eszméit kritikátlanul, naiv lelkesedéssel visszhangozta. Így az a gondolat, hogy a „kozmpolita”, azaz világirodalmi összehasonlítás, válogatás útján „nemzetiségünkkel egyező eszmékre emelkedhetünk”, egyenesen fajelméletbe fordult át nála.

Mások más végletekig vitték a nemzeti elem addigi szerepének meghaladására, ill. újraalkotására irányuló törekvéseiket. A mindig friss tájékozottságú, pezsgő gondolkodású

zeneesztétikus, Harrach József pl. „a szellemi kommunizmus” közeli diadalát jósolta; a „világpolgárságát”, mely „a művészetben lerontja a nemzeti, vallási, földirati különbséget”. A nemzetire programszerűen törekedni, szerinte, értelmetlen: benne foglaltatik az az általános emberiben, s a nagy művész mindig nemzeti, akár akarja, akár nem. „Beethoven nem nyúlt remegve a zenéhez, hogy meg ne sértse annak nemzetiségi követelményeit”, mégis „akarva sem írhatott volna mást, mint német zenét”. A IX. szimfóniánál németebb s egyben emberibb zenét képzelni sem lehet. A nemzeti csak az állam- és társadalom egyes átalakulási pontjain lehet programmá. (Nemzetiség a zenében, II. 442, 567.)

Bármennyire eltértek is azonban árnyalatokban, abban egyetértettek valamennyien, hogy az új irányt és korszakot a programszerűen kiemelt nemzetinek háttérbe szorítása s az egyetemesnek, az általánosnak előtérbe állítása jellemzi majd. S „midőn e most csak halványan felcsillanó [kozmetopolita] vonások kiélesednek és megizmosodnak”, akkor beszélhet majd „egy új iskoláról” „az irodalomtörténet” — fejtegette Endrődi. (Egyéni nézetek, II. 303.) E felfogás következtéseinek irodalomtörténeti alkalmazására is tettek kísérletet. Egy álneves cikk például, megfőllebbezve, korrigálva Arany fejlődésképét, azt fejtegette, hogy a XVIII. sz. elején nemcsak a nemzeti elem elhalványodása okozta a hanyatlást, hanem éppoly mértékben az is, hogy irodalmunk „kiszakadt az európai eszmeközösségből”. (Nagy igazság, IV. 457.)

Összefoglalva, azt mondhatjuk, a nemzeti liberális romantika felfogásából átvette ez a csoport azt az alaptételt, hogy az irodalom a nemzetnek mint társadalmi közösségnek *szolgálatára hivatott*, köteles. „... minden írónak, költőnek, — mondta Endrődi Erdélyi nyomán, — kisebb, nagyobb mérvben próféta-szerű hivatással kellene bírnia, melynél fogva egy határozottan körvonalazott társadalmi vagy vallási irányeszmét hirdet”; különösen „most... midőn nemzetünk kénytelen a többi nemzetekkel versenyre kelni, midőn minden pezsgésben, hullámvásban, zajlásban áll, s a láncából kiszabadult gondolat tele tudóval harsogtatja a haladás nagy igéit”. (A zűrzavarban, IV. 14.) De e szolgálat tartalmát nem abban látta, amiben a liberális nemzeti romantika: nem a sajátosan nemzeti jellem nevelő fölmutatásában, nem a sajátosan nemzeti érzésvilág kifejezésében. Különösen nem az egyetemestől „különvált” nemzeti jellem és érzésvilág ábrázolásában és kifejezésében. Hanem éppen ellenkezőleg: a kor általános, egyetemes emberi vonásainak és érzéseinek, eszméinek és céljainak hazai honosításában, fölmutatásában és kifejezésében.

Szakítás ez az Arany-korszakkal és szembeszállás „a Hölgyfutár korszakkal”, kivált pedig szembeszállás a *maguk korának nemesi-birtokosi gondolkodásmódjával és ízlésével*, amely politikában és irodalomban éppen a sajátosan nemzeti jegyében igyekezett megszilárdítani helyzetét. A középbirtokosság, a vezető réteg politikai gondolkodására semmi sem volt jellemzőbb, mint „a túlvitt patriotizmus”, ízlésére semmi inkább, mint „a provincializmus”. Rendkívül jellemző az a szinte tajtékozó düh, amellyel mind Endrődi, mind György a késő népiességre s a késő nemzeti romantikára, a provinciális közönség ízlésére oly jellemző betyár-téma felé fordult. Magunk vagyunk okai, írja Endrődi, ha az idegen azt hiszi országunkról: „erdői tele vannak rablókkal”; s ha egy külföldi semmi egyebet nem tud írni rólunk, a Bakony híret kétségtelenül ismeri akkor is, s biztosan úgy tudja, hogy az Alföld „határtalan pusztáin mezeten s munkátlan tömegek tanyáznak” (Rendeten levelek, III. 611.) György pedig a „huszár — betyár — gulyás”-féle külföldön elterjedt nemzeti ismertető jelünk szerencsétlenségéről beszélt, akár egy évtizeddel előbb lapjaiban Arany. (Hazánk és a külföld, V. 32.)

A nemzetinek a csoportra jellemző felfogása kettős európai kapcsolódást mutat. Endrődi és György különbsége nemcsak abból adódott, hogy az utóbbi felszínibb, naivabb, lelkesedőbb alkat volt, s kevésbé mélyen gyökeredett a magyar irodalom s általában az irodalom problémáiban. Endrődi, bár angol műveltsége is jelentős volt, mégis főleg a német irodalomhoz kapcsolódott. A költő Heine mellett a prózaíró is erősen hatott rá. Éppúgy mint társaira is. Szana például, midőn voltaképpen programcikkében koráról véleménye végsummá-



zatát adja, Heinét idézi, a *Junges Deutschland* Heinétét. „Átalakulások előtt állunk, melyeknek horderejét még most nem is sejthetjük s Heinének van igaza, ha századunkat Messiásnak nevezi a századok közt, mely föláldozza magát a múlt vétkeiért s a jövő boldogságáért... A kor küzdelmei közreműködésünket követelik.” (A világfájdalom költészete, I. 87.) Legfőbb forrásuk a kor német irodalmára, sőt, világirodalmára is a Fiatál Németország légköréből indult, annak eszmévilágát visszhangzó, aprópénzre váltó (s verbálisra hígító) *Rudolf Gottschall* s két lapja volt. (Blätter für litterarische Unterhaltung, Unsere Zeit)

A Figyelő által legegységelműbben elismert tudós, irodalomtörténész pedig a kiváló *Hermann Hettner* volt, aki ugyancsak a Fiatál Németország és a baloldali hegelianusok szellemét vitte tovább s kamatoztatta egzakt tudományossággal a kor messze legjobb európai szintézisében. A közvetlen kortársi, a nemzedéktársi európai irodalomtudományból pedig az a *Brandes* volt a csoport favoritja, aki Hettner irányát fejlesztette tovább, modernizálta s ugyancsak szorosan kapcsolódott a baloldali hegeliekhez ugyanúgy, mint a Jung-Deutschland radikál-liberalizmusához is. Nemcsak a lap frissessége mellett bizonyít, hogy német megjelenésükkel egyidőben folytatásokban közölte az ifjú dán tudós műveinek kivonatát, hanem igen erősen a lap irányzódása mellett is, hisz Brandes a 70-es évek legelején még egyáltalán nem volt közismert európai nagyság. Jellemző az is, hogy Byron kérdésében a nemzeti ethosz oldaláról támadó nagy *Gervinusszal* szemben, akinek jelentőségével, mint Heinrich cikkei mutatják, nagyon is tisztában voltak, egyértelműen a jelentéktelen Gottschall pártjára álltak, aki az egyetemes emberi oldalról védte Byront.

Heine, a Fiatál Németország, Hettner, Gottschall, Brandes: az irodalom nemzeti feladatát valamennyien vallották, de a liberális nemzeti romantikától eltávolodó, „kozopolitisztikus” tartalmat, értelmezést adtak e szolgálatnak.

György Aladárt viszont, a többiek semleges álláspontjával szemben, heves németellenesség, s ami nem kevésbé fontos, heves Hegel-ellenesség jellemezte. Rajongója volt az angol utilitárius pozitívista, természettudományos és darwinista frazeológiájú történetírásnak és nemzetgazdaságtannak. A német tudományból a radikál-liberális kultúrtörténet, főleg *Dunkler*, *Schlosser*, kivált pedig a természettudományos-biológikus irányzódású *Max Müller* és a néplélektani irányzatot megalapozó *Steinthal* vonzotta. Mind e tudósok és irányok magukban rejtették a természettudományos s kultúrtörténeti érvelésű *fajelmélet* lehetőségét. Az angolok (pl. Buckle) a brit hódítás igazolására, meg is fogalmazták, s György helyesnek vélte felfogásukat. Szerepe a nemzeti elem tekintetében is kétarcú volt: bomlasztója volt az eszményítő romantikus nemzetkarakterológiának, de egyben egyik előde annak a biológikus érvelésű nacionalizmusnak, mely a XX. sz-i német fajelmélettel szemben magyar fajelmélettel védekezett. Talán ez is magyarázza, hogy Tisza táborához neki volt a lap munkatársai közül a legszorosabb kapcsolata.

#### 4.

(Világfájdalom, realizmus, eszményítés, — disszonancia, determináció, lélektan — pozitívizmus, impresszionizmus, hangulat)

A csoport második problémakörét a címbe foglalt fogalmak jelzik. Közülük az első látszólag nem esztétikai. Valójában azonban nemcsak e csoportnak, hanem a kor európai művészetének is, kivált lírájának egyik esztétikaivá lett kulcsszava, mely előbb *Wellschmerz*, utóbb *mal du siècle* néven vonult be az irodalomtörténetbe, s e csoportnál esztétikai jelentése: *diszharmónia*. A műven ábrázolt világ, a műben kifejezett érzés- és gondolatvilág diszharmóniája. Problémája elválaszthatatlan a másik két fogalométól, az eszményítésétől s a realizmusetől, s elválaszthatatlan az irodalom nemzeti feladatainak kérdésétől is. Majd valamennyien részletesen hozzászóltak e kérdéshez; szenvedélyes feszegetője azonban ennek is Endrődi lett.

Alig volt cikke, amelyben részletesen ki ne tért volna rá. S e problémát tárgyaló önálló cikke (Pesszimizmus, II. 32.) éppúgy, mint rá vonatkozó cikkrészletei is mindig hevesek és polemikusak voltak. Polémiája azok ellen irányult, kik azt követelik a költőtől: „törekedjél arra, hogy megnyugtass, még akkor is, ha neked nincs egyetlen nyugodt pillanatod sem; ha lelkedben tragédiák zajlanak le: te állíts a világ elé mozdulatlanságot és harmóniát.” (Vajda János, II. 51.) „A fontoskodó tudós urak” ellen, „kik saját szisztémáikon kívül egyebet nem ismernek s a legvadabb disszonanciában is szelíd harmóniát keresnek.” (Pesszimizmus, II. 32.) Megvetik a közember mindennapi tapasztalatát, megvetik a tapasztalati tényeket; „a tapasztalati világ természetes működésére nem figyelő rideg teoretizálásukban” elhagyják „az érzéki megismerést, az emberi megismerés egyedüli biztos talaját s oly magaslatokon akar[nak] szállni, melyek vagy nem léteznek, vagy pedig az emberi értelemmel megközelíthetetlenek.” (uo.)

A világban, az emberi lélekben számtalan diszharmónia és disszonancia van. Ezeket nem letagadni, elfedni, hanem megérteni kell s ábrázolni, ill. kifejezni. A disszonanciáknak kétféle forrása van. Vagy az egyéniség, az *egyediség létezéséből* következnek vagy a *történeli helyzetből*. Hajlott Endrődi arra, hogy az egyeddel „veleszületett” alkati diszharmóniákat is föltételezzon, de a „hozzá tapadt s a lélek egyes időközeiben megizmosodott”, főleg az egyén és társadalom összeütközéseiből keletkezett disszonanciákat éppoly fontosaknak, sőt fontosabbnak vélte. Alkat és helyzet egyaránt világfájdalomra determinálhatja a költőt. „E függés [alkattól és helyzettől] oly törvény, melyen az [erkölcsi] akarat nem változtathat, oly szükségképiség, mely nélkül költőt nem mutathat föl a világ.” (Vajda János, II. 603) S ugyanazon költőnek is hangulata szerint hol harmonikus, hol diszharmonikus lehet a világképe. A *hangulat* alapvető *determináló elem* a művészetben; az „amin át mi a világot tekintjük és megítéljük”. „A költőnek nincs hatalmában az önkényeskedés [hangulataival szemben]; azt hozza felszínre a mélyből, amit ott talál s ha valaki megírná hangulatai történetét, annyi mintha művei történetét adná.” (uo.) A hangulatok pedig az ár-apály törvényszerűségével követik egymást. Ha tehát bekövetkezik a világfájdalom hangulata, azt kell kimondani.

Vannak azonban történelmi korok is, melyek világfájdalomra predestinálják a költőt, a kor egész költészetét. Leopardi, Heine, Byron, Poe-e ilyen. S jórészt ilyennek tekinti Endrődi a maga magyar korszakát is. „Mi e kort illeti, e miatt megszállhat a pesszimizmus”, — jelentette ki hosszabb fejtegetés végén a maga s társai „világfájdalma” védelmében. (Pesszimizmus, II. 375.) A körülmények változtával, a haladással elmúlnak, földoldódnak az ilyen korok: De hogy lehetőségük végképp megszűnnék, ez a felfogás üres optimizmus. „... az emberiség haladásával növekvő arányban áll a problémák szaporodása, s ez elég ama hiedelem megcáfolására” (Ányos Pál, I. 543.). Így mindig visszhangra talál majd az ilyen költészet, mindig érték marad. Ami, szerinte, különben is nyilvánvaló; hisz az ember egyik legértékesebb tulajdonán, a *kétségen* alapszik. A világfájdalom végső lélektani-filozófiai oka ugyanis mindig a le nem győzött kétség. Az állatnak nincsenek kétségei. A haladást a kétség mozgatja előre. A növekvő megismerés szülte és újabb megismerés szülője. A középkornak, a hit korszakának nem voltak kétségei, és a szív vágyódhat kétséget nem ismerő korok után, de az elme soha nem teheti le többé a kétséget. Ábrázolása, kifejezése tehát nemcsak nem hiba, de egyenesen hasznos is, kötelesség is. Nem az ábrázolt világnak, a kifejezett érzéseknek kell harmonikusaknak lenniök, hanem az alkotásoknak, a műveknek.

Láttnivaló, Endrődi az *eszményítő esztétikának* szögezte nézeteit. Helyeselt is lelkesen Toldy Istvánnak, midőn ez az Anatole előszavában a diszharmonikus világ ábrázolhatásáért, a szélesebb valóságábrázolás jelszavával intézett frontális támadást az eszményítő esztétika ellen. (Ányos Pál, II.) Hazai nevek közül ugyan csak *Gregusst* emlegette Endrődi, a hazaiak külföldi mesterei és párjai közül viszont többet is. Elsősorban a *Gyulaihoz* közelálló *Gervínust* és *Julian Schmiedtet*. Mindkettőt főleg azért, mert *Byron* költészetét, s általában is a világfájdalmat elítélték. S mint a kozmopolitizmus követelményét, a diszharmónia jogát sem a

Petőfi—Arany korszakkal állította szembe. A forradalmi korszak fejezhetett ki harmonikus érzéseket, hamisítás nélkül, mert harmonikus kor volt. Hanem a Petőfi—Arany epigonokkal szemben. Ez a kor, vallotta, eszménytelen, bizonytalan eszményű. A kétség, a viszonylagosság érzete, a világfájdalom természetszerűen lesz központi tárgya. Akik, mint Szász Károly, Dalmady vagy Tóth Kálmán ún. családi lírába menekülnek, mert ott állítólag lehetséges még a harmónia, tévednek, hamis költészetet művelnek. (Bölcsőbetegség, I. 20. sz.) „A kor reális iránya ellen” nincsen „menhely” s még ha színvonalban „hanyatlás” is az a forradalmi korhoz képest, vállalni kell. A harmonikus epigonköltészethez képest ez a diszharmonikus költészet a továbblépés, a valódi költészet.

Látnivaló az is, hogy Endrődi nemcsak az eszményítő esztétika ellen, hanem egy a *kor valóságához jobban ragaszkodó esztétika* mellett is szólt. A világfájdalom kifejezése a kor valóságának kifejezését jelentette nála. Követelése lényegében azzal vágott egybe, amit a kor esztétikájában, főleg a prózaepikát s a drámát illetően, a *rút* ábrázolásának követelése jelentett. Lírikus volt, folyvást a lírát tartotta szem előtt, s a rút az érzelemvilág, a világkép, a szemlélet zavar, a káosz gyanánt állt előtte. Volt lírára központosításának, persze általánosabb, társadalmi oka is. Erről később lesz szó.

A többiek is mind a világfájdalom, a kétség, a diszharmonia ábrázolásának, kifejezésének jogosága mellett foglaltak állást. Eredetét s legyőzésének lehetőségét azonban másképp látták. Egyik szélén Szana állt, aki egészében a társadalmi-történeti helyzet törvényszerű következményeként fogta föl. Mindig akkor jön létre, midőn az emberiség nem tudja áttörni a korlátokat, mik céljait, a haladást akadályozzák. „Van-e valami esetleges a világfájdalomban? Aligha. Századunkban, a restauráció korszaka alatt, Byron, Lenau, Musset, Heine, Puskin költészetében” is erre az okra kell visszavinni, a francia forradalom céljainak meg nem valósíthatására. Éppúgy, mint ahogy hasonlóan kell visszavinni „Beethoven vagy Schumann zenéje” esetében, s mint e magyar nemzedék esetében is. „Ha társadalmi kérdéseinket sikerül jól megoldanunk s életünket biztosabb alapra állítottuk, a világfájdalomnak éle magától is eltompul.” (A világfájdalom költészete 1871. 7—8. sz.) A másik szélén Rádl Ödön állt. Filozófiai alapon, Kantból vett érvekkel vélte bizonyíthatni, hogy a világfájdalom örök, a tudatos emberiséggel egyidős jelenség. A megismerés folyamán az ember ráébred, hogy sem a megismerésben, sem a tettben nincs kielégülés. Akik egyszerűen tudomásul veszik ezt, azok a realisták. Akiket a cselekvésben ez a tény lenyűgöz, megbénít, s akik örökké láznak ellene, azok a világfájdalom emberei. A két típus egymást kiegészíti. Rádl nem mondta ki, de végig kiérzik tanulmányából, az utóbbit tartotta magasabbrendűnek, a költészet igazi emberének. (A világ fájdalom jogosultsága a költészetben, I. 14—15. sz.)

György, Hegedüs s a hozzájuk közel álló „optimisták” szintén elismerték a világfájdalom jogosultságát, általában is, e korban is, de nem tulajdonítottak a kérdésnek nagyobb jelentőséget; a tudományos, a civilizációs fejlődés majd föloldja a problémát. Átmeneti jelenségnek fogták föl, s azt a költészetet, azt az irányt, mely kifejezi, nem tartották a kor főirányának. Ha *Gregussék* a múlt elvei és eszményei, ill. az „örök” elvek és eszmények nevében, a romantikus liberális esztétika, a *sittliche Weltordnung* oldaláról, támadták a világfájdalom hazai szétterjedését, ők a pozitivisták felfogás, a *szcientista magatartás* jegyében tekintettek rá némi kicsinylő idegenséggel. Szemben Endrődivel, aki annyira a kor középponti elemének vélte, hogy oly távolis műfajú, egyéniségű s szemléletű figurákat, mint *Buckle*, *Madách* és *Turgenyev* ennek jegyében kapcsolt össze.

Nézetét mellett Endrődi a hazaiak közül nyomatékosan *Aranyt*, főleg a *Madách bevezetőt*, de kivált *Madáchot* léptette föl, a költőt is, az értekezőt is. Merített érvet a romantikus esztétikából, *Schopenhauertól*; *Hugótól*, de különösen a *Junges Deutschland*tól s az utóbbin át *Jean Paultól*. *Böhrné* gyakran idézte; ugyanazt az ide vonatkozó mondatát, tételét majd magyarul, majd németül (pl. „Auch ein Buckel hat seine ästhetische Regeln, die man nicht übertreten darf” — Ada Christen, III. 533.) Magyar parafrázisát I. Benedek Aladár: *Árnyak*,



sugarak c. kritikájában, IV. 89.) A közvetítő e kérdéskörben is főleg *Gottschall* volt, de nagy szerepet játszott *Karl Rosenkranz*nak a realista esztétika körüli vitákban akkor oly igen fontos helyet betöltő rendszerezése, az *Ästhetik des Hässlichen* is. (1. pl. Endrődi: Byron és a jelenkor, I. 223; Névy: Az irónia, II. 125.)

A *polgári realizmus esztétikáját* foglalták-e magukba a disszonancia kifejezésének jogát hangoztató követelmények?

A polgári realista esztétika egyik fő jelszava, tudjuk, a *valóság tükrözésének* követelménye volt. Ha a Figyelő munkatársai mindenike leírta, hogy „e kor a materializmus kora”, olyan is alig akadt, aki e kifejezést és követelményt le ne írta volna. „A költő első feladata kétségkívül az, hogy hatni tudjon — írta Endrődi — s működése, mint tükör, verje vissza a körülötte nyüzsgő életet, teljes összességében vagy kiválóbb sajátágaiban...”, mégpedig egyszerre „nemzeti”-nek s „általános emberinek” mutatva. (Nemzeti jelleg, V. 14.) A folyóirat állandó lapszemléjének C. jelű írója is teljesen azonos módon fogalmazott: „a művészi alkotás [a nagy íróknál sohasem volt más], mint tükör, mely teljes erejével és gazdagságával verté vissza a nemzeti sajátosságokat és az általános ember örök vonásait” (V. 439.) S a tükrözés kötelezettségét csakugyan kiterjesztették az élet egész területére, a rútra is.

Mégsem egészen azonos az, amit követeltek, a nyugati klasszikus polgári realizmussal, kivált az angol — francia regény realizmusával. A realizmus terminust is valamennyien leírták, de szinte minden esetben más-más jelentéssel s más-más magatartással; a szó jelentése még nagyon is ingadozó volt ez időben. Naturalizmust, erkölcsi közömbösséget, gyakorlatias, pragmatikus szemléletet egyaránt jelentett. De leírták a maihoz közel eső, főleg az angol — francia regényből elvont jelentéssel is, mégpedig vállalva is gyakran. Legrokonabbul s leginkább vállalóan György Aladár fogalmazott: „... ez a jövő realizmusa, mely nem a technika tökéletesítésében, hanem az öntudatra felelt sokoldalú ember jellemének s világnézetének visszatükrözésében keresi feladatát.” (A realizmus jogosultsága a festészetben, I. 338.)

De valamennyien siettek egy *megszorítást* tenni. A művészetnek, a költészetnek nem szabad az *eszményítésről* egészen lemondania. „Mert nem az a főcél — írta Endrődi —, hogy a művészet az életet jobban jellemezze, mint azelőtt (hisz akkor azok a festők, kik a természetet utánózták, nagyon nagy híre tettek volna szert), de hogy 'az önmagánál szebb, dicsőbb természet' hintse szét sugarait az *előállított jelenségein*.” (Rendetlen levelek, III. 577.) György is úgy vélte, a legjobb, a leghűbb leírás is akkor művészet, ha „eszmény által lesz idealizálva”; enélkül „az emberi társadalom minden rétegében a legszebb leírás is csak üres fénykép”. (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. 40.) Mindazonáltal egyedül az említett lapszemleíró tartotta „a különvált idealizmust” és „a különvált realizmust” kérdésében teljesen megnyugtatónak *Arany*nak a *Sárkányban* foglalt útmutatását: „Valahol a kettő között Keressétek az igazit”. (II. 333.) De elsősorban ő sem a szorosabban vett, a *Greguss* — *Gyulai* értelmében vett eszményítés hiányától, nem nemzeti eszményi hős, nemzeti eszményi érzés, nemzeti eszményi megoldás nevelő célzatú fölmutatásának a hiányától féltette a realizmus korát, hanem a részlet uralmától az egész fölött. Endrődi is a mű széthullásában látja a veszélyt. „Itt egy darab real, ott egy darab ideal, nem összeolvadva, de egymás *mellett* találjuk fel őket.” Nincs meg „a kiegyenlítés, az összeegyeztetés varázsa”. Az ok: az írók nem látják „az utat, irányt”, nincsenek tisztában, „a kor társadalmi irányeszméjével”, „nincs bizonyos hitök, tisztázott fogalmok az iránt, mely alapnézet uralma az, mely felé gravitál a jövő.” (A zűrzavarban, IV. 13, 25.)

Az eszményítésnek ez a követelménye nyilvánvalóan távolabb állt a *Gyulaiétól*, mint *Aranyétól*. De két mozzanat határozottan elválasztja az övétől is: az összetartó, a rendező, a művé, az *esztétikai harmóniává* szervező eszme hangsúlyozottan *társadalmi s irányeszmé* volta. „Az *előállított jelenségein*” előmlő, a belőlük sugárzó harmóniáról, szépségről beszélt Endrődi a puszta reprodukáló jellemzetessel szemben. A kifejezettnek, az ábrázoltak „elő-

állítás" folyamán az irányeszme jegyében létrejött értelmeződésben, rendeződésében rejtett számára az eszményítés végső jelentése — írásai összességéből ezt következtethetjük.

Hettner, Börne, a Jung-Deutschland-ot, a baloldali hegelianusokat, Brandes említettük kozmopolitizmusok rokonaiért. Itt még világosabb kapcsolódásuk. A tükrözés követelményét nem a Jung-Deutschland s a baloldali hegelianusok állították fel. De az ők és követőik irodalompublicisztikája tette közkeletűvé. Még pedig többnyire kapcsolva a társadalmi irányeszme jegyében történő eszményítés követelményéhez, mint a Figyelőben is. Hettner például Wagner-tanulmányában így summázta e kívánalmat: „Die verklärende Spiegelung der realen Weltverhältnisse”. (264.) Börne is arról szólt, hogy az élet tükröképe — „das Spiegelbild des Lebens” — volt számára mindig a mű, de összetörte, ha nem mutatott eszmét. (Gesammelte Schriften. Hamburg 1862. 4. k. 8.) Rosenkranz is a teljes élet tükrözését, „a diszharmonikus” minden fajtáját („das Widrige”, „das Kleinliche”, „das Ekelhafte”, „das Verbrecherische” stb.) követelte, de mindig újra hangsúlyozta: „Die Kunst (soll) auch das Hässliche idealisieren” (Ästhetik des Hässlichen. Königsberg 1853. 42). „Das grollste Kontrast kann . . . schön werden . . . Synthese heterogener Gegensätze” (uo. 94.) Heinénél pedig szinte szó szerint található Endrődi szövege: „Das träumende Spiegelbild ihrer Zeit” a költő (Sämtliche Werke. Leipzig 1912—15. 6. k. 57.) Brandes pedig a Cain-t, főleg a Don Juan-t nem utolsósorban azért véli a század a Faust-hoz egyedül méltó műveinek, mert a kor tépettségét, a Weltschmerz-et s a haladás irányeszméjét „eszményien” egyesíteni tudta. (Der Naturalismus in England. Charlottenburg 1900. 337, 371.) S a rokonidézeteiket vég nélkül lehetne folytatni. S a Jung-deutschlannak nemcsak eszméit, de gyakran erőteljes retorikáját, frazeológiáját is átvették; még a szelíd Endrődi is. Kitűnő cikksorozatát, a Rendetlen leveleket például így zárta: „Apostolkodni kell . . . mindenkinek. Politikai küzdelmeink céljával a társadalmi fejlődést kell kitűzni s társadalmi fejlődés csak általános lelkesedés mellett létesülhet. Ekkor nem fogjuk azt mondani: 'irodalom és közönség', de a jobb hit szavával hangoztatjuk: 'az irodalom és a nép'” III. 626. — Egy a számtalan rokon Heine-passzusból: azok az igaziak, „die keinen Unterschied machen wollen zwischen Leben und Schreiben, die nimmer mehr die Politik trennen von Wissenschaft, Kunst und Religion, und zu gleicher Zeit Künstler, Tribune, Apostel sind.” (Sämtliche Werke, uo., 7. k. 140.)

A rút ábrázolásának, a disszonancia kifejezésének az általuk hangoztatott eszményítéssel párosult követelménye tehát a klasszikus polgári realizmusnak egy kezdetibb és kezdetlegesebb fázisát, visszafogottabb változatát jelentette. De az eszményítő tükrözés követelménye mégsem csak a realizmus visszafogására irányult. Hanem a pozitívizmussal együtt járó művészi, esztétikai tendenciák ellen is. Szükséges itt néhány bekezdésben kitérni e kérdésre.

A pozitívizmus esztétikai következtetéseivel szemben elfoglalt álláspontjuk mutatta a legtöbb ellentmondást és tisztázatlanságot. A pozitívizmust mint tudományos, filozófiai szemléletet elfogadták, világképüket jórészt ez alakította ki. Láthattuk az eddigiekben, bármi mellett s bármi ellen érveltek, érvelésüket a pozitívizmus („a materializmus”) nézeteivel, frázisaival igyekeztek összeegyeztetni, körülbástyázni. A pozitívizmus nézetei, frázisai közül három játszott esztétikai-kritikai felfogásuk kialakításában fontos szerepet: a determináció s vele a természettudományi törvényszerűség fogalma, az egyedi esetnek szembeállítása, védelme az általánossal szemben, s végül a tapasztalatnak, az induktívnak a spekulatív, a deduktív fölé helyezése. A világfájdalom kifejezési, a rút ábrázolási követelményében testet öltő realizmus igényük ennek megfelelően erősen lélektani jellegű volt. A determináció egyenlőképp jelentett számukra biológiai, környezeti s történeti meghatározottságot. Endrődi jellemzően tartotta e diszharmonikus kor fő kárpótlásának harmonikus korokkal szemben, hogy „a szív belső életéről” viszont többet tud minden addigi kornál. S jellemzően emelte ki azt is, hogy e kor érti meg igazán, „hogy a költői műveknek keletkezési processzusaik is vannak, hogy a költőt nem az esztétika avatja költővé”, hanem e processzusok (Ányos Pál, II.). György pedig egyenesen hitvallásszerűen fogalmazta meg a lélektaniséget. „Mi a psychophysicán

alapuló ismeretteória egyedül tudományos elveit fogadjuk el az esztétika elméletében is irányadónak”, mely „a tapasztalatra építve”, a meglevő reális tárgyak vizsgálatából, „lélektanilag akarja leszámaztatni a szép lényegét”. (Vitája Zsilinszky Mihállyal, III. 46.). György azt is határozottan kijelentette, hogy ez a lélektaniség a hegelianus esztétika „metaphysikai sophismáinak üres hálózata” ellen van irányozva. Valójában, persze, a jobboldali posthegelianus (postschlegelianus, postkantianus stb.) katedraesztétika ellen szólt, mely az erkölcsi Világrend tételére, a történelem fejlődésének harmóniájára, a szellemfejlődés teleológiájára támaszkodva igyekezett (nálunk is) akadályozni a valóságábrázolás határainak kiterjesztését. Ezért is hivatkoztak oly szívesen a Madáchot a hegelianus *Erdélyivel* szemben megvédő *Aranyra*.

A lélektaniséghez azonban, mint számtalan nyugat-európai kortársuknál, a pozitívizmus *relatíváló* tendenciája is társult. Ennek jegyében lett a *hangulat* Endrődi egyik esztétikai *alapkategóriájává*, *világképmeghatározó tényezőjévé*. Természetesen, nem a pozitívizmus volt a végső oka az impresszionista esztétika, kritika irányába való eltolódásuknak. Hanem az, ami a pozitívizmusra is érzékenyítette őket: társadalmi-történeti helyzetük. Erről majd az összegezésben szólnunk. Itt csak arra utalunk, hogy midőn a hegelianizmussal, az idealizáló eszményítéssel leszámolni igyekeztek, a pozitívizmusban nem találták s nem is találhatták meg az új, egyetemes, objektív rendszerező elvet. Azt, természetesen, nem tudták, hogy a pozitívizmussal („materializmussal”) voltaképp a *idealizmusnak* egy *másik válfaját*, mégpedig egy szubjektívabb válfaját tették magukévá, mégis maguk is érezték világképük e gyengéjét, az ellentmondást az óhajtott egyetemesen értelmező új „irányeszmé” s e relativáló tendencia között.

Endrődi, midőn a kor fő hozadékának azt tartotta, hogy minden eddigi kornál előbbre haladt „az emberi szív vizsgálatában”, rögtön tiltakozott is „a rettenetes egyoldalúság, a minden egyebet kizáró monoton szívboncolgatási mánia ellen” ellen. (A zűrzavarban, IV. 26–27.). S György, aki pedig, láttuk, tudatos, elszánt híve volt „a pszichofizikai” alapú esztétikának, s lelkesen optimista a pozitívista-szcientista szemléletet illetően, abban látta a kor „naturalisztikus költészetének főjellemvonását”-t s problémáját korábbi korokéval szemben, hogy az egyes „esetek”, az egyes „jellemek”, „a detail ismeretek”-ben gyönyörködik s remekel, de az egészszel, „a mindenséggel való összefüggés tudata vagy legalább tiszta érzelme” hiányzik belőle. Lehet, úgymond, hogy a természettörvények egyetemességének átérzése lép összetartó közegeként a transzcendentális helyébe. De lehet, hogy nem lép ilyen elem többé fel; nem a költészeté, hanem a tudományé lesz az összefüggés, az egyetemesség sugalmának feladata és előjoga. (A transzcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV.)

Ezzel azonban a folyóirat harmadik, jelentős kérdésköréhez érkezünk.

#### 4.

#### (Költészet és tudomány, költészet és demokrácia)

A harmadik kérdéskör tehát, mely a folyóirat szerzőit állandóan foglalkoztatta, az irodalom helye a megváltozott körülmények között a művelődésben. Az előbbi két kérdés-csoportnál, mindenestre, kevésbé intenzíven. S feleleteik is e tekintetben voltak legkevésbé határozottak s a leginkább változók és eltérők.

Abban egyetértettek, hogy a költészetnek szervezesebben kell illeszkednie a művelődésbe, mint addig. Főleg sokkal inkább alkalmazkodnia kell a tudomány, kivált a *természettudomány* eredményeihez. Hegedüs István szerint Hugo epikus művei s irányzatának társaié például azért avultak gyorsan el, mert a kor reális érzékével, tudományos eredményeivel össze nem egyeztethetők. *György Endre*, Aladár testvére pedig egyenesen azt hangoztatta, hogy a költészetnek ezentúl mindenekelőtt a kor, szerinte, vezető tudományával, a *közgazdaságtannal* kell



harmonizálnia. A költészet csak nyer ezáltal, fejtegette. Fokozódik konkrétsága és bensősége, mert valódi és élő, szellemi, anyagi és érzelmi szükségleteknek, érdekeknek kifejezője lesz. (Költészet és nemzetgazdaság, I.)

Központi kérdésük azonban az volt, *milyen szerep jut a tudomány mellett az irodalomnak*, a költészetnek, az emberiség eszmekincsének továbbfejlesztésében, öntudatának fönttartásában és szilárdításában, világgépének kialakításában. Korukat a materializmus korának tekintették. A materializmust azonban, utaltunk rá, az utilitarius pozitívizmussal, a mechanikus materializmussal azonosították. A történelmet, a társadalmat érdekként (ill. akaratként) realizálódó materiális erők harca mozgatja, a hasznosság célszerűsége jegyében, törvényszerűen előre, — így összegezhető röviden felfogásuk. Mégpedig mostantól: a fölismert érdekek fölismert célszerűsége jegyében. Még a kétségre s érzelmességre hajló, a romantikához erősen kötött Endrődi is így írt, igaz, némi iróniával: „A nemzetek a férfikor delén állnak; az érettség egészséges éltető melege táplálja a vérüket; jól kiszámított célokért lelkesülnek.” Érdeket, célszerűséget, hasznosságot, törvényt fölismerni pedig elsődlegesen a tudomány feladata. György Aladár le is vonta a következtetést: „Míg . . . a [tudományos] tudat a lerombolt transcendentális világnézet helyébe 'új eget és új földet' terem, s úgy a természet örökkétartó erőt s anyagját kérelhetetlen törvények segélyével egységgé igyekszik tenni, mint az emberi társadalomban a fejlődés magasztos eszméje által ideális, de egyúttal gyakorlati irányt jelöl ki: — addig a költészet, — mintha egyedül a transcendentális elemek képezték volna az összetartó kapcsolatot s csak azok szolgáltak volna delejtűként, — szétbomlik . . .”) A transcendentális irány hanyatlása a költészetben, IV. 469.) De voltaképp az európai történelemben, szögezte le a maga gyorsan általánosító módján, így volt ez rendszerint más korokban is; a modern kór azonban gyorsabban s kézzelfoghatóbban tette ezt nyilvánvalóvá. „A költészet rendesen utána sántikál a [tudományos] tudatnak s a művelődéstörténelemben nem ritkán századok jelzik a köztők főnálló korkülönbséget.” Mások is hajlottak e felfogásra. Hoitsy Pál például azt mondta, lehet, hogy a költészetnek le kell mondania az „eszmék heroldja” szerepéről, az eszmék harcosa szerepével kell megelégednie, amaz eszmékével, melyeket a tudomány kovácsolt ki. (A materializmus jogosultsága a költészetben, V. 266.) György részint a tudomány világgépének köztudatba vitelét tartotta a költészet jövőjének lehetőségének és feladatának, részint az ember érzelmeinek humanizálását, részint pedig az egyedi, a különös érdek megszólaltatását, az egyedi, a különös lét rajzolását, mert ez a tudománynak nem feladata. Vonzódott ez utóbbi nézethez Harrach József is, bár ő inkább az élet, a lét racionálisan meg nem ragadható területeire utalta a költészetet. Felfogása szerint ugyanis (s ebben nem állt egyedül) a materialista szemléletnek nem mond ellent, hogy föltételezzük, elismerjük, vannak a létnek irracionális elemei, területei. Csak az olyan esztétikusok tagadják, szerinte, ezt, akiknek, mint Vischernek vagy Hegelnek, sejtelmük sincs a zenéről. Alkalmankint Endrődi is e két felfogást látszott vallani. Különösen az *egyedi* kifejezésének, megragadásának feladatát hangoztatta. Az általánosító tudományos, filozófiai, történeti szisztémákból ugyanis, szerinte, kimarad az élő egyed, mint ahogy a modern általánosító és absztraháló törvényhozásból is kimarad. Különösen az egyed szenvedése, egyes korok és rétegek szenvedése marad ki. A tudósok, a szisztémateremtők, azzal, hogy a fejlődés elemeként megértik, megmagyarázzák a visszasságokat, többnyire föloldottnak is tekintik. „Szerintük jóformán joga sincs az embernek szenvedni.” A tudomány csak rideg kegyetlen igazságot ad, a költészet viszont szeretetet, részvétet is tud nyújtani. „Schmidt Julian, úgymond, igen szépen kifejtheti a pesszimiztikus világnézet [s az azt kifejező költészet] jogosulatlanságát, a legderültebb színekben tüntetheti fel [a tudomány által értett és igazgatott] modern társadalmat”, — de „mindez csak hang marad” annak, akit „mások nyomora is bánt” (Pesszimizmus, II. 375. Vajda János, II. 590., Benedek Aladár, IV. 82.) Endrődi azonban többnyire ragaszkodott a költészetnek a romantikától adott profetikusságot egyetemes szerepéhez, s így nemcsak egyenrangúnak tartotta a tudománnyal, de előbbre valónak és szélesebb körűnek is.

Bármit vélték is azonban, valamennyien egyetértettek abban, hogy a *költészetnek társadalmi hivatása* van. Ezt azonban többnyire élesen megkülönböztették a politikai költészet által vállalt feladattól, s ez utóbbit valamennyien elutasították. Pontosabban szólva, napjaik magyar politikai költészetét. Ez ugyanis, szerintük, személyes vagy csoportérdekek szolgálatában áll, nem képvisel „irányszemét”, s akadályozza a költészet társadalmi feladatát. Az „első lépés”, — hangoztatta például György Aladár, az, hogy megszabaduljunk „az irodalmunkat lekötő politikai maszlagtól, a társadalmi hiányokra, a társadalmi eseményekre irányozzuk figyelmüket” [ti. az olvasókét]. Harrach József pedig példát is hozott, miként árt a kor politizáló művészete a művészetnek. Dalosköröket szerveznek magyarosítási céllal, melyből aztán sem zene, sem magyarosítás nem lesz. Ha szabad és kell, csak műveltségünk fejlettségének vonzásán át szabad magyarosítani, vélte. A politikai költő eszményének Heinét, kivált pedig Byront tekintették, mint mondták, „a modern politikai költészet atyját”.

A költészet társadalmi hivatását azonban, vélték, csak *demokráciában töltheti be*. Szinte valamennyien megfogalmazták azt a kettős tételt, hogy a költészetnek küzdenie kell a demokráciáért, s fordítva: a költészet csak demokráciában küzdhet igazán eszményeiért. Úgy látták, a magyar társadalom éppúgy nem felel még meg e követelménynek, mint a magyar irodalom sem. György Aladár ezért *Irodalmunk demokratizálása* címen külön programcikket írt (III. 31. sz., előző idézetünk is belőle van). Nemcsak demokratáknak, de egyenesen „szocialistáknak kell lennünk, a szó legnemesebb értelmében”, — hangoztatta, — „mindnyájunknak, kik a nagy tömeg javát akarjuk”. Részletes elemzés, esztétikai fejtegetés helyett azonban ezúttal is átsiklott lelkes és naiv aufklärista-szcientista javaslatokba, olvasóegyletekről, néplapokról, könyvterjesztő részvénytársaságról. Endrődi realisabb, higgadtabb, okosabb számvetést készített. A vezető réteg *közlésének* provinciális, idejétmúlt voltára vetette a hangsúlyt. A főváros és a vidék szakadékszerű műveltségi különbségében, a nevelés elmaradottságában, az udvarházak családi légkörének kulturálatlanságában, az iskoláztatás szűkkörűségében, kivált pedig a polgárosodás lassú előrehaladásában látta ennek okát (Rendetlen levelek, III. 48, 49, 50, 51. sz.) Mottóul, alaptételül minden korszerűsítő irodalmi törekvéshez *Madách* tanulmányának *Arany* formálta címét ajánlotta: „az esztétika és a társadalom viszonyos befolyásáról”.

Többnyire azonban a mondott kettős tétel második felét fejtegették: mit tehet a társadalom az irodalomért. Az első szakszerű kifejtéséhez esztétikai készségük kétségtelenül kevés volt. De az is kétségtelen, hogy helyes irányba indultak. Tudományos tájékozódásuk bizonyítja.

## 5.

### (Művelődéstörténet és összehasonlító irodalomtörténet)

A lap, a csoport irodalomtudományi, irodalomtörténeti tájékozódása friss volt. S meglehetősen határozottan s céltudatosan illeszkedett eddig vázolt vonásaikhoz, céljaikhoz. *Brandes* műveit például a német megjelenéssel egyidőben ismertették, kivonatolták, folyamatosan. A *Tragedia születését* pedig éppúgy, mint a *Körszerűtlen eszmélkedések*-et Európában aligahánem a legeslegelső között mutatták be és méltányolták. Amál feltűnőbb s jellemzőbb, hogy (ha jól néztük) egyszer sem írták le *Taine* nevét. Nem programszerű angol tájékozódásukból s a német közvetítő nyelv voltából következett ez elsődlegesen. Hanem tudományos tájékozódásuk irányából tartalmából, mozgató motívumaiból.

Tájékozódásuk két fő vonását a *művelődéstörténeti* s az *összehasonlító* elem adta. Valamennyiüket jellemezte ez a két elem, de az elsőség e tekintetben György Aladárt illeti még. Számtalan cikkében érintette mindkét problémakört, de mindkettőnek önálló cikket is szánt. (Egyetemes irodalomtörténetem, IV. 30. sz.; Történelmi irodalmunkról, IV. 11. sz.) A művelő-

déstörténetet is, a komparatizmust is kozmopolita törekvéseik előmozdítására és igazolására kívánták fölhasználni. Illetőleg „a túlvitt patriotizmus” és „a provincializmus” ellen, az ötvenes évek nemzeti szelleme ellen, az európaiság érdekében. Történészeink „legtöbbszörre oly egyének, kik neveltetésök első éveit még ama régi nemzeti iskolában nyerték” — így írt György. „E tekintetben ma is ott vagyunk még, mint az ötvenes években” (Történelmi irodalmunkról). „Az ember művészi egységes szelleme” ennek következtében éppúgy rejtve marad „magasztalt szaktudások előtt is”, mint a nemzeteket összekötő általános emberi is, s a korokat, az irányokat meghatározó közös, egyetemes európai is (uo.). Sőt, voltaképpen a nemzeti is rejtve marad, mert csak összehasonlítás alapján lehet a jellemzetest megállapítani.

De nemcsak a kozmopolitizmus mellett eszköz és érv e két diszciplína, e két módszer, hanem az a romantikus nemzetkarakterológia alapján eszményítő morálisan normatív esztétika ellen is, s a realista mellett is. A művelődéstörténet ugyanis elsődlegesen „a történelem bölcsészeti felfogását” jelentette György számára is, a többiek számára is (uo.). Azt, hogy a tudós „a gondolkodásmód különbségeit, fejlődését” vizsgálja, „az irodalmat a nemzeti művelődéssel karöltve s benső törvényei szerint” elemezze, s határozza meg az egyes korokra jellemző eszméit s ezen belül irodalmiit. (Egyetemes irodalom történelem). De ne „Hegelnek a tudományos öntudatot meggyilkoló schematismusa szerint”, ne a hegeli *teleologia* alapján, hanem magukból az egyes korokból kifejtve. *Dunckler, Buckle, Lecky, Comte, Spencer, Max Müller, Steinthal* és *Marx* műveitől remélt, javasolt György „történetbölcsészeti” sugalmat nyerni. Az egyes korok irodalmát az egyes korok egyetemes eszmevilágából, művelődéstörténetéből kell magyarázni, s egyetemes művelődéstörténetével és eszmevilágával kell mérni. Ennek az eszmevilágnak és művelődéstörténetnek sajátos nemzeti változatait pedig „az összehasonlító lélektani fejlődéstörténelem” alapján kell megállapítani. Nemcsak a tudomány, a művészet realizmusát is ezek a módszerek segítik elő. A képzelet, az egyéni (s nemzeti) tapasztalat és ismeret sohasem volt elég a művész számára s különösen nem elég e korban, „ma a realiztikus irány fejlődésével csak az összehasonlító módszer s tudományos módszer képes a művészt nagygyá és önállóvá emelni” (A realizmus jogosultsága a festészetben, I.)

*Taine* milieu-tana ugyan jól illett volna felfogásukhoz, de a *race* autochton, öntörvényű fejlődésének tétele alá foglalva nagyon is ellenkezett kozmopolitisztikus törekvésekkel s küzdelmeikkel a külön nemzeti mércével mérő normatív erkölcsi esztétika ellen. *Taine* a nemzedék tagjai közül *Beöthynek* lett érve és mentora. György ugyan látszólag s alkalmanként nagyon is közel került hozzá, „e sorok írója csak fajok küzdelmét ismeri el a történelemben is” — mondotta, de még ő is, s ez alkalommal is hozzáfűzte, hogy „a sokoldalúságot e téren még fontosabbnak tekinti, mint a természettudományokban”. A művelődéstörténeti s komparatista irányzatuk is az angol pozitivisták történetírásával, tudományossággal volt inkább rokon, mint a franciáival. Az eszmetörténeti elem, az eszmei kölcsönzés és kölcsönhatás hangsúlya, az eszmeifejlődés egyetemességének s organikusságának hangsúlya, a pragmatikus mozzanat erősebb volt náluk, mint a kortárs franciáknál. Az önelvűen biológikus, az izolálónan természet-tudományos interpretáció viszont gyengébb. A *koreszmét* és *korszükségletet* döntőbbnek tartották, mint a *race* természeti determinációját. A *Tragédia születését* a benne foglalt egyetemes gondolkodástörténeti interpretáció alapján, a *Korszerűtlen eszmélkedések*-et a nemzeti elzárkózás, önelvűség és önelégültség elleni polémiaja alapján vették észre és méltányoltak. Legvilágosabban kritikában, tudományos mű kritikájában *Heinrich Gusztáv* fogalmazta meg ezeket a vonásokat és követelményeket *Hettner* Goethe-Schiller könyvéről s irodalomtörténetéről szólván. Azt tartotta irányadónak, követendőnek *Hettner*nél, hogy ez „felkarolja a nemzetek egész szellemi működését”; s nála „a régebbi értelemben vett történet helyébe a művelődéstörténet lépett”; célja egy korén, egy nemzetén át „az emberiség szellemi fejlődésének rajza”; „folyton a külföld befolyására is tekintettel van”; a szellemi élet összefüggéseiben, vegetációjában ragadja meg az irodalmat, s mint organizmust kezeli, hol mindenkinek megvan a maga előzménye, következménye, funkciója. S miközben nagy elismeréssel szól *Heinrich*



*Gervinusról*, akitől, szerinte, minden rendszeres analízáló és szintetizáló európai irodalomtörténetírás elindult, rámutat, mennyivel fölötte áll épp az eszmetörténeti felfogás, tájékozottság és szembesítés, meg a funkcióbeli ítélkezés alapján Hettner. (A német irodalom aranykorából, II. 65.). S lényegében ugyanezeket a történetírási elveket és módszereket dicsérték, csak hogy a társadalomtörténet oldaláról, angol példáikról szóló tanulmányaikban, kivált *Láng Lajos*, a *Buckle*-ról írottakban.

6.

(Elmélet és ízlés fáziskülönbsége: csődjük a gyakorlati kritika terén)

Az a kérdés, ezeknek az elveknek és törekvéseknek a jegyében hogyan foglaltak állást egyes művek és írók esetében? Külön kell e tekintetben választani a külföldi s a hazai irodalmat. Külföldi művekről csak elvétve s röviden adott a lap önálló bírálatot. Többnyire inkább külföldi lapok összefoglaló szemléit közölte, kivonatolta egy-egy irodalom frissen megjelent újdonságairól, „Angol irodalom”, „Francia irodalom”, „Német irodalom” stb. tárcacímmel. Tanulmányt is elsősorban a félmúlt alakjairól közölt (Bulwer, Hugo, Byron, Heine, Uhland, Quinet, Herwegh, Andersen stb.). De ez is fordítás volt többségében. Kivált *Gottschall*tól s körétől fordítottak, de kedvelték pl. az emigráns spanyol *Castelart* is. A fordított tanulmányok többsége, mint említettük, beleilleszkedett eszmévilágukba. Ha csak kivonattal, össze is mosták rendszerint a maguk s szerzőik nézeteit. Kivált *Endrődi*, főleg, ha kedvenc költőiről volt szó. Példa lehet rá *Volke*t kitűnő Heine-tanulmánya.

Ezek az írások egyrészt arról tanúskodnak, hogy az angol, amerikai, német s részben az orosz irodalom mellett háttérben hagyták a franciát. Elismerően szóltak *Walt Whitman*ról, *Nataniel Hawthorne*ről, *Bret Harte*-ről, *Thackeray*-ról, a *Brontë* nővérekről, *Tolsztoj*ról, *Turgenyev*ről, *Freytag*ról, de *Hugón* kívül, akinek irányát azonban többnyire már korszerűtlennek vélték, rendszeren csak értekező, esszéista franciakat méltattak, dicsérték. Másrészt arról tanúskodnak, hogy érdeklődésük elsősorban *verses műveknek* s *lírikusoknak* szólt, mindenekelőtt *Byron*nak és *Heiné*nek. E két életmű, e két írói magatartás középpontba állítását az eddigiek érthetővé teszik. A műfaj elöttebe helyezéséhez viszont, az eddigiek mellett, *Endrődi* cikkei nyújtják a kulcsot. Már a legkorábbi írásai egyikében, melyben *Gottschall* nyomán *Byron*ról szólt, tételesen jelentette ki, hogy a nagy íróban rendszerint van lírai jelleg, tehetségében lírai ér. „Általában, mondta, mi nem nagy bizalommal viseltetünk az olyan költők iránt, kik nem lírával alapították meg híreiket” (*Byron* és a jelen kor, I. 232). Szerinte *Madách* művének is líra a lényege s nem dráma (*Vajda János*, II.). Majd azt fejtegette, hogy *Byron* egyik nagy tette az elbeszélő költemény megteremtése, illetőleg újjáalkotása volt. A *Byron*-féle verses elbeszélés döntő különbsége az eposziassal szemben az, hogy benne „a lírai elem a túlnyomó”, hogy „egy fonál mindig odaköti a költő lényéhez, hangulatához.”

A költő „*lényének*” és „*hangulatának*” ez az értelmezés kapcsolása igen jellemző. Szóltunk már arról, hogy a hangulat központi helyet foglalt el *Endrődi* kritikai gondolkodásában. Itt ki kell egészítenünk a mondottakat. A *hangulat*, számára, *filozófiai tekintetben* az a közeg (vagy kedvelt szóképével élve:) „az a szemüveg”, melyen át az alany a tárgyi világot látja, befogadja, az az övezet, melyben a tárgyi világ az alany számára elnyeri értelmét, melyben a szubjektum s az objektum áthatja egymást, eggyé lesz. *Lélektani tekintetben* a különböző lelki tartalmak akkumulációja és egységgé olvadása, *esztétikai tekintetben* pedig az a személyes-egyedi-különös elem, mely a műalkotás ellentétes, széttartó elemeit a műalkotás egyénien sajátos egységébe fogja, rendezi, s lehetővé teszi a *mű harmóniáját*. Az számára a hangulat, amit *Arany* belső formának nevez, az anyag strukturálásának eszköze, elve. A hangulat elsődlegesen *lírai minőség*, eszközei a lírikus eszközei. Mindig ilyen volt-e s lesz-e szerepe,

jelentősége a hangulatnak, s vele a lírainak az irodalomban, erre nem kapunk világos választ írásaiból, de a maga korára vitathatatlanul látszott tekinteni.

Ennek jegyében tartotta a *Déliabók hőst* kora legjellemzőbb s legjelentősebb magyar művének, de ennek jegyében gáncsolandónak is.

Kritikáját, hogy jelentését láthassuk, a lapnak hazai kortárs műveket illető kritikái közé kell illeszteniünk.

A Figyelő ez évek valamennyi jelentős könyvéről adott bírálatot. A hangsúly azonban a nemzedék jellemző műveire esett. Az *urak*-ra, a *Bíró Márton*-ra, a *Károlyi Béla*-ra, Az *új emberek*-re, a *Kornéliá*-ra, a *Falu rosszá*-ra, de mindenekelőtt a *Déliabók hőst*-re. Egyedül az *Anatole* nem kapott bírálatot, de különböző vonatkozásokban ezt is sűrűn emlegették.

A lap azonban a jó válogatás ellenére gyengén vizsgázott a gyakorlati kritikából. Kritikája középpontjában ugyan a Hübele Balázs állt, egyértelmű elismeréssel azonban egyedül a *Falu rosszá*t övezte. Gyakorlati kritikájuk gyengeségének három főbb oka lehet. Az *első* az, hogy Endrődit leszámítva, nem volt a lapnak esztétikailag igazán érzékeny bírálója. A *második* rendkívül gyakori az *irányváltások* szakaszában. A csoport tagjainak esztétikai ízlése elmaradt esztétikai elvei mögött. Ez e csoportnak, de e korszaknak is egyik fő problémája. Az ízlés sokkal inkább közösséghez, osztályhoz, réteghez kötött jelenség, mint az elméleti felfogás, az elvrendszer. Az utóbbiakban az egyén jóval inkább függetlenítheti magát rétegétől, mint ízlés-normáiban. A nem alkotó, a befogadó egyén ízlése rendszerint közösségével lép előre. (Persze, csak a művelt, literátus rétegekről szólnunk. A többi rétegeknél, látszólag, épp a fordítottja áll. Már szélében elfogadott műalkotásokról keletkezésük koránál, irányánál korábbi korok és irányok lesüllyedt, verbálissá üresült elméletével beszél a közember rendszerint.) A Figyelőben gyülekező csoport elvei mögött nem állt ízlés tekintetében *eligazító, támogató réteg*. Elveik szerint nemcsak a *Déliabók*, de a *Kornélia* törekvéseit is méltányolniok lehetett volna, ízlésük viszont csak Tóth Edéig engedte őket az újban. De jellemző, hogy a *Falu rosszá* újságát is elsősorban esztétikai tekintetben külsődleges vagy másodlagos mozzanatokon és érveken át érzékelték és méltányolták. Azon főképp, hogy ez a darab végre nem betyárhistoria, mely a külföld előtt kompromittál bennünket, „mintha népünk csupa betyárságra [volna csak] képes!”, nem is bűnügyi história, Pitaval-történet, hanem köznapi emberek köznapi életéből vett köznapi eset. Esztétikai erényét viszont így jelölték meg: „Egyszerű, de költőileg szép tárgy, nemesen földolgozva”. Elméletben követelték, hogy a kor egész életét, a rútat is tükrözze a kor irodalma, ízlésük azonban akkor elégtül ki igazán, midőn látták, hogy Tóth Ede „a falusi életnek, a nép életének nem fekélyeit tárja föl, hanem... kivezeti lel-künköt a zöldbe, ahol méla furulya szól.” (V. 4. sz.). Frappánsan, mulatságosan jellemezte ízlésük és elveik különbségét Toldy István *Kornéliá*-jának esete. A lap több cikke, mindenekelőtt Silberstein-Ötvös Adolfnak a szerkesztőtől külön az olvasók figyelmébe ajánlott cikke (Az érzékiség mint költészeti elem, I. 39. sz.) már-már frivolan és kihívóan hirdette, hogy az érzékiségnek, az erotikának igenis helye van az irodalomban éppúgy, mint a festészetben is. A *Kornélia* premierje után a lap mégis a magyar színműirodalomnak, mely eddig „oly nemesen morális, oly szüsziesen tiszta volt”, meggyalázásáról háborgott és rendőrséggel kiáltott. Hisz olyan jelenet is van benne, hol a hősnő „ruházatát keblén föltárni” kénytelen s „egy férfi egy nőt mellen csókol” (IV. 559–560.). Hasonlóképpen állt a dolog a festészet területén is. Elveik alapján nemcsak *Courbet*-t, de *Manet*-t is méltányolhatták volna. De A. Feuerbach-ot dicsérgették, s Turner útját „veszélyesnek” minősítették (II. 57.), s Mészölyig jutottak el az újban.

De nem csupán réginél rekedt ízlésről van szó. Elvrendszerük legtisztázatlanabb eleme, az eszményítés éreztette hatását. Ízlésük elmaradottsága s ez a tisztázatlanság többnyire összefonódva együtt jelentkezett. A művek nagyobb részét azért marasztalták el, mert nem adták problémájuk konfliktusuk eszményi, eszme szerinti feloldását. Mindenekelőtt a *Déliabók hőst*. Balásznak fölemelő, tisztító tragikus véget kellett volna érnie, vagy tévedéseit belátván helyes útra kellett volna térnie. E ponton kézzelfoghatóan mutatkozott meg fel-

fogásuk társadalmi kötöttsége. S egyben pozitívizmusuk idealista volta s naív optimizmusa is. „Az ismeretlen szerző” (ekkor még nem volt tudott Arany László szerzősége) ez eszményi megoldások mellőzésével vétett az esztétika követelményei ellen, s nem adott reális képet a magyar társadalomról. A magyar vezető réteg szerintük, ugyanis nem oly gyenge sem erkölcsileg, sem értelmileg, hogy egyik vagy másik megoldás meg ne illelne. De a modern eszmék, a tudományos világnézet ereje is nagyobb, semhogy a Délibábok által adott megoldást kellene választani.

Endrődi kritikája is Arany László eszményítését illette. Csakhogy kritikájának jellege esztétikaibb s jelentése is más. Szerinte a Délibábok esztétikai harmóniája nem elégséges. A „real” és „ideal” elemek nem forrnak eléggé egybe. A hangulati, a lírai kevés benne s gyenge hatékonyságú. Holott a konfliktus, a probléma feloldása, az ellentmondásos elemek esztétikai, eszményi egységgé forrasztása a modern korban a *hangulatban* mehet végbe, a *lírain* át érzékelhető. Hübele Balázst szerzője minden lépten-nyomon „Don Quijote-i módra bukatta”, de mégsem igazán Don Quijote-i hős; az eszményi eltűntének *cervantesi fájdalma* nem lengi körül, mert céljai sem igazán eszményien nagyok, nem igazi ellenpontjai az eszménytelen kornak. Endrődi nem a középneemesség bemutatását tartotta hamisnak, mint a kortársak, hanem Arany eszményíthet s fájdmát kevésnek a rút ábrázolhatóságához. A realizmus és idealizmus „összegyeztetésének és kiegyenlítésnek varázsáért” „nem küzd” eléggé.

Ezen a ponton világosodik meg egészen Endrődi hangulat- és líraiság-fogalma. S e fogalom kapcsolata világfájdalom-felfogásához. A kor nem nyújt sem esztétikai értékű rendező erejű objektív irányeszmét, sem esztétikai értékű objektív erkölcsi eszményeket. A költő a maga egyéni hangulatában teremtsen meg az egységet, az ő érzelmi magatartása legyen eszményi: az eszményi vágyát vetítse rá a meg nem hamisított, a tudomásul vett világra. Az eszményi e vágyát s a valóság ily tudomásul vételét csak az író *cervantesi fájdmá líraisága*, hangulata ötvözheti esztétikai egységbe. *Lírai és hangulati, hangulati és művészi* ennek jegyében lettek kritikáiban szinonim fogalmak, *hangulat és egyéniség* pedig ennek jegyében korrelatívák.

Endrődi mintegy két tucat kisebb-nagyobb kritikát írt a Figyelőbe. Főleg lírikusokról; a Bret Harte-ot bemutató írása szinte kivétel. A Vajdáról, Benedek Aladáról, Ada Christenről, Ferenczy Terézről szólók a jelentősebbek. A világfájdalom kérdése s vele a rút és az eszményítés kérdése állt kritikái középpontjában. Elvi cikkeinek másik alapvető problémáját, a kozmopolitizmust csak ott érintette, ahol alkalom kínálkozott, pl. Vajda-bírálatában. *Egyéniség, hangulat és beleélés* a kulcsszavai. Értékes költői egyéniség áll-e a versek mögött. Olyan, aki a külső és belső világ zűrzavarán úrrá tud lenni az eszményi vágyával a hangulatban, mely aztán fájdalom-, bánat-, humor-, nosztalgia- stb.-ként jelenik meg. „... a legjelentéktelenebb vagy a legkényesebb dolgokat is glóriába vonja” az ilyen költő (Ada Christen, III. 44. sz.), hisz az eszményi vágya ellensúlyozza a tárgy rútságát. Az így hangulattá lett bánat, fájdalom „többé kevésbé mindent szentesít” (Benedek Aladár, IV. 8. sz.). A költői hitel szubjektív lélektani hitel: „lélektani tisztasággal és igazsággal” tudja-e kifejezni, átvinni az olvasóra hangulatát? (Vajda János). A *befogadás eszköze a beleélés* (Benedek Aladár), amely vers indítja, kényszeríti az olvasót a költő hangulatába való beleélésre, tehetségről tanúskodik.

*Kritikusi eljárása* ennek megfelelő. Először rendszerint földéli szépiroi eszközökkel, költői prózával a kötet által kiváltott alaphangulatot, s utána fog a lélektani beleélés, újraélés eszközeivel az egyes versek, verscsoportok, verstípusok bemutatásához. A verstípusok, természetesen, lélektani, élményi osztályozásuk s elemzésük az élmény, a magatartás lélektani, érzelmi, filozófiai elemzése. Az esztétikai elemzés ebbe illeszkedik bele, s elsősorban a kompozícióra irányul s legfőbb szempontja természetesen az, teljes s teljesen egyéni hangulatot tud-e sugallni a vers, s a költő eszközei alkalmasak-e hangulatok sugallására.

Egyszóval ezekben a kritikákban is az a kettősség mutatkozott, mint Endrődi általános elvi cikkeiben is. A valóságábrázolás bővítésének törekvése párosult a szubjektívizáló, a relativáló, immanencia felé mutató törekvésekkel.



(A Szemle viszonya a Figyelőhöz: a világrend és diszharmónia, az eszményítés és realizmus ütközése)

Az összegzés előtt azt a kérdést kell még megvizsgálnunk, miképp fogadta Gyulai, az uralkodó irány vezető kritikusa s köre e csoport, e nemzedék programját. A Szemle 1873-ban indult s első évfolyamaiban nyilvánvaló volt a szerkesztő ama törekvése, hogy az irodalmi élet egyes ágainak új jelenségeiről értékelő összegzést adjon. A regényről az első, a színházról a második, a líráról a harmadik esztendőben nyújtott ilyen summázatot. Sem e cikkeken, sem egyéb cikkeiben nyílt és közvetlenül a Figyelőnek vagy valamely szerzőjének címzett polémia nem ereszkedett. De közvetve, néha említve is a lapot, folyvást és határozottan reagált. Meglepő és fontos, hogy a kozmopolitizmus kérdését mindhárom párhuzamos évfolyamban elkerülte. Három kérdéscsoportra reagált élesen. Endrődi *nemzedék beosztása, jellemzése és értékelése* volt az első. Az Arany–Petőfi-nemzedék után, Endrődi két nemzedékével szemben ő három generációt különböztetett meg. Az elsőbe Vajdát, Tóth Kálmánt, Zalárt, Lisznyayékat sorolta, a másodikba Dalmadyt, Tolnait, Szász Bélát, Dömötör Jánost, a harmadikba Endrődi s az Ábrányiak évjáratait. Úgy vélte, mindhárom nemzedékváltás újabb értékcsökkenést hozott. A legkevesebbet ér a harmadik. E harmadik nemzedék legjobb tehetségének *Endrődít*, s meglepő módon, *Ábrányi Kornélt* tartotta. Az értékcsökkenés ismérveit nem fejtette ki, sőt, futólag sem jelölte meg, de elemzéseiből világos, hogy a népies iskola eszméitől, főleg eszményítő felfogásától s módszerétől való fokozatos eltávolodásban látta őket.

A második kérdéscsoportra, a *világfájdalom* kérdésére annál nagyobb figyelmet fordított. S reá vonatkozó gondolatai jórészt ez első kérdéscsoportra is felelnek. A világfájdalom jogát, bár határozott ellenérzést mutatott iránta, ő is elismerte. Csakhogy Endrődinél s társainál a világfájdalom joga az érzelmi, az életérzésbeli diszharmónia jogát, a disszonánsnak, a „rút”-nak megjelenítési jogát jelentette. A diszharmóniát, a disszonanciát, mely az eszmény megvalósítását gátló világgal, társadalommal való vitából, elégedetlenségből fakad. Gyulainál viszont akkor jogosult, ha úgymond „a világrend tényeivel összeütköző magas eszmények csalódásának fájdmájából ered; ha a költő túlságos emberszeretete árát adta meg”. A helyes, az értelmes, az egészséges „világrend” igazolását szolgálja, jelenti az ily értelemben vett világfájdalom. Schuldlose Schuldiger a világfájdalmas költő is, akár a tragikai hős. Nem terjeszti ki ez a Gyulai-féle világfájdalom a szép fogalmát, a valóságábrázolás határait. Sőt, a szép addigi fogalmának, a valóságábrázolás addigi határainak megerősítését eszközli. Jellemző névemlítés nélküli vitája Endrődivel *Benedek Aladár* Göncölszekér c. románcáról. A románc hőse elégedetlen a világgal, hazugnak véli a gondviselés tanát, nem tudja normái szerint alakítani életét; tétlen, elvágyódik és boldogtalan. „De ugyan, hogy is lehetne boldog, aki oly ostoba”, – fakadt ki indulatosan Gyulai. S a vers keserű-frivol refrénjét, mely Endrődi tetszését különösen megnyerte („Isten, te bölcs vagy és kegyelmes! / Hisz a születést te adod!”), „idiótaságig menő képtelenségnek” nevezte. Amidőn azt fejtegette, hogy „az érzés és szenvedély logikáját nem engedhetjük el” a költőnek, a maga világrendjének logikáját kérte számon. Gyulai a diszharmónia, a disszonancia felelősségét az egyénre hárította, Endrődi s társai az uralkodó világrend (– e fogalmat csak gúnyosan használták többnyire –) és világmagyarázat elégtelenségére. Gyulai világfájdalom-fogalma etikai s pszichológiai jellegű volt. Endrődiké *szemléleti* is. Az egyéniség problémája ez utóbbi jegyében kapcsolódott náluk a világfájdalomhoz. A világfájdalmas egyéniség nemcsak pszichológiájában s etikájában más, hanem világszemléletében is; újat, bővülést jelent a szűkké, béklyóvá lett uralkodó szemlélethez képest. Gyulai dolgozatában is központi helyet foglal el, központi értékkategória az egyéniség. „S van – ami a legfőbb – költői egyénisége”, – állapította meg Benedekről. De akkor érték az egyéniség,

ha a normális, helyes szemléletnek, a világrendet igazoló szemléletnek más lelkiségű kifejeződése. Pszichológiai változat. Gyulai hitt az objektív szemlélet lehetőségében. A magáét, iskoláját ilyenek tekintette. Ennek jegyében hangoztatta ez iskola szubjektívizálásával szemben, hogy az igazi költő mindig azt fejezte ki, „amiben minden olvasó saját érzelmeire ismert”.

Endrődinél a világfájdalom eredeztetésében mindig jelen volt mint világkép meghatározó közeg, a hangulat. Gyulainál a hangulat is pszichológiai jelentésű fogalom, s többnyire nem is e szóval, hanem inkább kedélyként említi.

A harmadik kérdés, melyre a Szemle s Gyulai élesen reagált, a pozitívizmusé, kiváltképp a pozitívista művelődéstörténeté. A nemzeti történetírás s a történeti tárgyú szépirodalom eredményeinek lebecsülésével vádolták, főleg György Aladárt. Hevesen tiltakozott a Szemle a művelődéstörténet s a komparatizmus olyan értelmezése ellen, amely a nemzeti történelem adottságait nem veszi tekintetbe s idegen mércék alapján a nemzet művelődési értékeit devalválja. György szerint, úgymond a Szemle „Magyar műveltségről beszélni korlátolttság, őseink félművelt rablók voltak s évszázadokon át csak külmázként tapadt rájuk a műveltség”. Következik ez részint György mestereinek szemléletéből, „Darwin, Comte, a szocialisták és társaik” szemléletéből, kik a „történettudományt is a természettudományok közé sorozzák”, s így érzéketlenek a szellemi értékek iránt; részint pedig György tudományos egyéniségéből. „A colportörök mindig mohóbbak, elfogultabbak és messzebb mennek mestereiknél. Így járt György Aladár is a naturalizmus, a pozitívizmus és szocializmus eszméivel”. Györggyel kapcsolatban a Szemlének könnyű dolga volt s jórészt igaza is. Szent István király tevékenységét például György jelentéktelennek, sőt, szinte károsnak minősítette. Részint mert a magyar faji karakterrel nem egyező világnézetet honosított meg, részint mert akkor honosította azt meg, midőn már nyugaton hanyatlóban, átalakulóban volt. A vita voltaképpeni tárgya azonban az a szemlélet volt, amelyet György közvetíteni s alkalmazni igyekezett. Jellemző, hogy míg a Figyelő támadta Gervinust, a Szemle magasztalta. A Gervinus utáni „pozitívista” történetírásból, irodalomtörténetírásból annyit tudott elfogadni a Szemle, amennyi Lewes híres Goethe-életrajzában, ennek „pragmatikus előadási módjában” megvalósult.

De mint a Szemle, a Figyelő is került a közvetlen, névre címzett polémia. Nem elsősorban taktikai okokból. Endrődi egyik cikkében konstatálva a vita hiányát, rendén valónak vélte ezt. Más korszak más nemzedéke ők úgymond, nem szemben állnak az előzőkkel, hanem utánuk.

## 8.

### (Összefoglalás)

Endrődinek lényegében igaza volt. Nem szemben álltak a népies iránnyal, hanem utána. Szemben a túlélő népiessé, a népiesség epigonjaival, dekadenciájával álltak. Azokkal, akik a nagyarányú társadalmi és szemléleti átalakulás ellenére sem óhajtottak új irányt létrehozni. Az irodalmi irány napjainkban tisztázódó ismérveinek nagyobb részét megtaláljuk náluk. Határozott esztétikai-kritikai programot igyekeztek kialakítani, meglehetősen tudatos filozófiai alapozással, jól kirajzolódó világképpel, társadalom- és történetfelfogással. A kérdés azonban nem az: föllelhetők-e tevékenységükben az irány ismérvei, hanem az: új irány, a történeti fejlődés menetében az előzőre következő új irány-nyal állunk-e szemben?

Az előző irány legalaposabb kritikai összegzője Arany. Azok az alapkérdések, melyek e csoport eszméikedésének, programjának középpontjában álltak, középpontban álltak az ő kritikai írásaiban is. Az irodalom nemzeti jellege, az ideál-reál viszonya, az eszményítő és realiztikus ábrázolás kapcsolata, az irodalom társadalmi feladata, a harmónia kérdése, az eredetiség, tanultság és hatás problémája, a belső forma ügye voltak közülük a főbbek. De e kérdések nemcsak Arany s e csoport eszméikedésének voltak tárgyai, hanem az európai

esztétikái is ez évtizedekben. E kérdések a kor esztétikai alapkérdéseikhez tartoztak, sőt, a mindenkori esztétika alapkérdéseikhez is, mert hiszen a nemzeti és kozmopolita vitájában például az egyedi és az általános, a real és az ideálban az elvont és a konkrét, a belső forma kérdésében a műfajok meg a tartalom és forma problémáját, a harmónia esetében pedig az esztétikai tárgy határainak kérdését is feszegették. Az eszményítés kérdéséről, a művészet feladatának, mibenlétének ez alapkérdéséről nem is szólván.

A kérdés az, úgy adtak-e Aranytól eltérő választ e kérdésekre, úgy bővítették s haladták-e meg Arany válaszait, hogy válaszaik az európai irodalom korszerű irányzatának, a polgári realizmusnak vonalába estek? Továbbá: úgy estek-e válaszaik a polgári realizmusnak, mint történeti iránynak a vonalába, hogy ezáltal a realizmushoz, mint általános esztétikai posztulátumhoz is közelebb jutottak-e?

Mindkét kérdésre igennel felelhetünk. A nemzeti jelleg romantikus-népies dominációját úgy haladták meg, mint a polgári realizmus általánosan: tagadták programszerű fölmutatását, de követelték, vallották jelenlétének szükségszerűségét. Aranynál a nemzeti foglalta magába az általános emberit, nála a nemzetire esett a hangsúly; nálunk viszont az általános emberi ölelte magába a nemzetit, s hangsúlyuk az általános emberire esett. Azaz megtartották a romantika és a népiesség hozadékát s nem tértek a klasszicizmus elvont erkölcsi általános emberéhez vissza. Az általános emberi szükséges egyeditését azonban nemcsak s nem elsősorban a nemzeti jelleg, hanem a társadalmi kölcsönözte náluk.

Hasonló irányba haladtak az ideál-real s az eszményítés vitájában is. Az eszményítést a Figyelő köre is elengedhetetlennek vélte. S mint Arany, a kor „irányeszméje” segítségével kívánták ők is elérni. De Arany szerint „a kor vezéreszméje a nemzetiség”, szerintük viszont a kozmopolitizmus és a materializmus s velük a természettudomány, illetőleg a materializtikus, természettudományos alapú társadalombölcselet és pszichológia. Ennek megfelelően a hangsúly náluk a reálra esett, s a reált az egyedi, a determináló pszichikaiban, pszichofizikaiban vélték megragadhatónak. Azaz az egyedit, a különöst a nemzeti helyett a társadalmiban közelítették meg, de a társadalmat viszont a pszichikailag, a pszichofizikailag determinált egyedihez kötötték. Ami megfelelt a pozitivizmus („materializmus”) társadalomfelfogásának, mely a társadalmat együtt élő egyedek természettörvényű organizmusának tekintette. Vagyis az ideál-real kérdésében is e kor nyugati polgári realizmusa irányába mutatott Aranytól eltérő válaszuk.

Ami azt is jelentette, hogy a polgári realizmus átalakítására, ill. megszüntetésére törv tendenciákat is magukban hordtak már. A nyugati polgári realizmus képviselői, tudjuk e szakaszban, midőn egyre inkább a Taine-, Renan-féle pozitivizmus lett az irány világmépi alapja, a realizmus naturalizmussá, ill. impresszionizmussá való átférmálásának tendenciáit hordozták s nyilvánították. Az egyed pszichikailag, pszichofizikailag determinált hangulata így emelkedett e csoport szemléletében is a mű világmépmeghatározó és struktúrázó elemévé, a szubjektív líraiság így a hitel elsődleges ismérvévé, a lelki folyamatba való beleélés így a recepció s a kritika fő eszközévé. Mindazonáltal e tendenciák a realizmusra jellemzőkkel szemben náluk még alárendeltek maradtak.

A harmónia kérdésében távolodtak Arany felfogásától legmesszebbre s jutottak a polgári realizmuséhoz legközelebb. Arany ugyan sohasem vallotta a Világrenddel való harmonizálás követelményét; különösen nem úgy, mint ahogy Gyulai vallotta. De kétségtelenül hajlott arra, hogy ne csak a mű, hanem az ábrázolt életanyag, a kifejezett érzélemvilág harmóniáját is megkövetelje, jóllehet, különösen az utóbbinak, az érzélemvilág harmonizálásának maga sem tudott eleget tenni, s éppen az utókor által jelentősnek tartott műveiben. Amidőn Arany a lélek ünnepét kívánta a művésztől, nyilván nem elsősorban gondolt a tárgy ünnepi, nem-köznapi voltára. Elsősorban a művészet katartikus ünnepiségére, nem-köznapiságára gondolt. De, kétségtelen, a nem harmonizálható, a disszonáns jelenkori s köznapi életanyag s érzésfajta elkerülését is javasolta.



A Figyelő tőzrszárdája viszont semmilyen tárgyat sem tartott alkalmatlannak, ki-rekeszthetőnek. A harmónia követelménye kizárólag a mű harmóniájának a követelményét jelentette náluk. Az „auch ein Buckel hat seine Aesthetik” elve kettős jelentéssel vitte köze-lebb felfogásukat a polgári realizmuséhoz; minden tárgyban, a rútban is, benne rejlik a művészi szép lehetősége. Minden tárgyat, a rútat is, művészi-en kell ábrázolni. Ezzel, szándé-kukban, voltaképp nemcsak a szép határai tekintetében, hanem a forma-tartalom, a belső forma kérdésében is túlléptek a realizmus irányában Arany felfogásán. Kifejteni azonban Aranyéhoz hasonló mélységben felfogásukat nem tudták. Így itt is, mint szemléletük többi pontjain is, vagy korábbi irányok nézeteinek frázisszerű ismétléséhez folyamodtak, mindenek-előtt a Junges Deutschlandéhoz. Vagy a pozitívista esztétika kései fejleményeinek, kivált az impresszionizmusnak irányába siklottak el. Alapelv-ként hangoztatták például a tükrözés követelményét. A mű esztétikai harmóniájának zálogát gyakorta mégsem a tükrözés helyes, a tárgy valódi belső struktúráját megragadó s megmutató módszerben látták, hanem a költő esztétikai jellegű, értékű hangulatában (Endrődi), vagy helyes szemléleti, világnézeti állás-foglalásában (György). Arany kizárt ugyan bizonyos tárgyakat, de amelyeket el-fogadott, azoknál a belső forma követelménye a tárgyban rejlő esztétikai struktúra tük-rözését jelentette.

Fontos hangsúlyozni, hogy úgy „haladták meg” Arany esztétikáját, hogy ahol lehetőtt ráépítettek. A benne rejlő lehetőségeket fejlesztették tovább. Úgy érezték, midőn Arany Madách művének pártjára állt Erdélyi hegeli teleológiájával szemben, a nemzeti kérdésben, de kivált a harmónia-diszharmonia kérdésében már az ő felfogásukat előlegezte. Komparatizmusában is a magukénak előzményét, „koz-mopolitizmusuk”, európaiságuk igazolását látták, mint ahogy lírájában, a Pusztai füz-ben, a Bolond Istókban meg a maguk világfájdalmának igazolását vél-ték megtalálni. S nem jótalanul; nem véletlenül nőtt nekik is, mint neki olyannyira szívéhez Byron. S az elemző, tapasztalati módszert illetően is közel álltak Aranyhoz. Erdélyit sok-szor idézték, sokat tanultak tőle, de Arany induktív kritikai módszerét, analízáló eljárását közelebb érezhették magukhoz, s Endrődi bírálataiban gyakran térnek vissza reminisz-cenciák Arany bírálataiból, tanulmányaiból.

Elvrendszerek, gyengeségei ellenére tartalmazta a polgári realizmus annyi lényegi elemét, hogy Arany kritikai-esztétikai elvrendszere után az övét az új irány egyik kritikai alapvetésének tekinthessük. Gyakorlati kritikai tevékenységük mégsem teszi ezt egészen lehetővé. Ha elveik elmaradtak szándékaiktól, ízlésük viszont elmaradt elveiktől. Azt a művet, amelyet szándékaik, de elveik szerint is a legnagyobb méltánnyal kellett volna fogadniok, a Délibábok hőst, erős fenntartásokkal s kivált erős ellenérzéssel fogadták. Esztétikai fogalom-kincsük, szóhasználatuk nem véletlenül kapcsolódott igen sok tekintetben a Junges Deutsch-land s ötvenes évekbeli utódaik munkásságához. Ízlésük közelebb állt a polgári realizmushoz, mint a népies korszaké, de nem hatoltak e tekintetben annyira s oly önállóan előre a realiz-musban, mint Arany László főművében. Endrődi gyakran hangoztatott oly líra-esztétikai elveket, melyek alapján akár Baudelaire-t is befogadhatta volna. De csak Heinét s a Heine-követőket fogadta be. Heine Gyulainak is kedvence volt. Heinétől azonban sok szál indult. Ma általánosan elfogadott, hogy a baudelaire-irány egyik fő sugallója, előzménye Heine volt. Gyulai a romantikus-irónikus, a (nép-)dalszerű Heinét kedvelte, Endrődi a Baudelaire irányába mutatót. Az Ada Christen-féle költészet a baudelaire-inek nyomorék vérrokona. Líratörténeti vizsgálatok majd megmutatják, hogy a 70-es évek lírájának igazi újsága az Ábrányi-féle pszeudo újjal szemben, Endrődi lírájában található. Később „jobb” verseket írt, de visszaka-nyarodott nemcsak a népies formákhoz, hanem a népies szemlélethez is. Holott a 70-es évtized-ben gyakran határozottabb volt szakítása azzal, mint később Reviczkyé. Arany László mű-véhez a lírában mindenesetre, Endrődi versei álltak legközelebb.

Arany László Arany klasszicizált romantikus-népies ábrázolás- és kifejezés módszerét formálta át hathatósan a polgári realizmus felé, a Figyelő köre pedig Arany esztétikáját. A kiindulás mindkét esetben Arany. S az átalakítás mindkét esetben az arányok és hangsúlyok

erős megváltoztatásával, áthelyezésével ment végbe. Arány és módszer összefüggése alapvető az irányzatok jellegének meghatározásában.

A polgári realizmus a romantikus kifejezés és ábrázolás egyes elemeit hangsúlyossá tette, s arányaikat fölnagyította. Mások hangsúlyát csökkentette s arányaikat apasztotta. Arány és módszer összefüggésének vizsgálata az egyik legfontosabb eszköz a különböző irányok kontinuitásának megragadására éppúgy, mint annak magyarázatára is, hogy bár minden irány hoz a realizmusnak mint posztulátumnak megközelítéséhez valamit, az irányok e tekintetben mégsem azonos értékűek. Ennek megfelelően mind az irányok közti, mind a realizmus-hoz, mint posztulátumhoz viszonyított elemzésnek alapvető eszköze, lehetősége az alkotó elemek arányainak vizsgálata.

Az arányok Aranyéhoz képest hasonló jellegű s irányú eltolódása Arany László művében s a Figyelő elméleti munkásságában tehát affinitásról és konvergenciáról tanúskodott. Valójában, persze, nemcsak a költő Arany Lászlónál, hanem az értekezőnél is a Figyelőhöz hasonlóképpen változtak meg Arany esztétikájának arányai. Elég arra utalni, hogy a szatirikus korszerűségének hangsúlyozása egyszerre jelentette a társadalmi s a rút ábrázolásának igényét. Vagy arra, hogy a nemzeti programszerű előtérbeállítása Arany László szerint is eltűnően van már. (Magasztalta is a Figyelő Arany székfoglalóját a Politikai költészetről). E rokonság és vonzás az azonos ízlés közegében válhatott volna azonossággá, egyesülhetett volna egységes iránnyá, a kritikai elvek az azonos ízlés közegében ismerhették volna föl a nekik megfelelő, a hozzájuk közel álló művészi gyakorlatot. A Figyelő ízlése elmaradt elvei mögött, gyakorlati kritikája elmaradt elmélete mögött.

Amit más szóval úgy is megfogalmazhatunk, hogy a polgári realizmushoz való közeledésük elvontan teoretikus, spekulatív s könyvjellegű volt. A Figyelő körül egy maroknyi polgári értelmiségi csoportosult. Ízlése amennyiben eltért a népiestől, ahhoz a művelődési korszakhoz és körhöz csatlakozott, melytől elvei megfogalmazását, terminológiáját vette. Nagyobb részben az 50-es évek német, kisebb részben angol irodalmához; főleg lírájához s verses epikájához. Számottevő hazai réteg mint elveik, ízlésük mögött sem állott. Ízlésük s elveik fokozatkülönbsége s mindkettőnek bázisatlansága rejt egy általánosabb következtetést is. Az irányzat ismérvei közt helyet és súlyt kell biztosítani az ízlés kategóriájának is. Elvek és ízlés megfelelése s az ízlés társadalmilag számottevő vagy legalább számbavehető közönségbázisa hozzátartozik az irány ismérveikhez.

Mindez annyit jelent, hogy e csoportot a polgári realizmus egyik kezdeményezőjének kell tekintenünk; kezdeményezőjének, de nem valamely válfaja megvalósítójának. A hetvenes évek közepéig föllépett jelentősebb íróknak, új műveknek, új csoportosulásoknak szinte mindenike hasonlóképpen kezdeményezője volt, bár más-más irányból, más-más árnyalattal, a polgári realizmusnak. A kort domináló irányzattá, a közízlést átfarmáló s az átfarmált közízlésből táplálkozó, arra támaszkodó irányzattá azonban nem szerveződhetek. Az évtized fordulója után beállt társadalmi változás ezt lehetetlenné tette. E csoportok, e tendenciák képviselői vagy szétszóródtak, mint a Figyelő köre, vagy elhallgattak, mint Arany László, vagy föladták a 75 előtt reájuk jellemző, fejlődéstörténetileg új vonásaikat, mint a később kuruc dalokat szerző Endrődi vagy – a tudomány területén – a fakticista pozitivizmusba süllyedt Heinrich Gusztáv.

A Figyelő eszméi ugyan benne maradtak a magyar kritikai tudatban, csakhogy paralizáltan, összetartozásuk s maguktól értető voltak erejétől megfosztva. Bizonyos extravagancia tapadt ezután hozzájuk. Elég Endrődi Reviczky-nél megismételt eszméire utalni. Mint ahogy a Hét megindulásáig alapított új folyóiratoknak (Koszorú, Új Nemzedék, Magyar Salon), új csoportosulásoknak is (Petőfi Társaság, Vajda „köre”) jóval kisebb volt eszmei kohéziójuk, eszmei karakterük, kevésbé magától értetődő új programmal való fölléptük. S programjuk polgári realista jellege jóval kétségesebb, határozatlanabb. A Figyelő után, a 75. utáni lapok és csoportok többnyire csakugyan *szemben* álltak a galvanizálódott népi-

ességgel. Reveláló a Figyelőnek (s egyben a társ csoportoknak, s Arany László verses művének s kritikai tevékenységének is) egy fontos „hiánya”: a népiesség kérdését lényegében figyelmük körén kívül hagyták, elintézettnak vették. Ez az egyik. A másik az, hogy a falu és város, a „népies” és „urbanus” közti ellentét egy pillanatra sem merült föl náluk. Az a kihívó „városiasság”, amely a Hétre jellemző volt, éppúgy ismeretlen volt előttük, mint az az együgyű vidékiesség, amelyet később Beöthy propagált. Endrődi s György Aladár a vidék ábrázolását, kifejezését, gondját éppúgy felfogása, programja szerves részének érezte, mint a városét. Ezt az ellentétet a Tisza Kálmán-féle dzsentri-junker évtizedek termelték ki; azok, amelyek e realista tendenciákat is visszavetették s szétszórták.

A Figyelő, ez a kritikai lap Arany kritikai lapjának címét vette föl. Az új irány kritikai ismérveit kívánta megfogalmazni úgy, mint megfogalmazta a Szépirodalmi Figyelő a népies irányt. Ez nem sikerülhetett. Arany (a tehetség különbségeitől eltekintve) összegző volt, ők kezdeményezők. Az irányváltás jellemző történeti jegeit mutatták föl. Arany kritikai rendszere volt viszonyítási pontjuk. Szakítás és folytatás, „meghaladás” és „megőrzés” volt viszonyuk Arany kritikai rendszeréhez. A változás az arányok átförmálásával ment végbe. Azoknak az elemeknek a csírája is megvolt már ugyanis Arany esztétikájában, amelyek náluk egészen újaknak, vele ellenkezőknek látszottak. A Byronhoz végig ragaszkodó, a Madáchot elismertető, a Petőfit megőrizve meghaladni kívánó, az Arisztophaneszt fordító Arany, aki felfogásának végsummázatában, a Töredékes gondolatokban a népiest már mellőzhetőnek, sőt, mellőzendőnek, a nemzetit pedig cél helyett már az általános egyeditésének, konkretizálásának eszközüül tekintette, esztétikájában maga is elindult az új irány felé. Az új irány itt is, ekkor is, mint rendszeren a régi mellékes új elemeinek arányát, latens tendenciáit növesztette föl olyannyira, hogy ez elemek és tendenciák rendező központi elvvé emelkedtek, azaz funkciójuk és minőségük egyaránt megváltozott.

Béla G. Németh

#### DIE ANFÄNGE DES BÜRGERLICHEN REALISMUS IN DER UNGARISCHEN LITERATURKRITIK

Die Studie befaßt sich mit einem bedeutenden geistigen Zentrum, mit einer Initiative der Zeitperiode nach dem Ausgleich (1867), mit der Zeitschrift *Figyelő* (Beobachter). Der Verfasser analysiert die ideengeschichtliche Rolle der Zeitschrift und innerhalb der Ideengeschichte besonders ihre literaturkritische Betrachtungsweise. Der *Figyelő* und sein Kreis waren bestrebt, auf der Grundlage einer klaren Philosophie, Weltanschauung sowie der gesellschaftlichen und historischen Auffassung ein fest umrissenes ästhetisch-kritisches Programm aufzustellen. Die Studie versucht die Frage zu beantworten, ob in der historischen Entwicklung die Tätigkeit dieser Gruppe eine neue Richtung gegenüber der vorangehenden bedeutet. Die vorangehende Richtung wurde am besten in der kritischen Tätigkeit von János Arany zusammengefaßt. Die Grundfragen, die im Mittelpunkt des Programmes dieser Gruppe standen, bildeten auch den Mittelpunkt in Arany's kritischen Schriften. Die wichtigsten unter ihnen waren: der nationale Charakter der Literatur, das Verhältnis zwischen der idealistischen und realistischen Darstellungsweise, die gesellschaftliche Rolle der Literatur, die Probleme der Harmonie, der Originalität, der Belehrung und Wirkung sowie der inneren Form. Die Studie untersucht, wie sich der *Figyelő* von Arany's Anschauungen entfernt und wie weit die in der Zeitschrift ausgeführten Gedanken der zeitgemäßen Richtung der europäischen Literatur, dem bürgerlichen Realismus entsprechen. Der *Figyelő* und sein Kreis haben die Ästhetik von Arany so „überholt“, daß sie, wo es möglich war, die darin verborgenen Möglichkeiten weiterentwickelt haben. Arany hat zusammengefaßt, die Mitarbeiter des *Figyelő* waren Initiatoren. Die Veränderung kam in der Verschiebung der Proportionen zum Ausdruck. Selbst Arany hat schon in der letzten Zusammenfassung seiner Anschauungen, in der Arbeit „Gedankensplitter“ das Volkstümliche für entbehrlich und das Nationale nicht für das Ziel sondern für ein Mittel zum Ausdruck des Individuellen in dem Allgemeinen gehalten. Wie die Studie hervorhebt — hat die neue Richtung die Proportionen der nebensächlichen neuen Elemente in der alten Richtung, d. h. die latenten Tendenzen dermaßen entwickelt, daß diese Elemente und Tendenzen zu einem ordnenden, zentralen Prinzip erhoben wurden, sowohl ihre Funktion als auch ihre Qualität haben sich also verändert.



## KOSZTOLÁNYI ÉS A NÉMET IRODALOM

## 1. Az egykorú ízlésáramlatok funkciója Kosztolányi stílusában

Kosztolányi Dezső írói alkata és rangja egyaránt feltételezteti, hogy írói munkásságába, költői fejlődésébe minden hatás a dialektikus kölcsönhatás formájában épül bele.<sup>1</sup> A *Modern Költők Külföldi Antológiájának* páratlanul szubjektív hangja után könnyű elképzelni, hogy hatásokat azután csupán egyéni életműve, művészi egyénisége kibontakoztatására volt képes átvenni. S valóban kezdettől úgy kutat lelki rokonok után, hogy a feltámadó rezonancia tükrében a maga arcát ismerje, lássa, keresse. S tegyük hozzá, minden kapcsolata újabb hűtlenség, két proteuszszerűen változó nagy egoista lelki rokont — Byront és Goethét — kivéve, akikhez kezdettől végig egyformán ragaszkodik s akikre állandóan hivatkozik. A jószemű ifjúkori barát, Babits, nem hiába gondol reá a Faust II. része Euforion jelenetének olvasásakor, amelyben ez a két lélek, Byroné és Goethéé, egybeolvadva jelenik meg. — A stirb und werde jegyében válik újra meg újra hűtlenné barátaihoz, eszményképeihez — régi önmagához. Egy-egy új kapcsolattal nem új bőrt vesz magára, a mások bőrét, hanem a maga vélt öltönyt, bőrét vedli le, egy-egy vélt rokonság, barátság felmondásában, felbontásában, míg végre ott áll — „meztelenül”, és tegyük hozzá: védtelenül, mint akinek végül is bele kell törődnie, hogy nem védekezhetik a saját törvényei ellen. A külső világ parancsait vállalni kész „moralista” leteszi fegyverét a saját belső törvényeinek érvényesítésére kötelezett „esztéta” előtt.<sup>2</sup> A látszólagos önárulások sorozatán át hű önmagához, miután ridegen ellene fordul akarva-akaratlanul azoknak, akik „hatni” próbálnak rá. A készséggel vállalt hűtlenség és következetlenség, emberi s látszólag politikai, világnézeti viszonylatokban, ami már-már az életmű hitelét is érinti. A barátok közül talán csupán egy mellett tart ki, a hasonló lelki alkatú Karinthy mellett, akivel proteuszi átváltozásokban, paradoxonokban történő én-keresés fűzi egybe s aki azután mint moralista költőről ír róla nekrológot. Valószínűleg annak az erkölcsi parancsnak a jegyében, hogy egyetlen vétek az önárulás. Az ellentmondások egységét ünnepli a kozmopolita Goethében, aki élete legfőbb értelmének mégis azt tekintette, hogy „a német kultúra

<sup>1</sup> Mint SZAUDER JÓZSEF Kosztolányi Desző Összegyűjtött versei (1962. I. 5.) bevezető tanulmányában más szavakkal, de találon megállapította: „... Kosztolányi minden mozdulatában, mellyel pedig máshoz keres vonatkozásokat, az önmagára való visszavonakoztatás dominál: a szubjektív reflexivitás.” — Ennek természetes velejárója, hogy az átvett anyag szükségképpen változik át a kezében. — L. BÓKA LÁSZLÓ: Kosztolányi. I. 1961. Válogatott Tanulmányok. 531. „Kétszázhuszonhét verset »fordított« magyarra, kétszázhuszonhét Kosztolányi-verset írt...” — „Nem lenne érdektelen egyszer nyomon követni műfordításainak magyarosságait.”

<sup>2</sup> K. D. Önmagamról. (Nyug. 1933. január 1.) zárómondatát: „Homo aestheticus sum.” S közvetlen előtte: „az előbbi (a homo aestheticust) szépnék tartom, az utóbbit (a homo moralist) rútának.” — Természetesen e két fogalom erősen egyéni jelentésű a világképében; az aestheticismusa az egyéni beleérzés részvétmoralizát képviseli. — SÓTÉR ISTVÁN Kosztolányi-tanulmányában kitér a moralista-esztéta középponti problémára, amely tanulmányunkon is végigvonul. (Kosztolányi Dezső. Tisztuló Tükrök. 1966. 135–136.) „Az irgalom stoicizmusa mögött tehát ott rejtezik a sebezhetőség, a kiszolgáltatottság és ezek szülőanyjaként egy sajátos kultusszá, világnézetté, esztétikává növelt érzékenységet.”

piramisát csúcsához segítette.” Nem véletlenül idézte épp ezt a vallomását Kosztolányi Goethetanulmányában.<sup>3</sup>

Az egyes nemzeti irodalmakhoz, kultúrkörökhöz való viszonya ennek az Én-keresésnek a jegyében áll: „Európa hű fia vagyok tehát, mind leszármazásomnál, mind műveltségemnél fogva, talán azért vagyok rajongója az igazi magyarságnak.” — Az Ady-vitában felhasználásra szánt kézirati jegyzeteiben nyilatkozik így Kosztolányi, abban a jegyzetben, amelyben szól arról a Kosztolányi Györgyről, aki Mátyás korában diplomata volt, de a „fajvédőket” örvendeztető közlés ellensúlyozására siet kijelenteni, hogy anyai nagyatyja „Frankfurtból vándorolt be a magyar Alföldre s bár zsinóros atillában járt, még törve beszélt az t a nyelvet, amelyen unokája ír, és véremben anyai nagyanyám révén francia vér is csörgedez, ama Madeleine Cléry révén, aki a szabadkai temetőben nyugszik s akinek atyafisága, mint franciák, a bécsi udvartartás szertartásmesterei között szerepelnek.” — Ezután következik a fentebb idézett vallomás: „Európa hű fia vagyok...” — Schöppflin Aladár Kosztolányi költői stílusát franciásnak érzi.<sup>4</sup> És valóban a könnyedség és világosság, a keresetlen elegancia ennek a stílusnak a legfőbb jegye.

Kosztolányi költői stílusának viszonyát egy-egy európai nemzet irodalmához nem lehet pusztán filológiai átvételek, ellentmondások szempontjából megnyugtatóan megvilágítani. Egyrészt maga a szülőház ilyen szempontból is eleve feldolgozásra váró dialektikus ellentmondást tartogat. — Bóka igen finoman elemzi, miként határozza meg a szabadkai gyermekori környezet Kosztolányi fejlődés-dialektikáját. — Az irodalmi hatásátvételek pedig nem pusztán *dialektikusak*, hanem *átvételesek*, mintha egy zeneszerző idegenből vett motívumokat *átírta* a maga sajátos összhangzatába. — Egyetlen irodalommal szemben sem érvényesül ez olyan mértékben, mint a német irodalmi hatások kapcsán. — Igaz, hogy Kosztolányit rokonszenve sorban olyan német írókkal hozza bensőbb kapcsolatba, akik a német horizontnak valami módon fölébe emelkednek, túllendülnek azon: kétségtelenül ilyenek Heine — Lenau — Goethe — Stirner — Nietzsche — Hofmannsthal — Rilke — Heinrich Mann. — Mégis ezekben az esetekben is jelentkezik a hatásátvétel említett módja. Éspedig tekintettel arra, hogy — amint ebben Schöppflinnek igazat kell adnunk — Kosztolányi stílusa egészében franciás — latinos, szükségképpen elhatározóan érvényesül egész világképének — moralizmusa — esztetizmusa sajátos polarizáltságára és ennek az ellentétnek feloldási igényére. — Legjellemzőbb ezekből a szempontokból a Rilke-hatás-átdolgozás, nemcsak mert — mint ezt a gazdag Rilke-irodalom legjelentősebb képviselői (Bollnow, Fritz Kaufmann) egybehangzóan kimutatják — Rilke lírája az egzisztencializmusban középponti jelentőségűvé vált „hangoltság” reprezentatív képviselője, s így különösen érdekes probléma, miként szolgálhatott a minden ilyen misztikus hangulati homályossággal szöges ellentétben álló Kosztolányi *saját* hangjának megtalálásában döntő segítségként; nem is annyira a Rilke-élmény —, mint inkább ezt a misztikus hangulatiságot olyan tisztán, erőteljesen képviselő *Stundenbuch* élménye. Radikális, száznolcva fokos fordulatot idézve elő Kosztolányi világirodalmi orientációjában, s a maga hangnemét illetően, a sok idegen hatást tükröző *Négy fal között* kötet után hozzásegítve őt, hogy *A szegény kis gyermek panaszaiban* megtalálja a maga lírájának sajátos, eredeti hangját. Míg pár évvel azelőtt (1904-ben) a modern német lírát egyszerűen a XIX. századi francia líra másodléontésének minősíti, most *A szegény kisgyermek panaszaiban* keletkezése idején azt olvashatjuk Babitshez intézett levelében (1909 február), hogy Rilke neki is — francia,

<sup>3</sup> K. D.: Goethe. Gépírás 1932. Egy készülő magyar Goethe-kiadás elé. Közli ILLYÉS GYULA: K. D. Lángelmék. 1941. 201—218. L. SÖTÉR ISTVÁN: i. m. „A paradoxon később is megmarad Kosztolányi gondolkodásában életbölcseletének formájául. De ami kezdetben játék, meghökkentő ötlet volt, az a költő utolsó korszakában már kikristályosodott világnézetet, és ars poeticát fejez ki.”

<sup>4</sup> K. D.: Kortársak. Hátrahagyott művei III. 291—292. — SCHÖPPFLIN ALADÁR: Írói arcképek. OSZK. Fol. Hung. 2282. — BÓKA LÁSZLÓ: Kosztolányi. It 1961.

angol modernnek után „új szenzációkat hozna.” Felfogásának a megváltozása egybeesik a Nyugat megindulásával s ennek első évfolyamaiban a modern német irodalom szellemét egészen új perspektívában tárják föl az abban otthonos, legmélyebb filozófiai műveltségű esszéírók, a fiatal Lukács György (Stefan George-, Rudolf Kassner-, Beer Hofmann-, Novalis-, Anzengruber-tanulmányai) —; Balázs Béla (A tragédiának metafizikus teóriája a német romantikában és Hebbel Frigyes. — Dialóg a német romantikáról) —; Ignótus (Zarathusztra magyarul) —; Hatvany Lajos (Hofmannsthal: Der Tor und der Tod) — ezek sorában foglal helyet Kosztolányi Rilke-tanulmánya (Nyugat 1909. II. 301–313.). — De a maga módján nem csupán Párizs és London, tehát a francia és angol líra fölé emeli a „bécsi lírát”, hanem némileg különválasztva azt a német költészettől hozzáteszi ahhoz, hogy Bécs a világlírában ma már többet jelent, mint akár Párizs, akár London, azt, hogy „akár az egész Németország együttvéve...”. — Kosztolányi állandóan tanul, de semmit sem vesz át anélkül, hogy ne érvényesítené következtetéseken egyéni felfogását, írói sajátosságait. Így Rilke-tanulmánya is bizonyos különvéleménnyel illeszkedik a modern német irodalomról szóló tanulmányok sorába; előző álláspontja revíziójával ugyan, de némileg egyben annak fenntartásával is. — Természetesen még jelentősebben érvényesül ez a dialektika magának a *Stundenbuch* hangnemének áthasonlításában, fölhasználásában — a saját hang megtalálására.

## 2. Tájékozódás és az ifjúkori paletta felülvizsgálata Benzmann *Moderne Deutsche Lyrik-jén*

Rilke leginkább német, „hangulati”,<sup>5</sup> költő azok között a német nyelven író költők között, akikkel Kosztolányi fejlődése során szerves kapcsolatba kerül.

A Brenner-házban, odahaza Szabadkán, otthonos a német szó, és Kosztolányi számára hamarabb megközelíthető Heine és Lenau, mint Byron. A XIX. századi újromantikus német lírának ez a hangja mindkét költő magyar hagyományai révén is utat talál Reviczky századvégi újromantikus hangján megszólaló Kosztolányi költői világába. Már hatodik gimnazista korában (Napló 1900. november 2.): „fordítottunk Brenneréknél Heinétől, Saphirtól. Csak most tudtuk meg, hogy Saphir magyar földön született Székesfehérvárott. Heine egyik dalát műfordításra ki is tűztük holnapra.” S közli is az elég könnyed Heine-hangnemből sikerült fordítását: „Hölgyeim! nem értitek ti, hogy a költő mit szeret — engem ételekkel tömni, s nagy költői lelkemet! Igaz, a bor felvidítá Minden köszvényes tagom S a nyúl is párját ritkítá, Minden jó volt — mondhatom. S én a költészetről hittem társalogni véletek, s torkig ettem magam itten. Igazán szép. Köszönet.” — Később, november 8.: „Fordítottam Lenautól több költeményt.”<sup>6</sup> Heine hangneme szinte mindvégig a könnyed, társalgó Kosztolányi-vers alaphangja marad a maga franciás íroniájával; s a Lenau-hatás is elkíséri, bekerül még a *Négy fal között* kötetbe is: (*Cigányok*). De ennél is határozottabb Lenau-hang a *Reggel felé*: Cigányfiú hagy abba nótád... Te kósza faj bús sarjadéka, vaj mennyivel vagy boldogabb, hogy már becsülik szízi nótád, s szemléled a tallérokat. — A rétre termettél, szabadnak, hogy a mezők földjét taposd... stb. Még akkor is, 1905-ben, mikor pedig már *Az ember és a tenger* Baudelaire-utánköltésében a francia szimbólisták hangját próbálgatja, s levelezésének tanúsága szerint Poen és Verlaine-en is túljut (Babitsnak 1904. ápr. 13.). Lefordította a Childe Haroldot (1904. júl. 24.). Csehov, Ibsen, Nietzsche, Jacobsen, Richopin, Leconte de Lisle a problémái — és a Benzmann-féle modern német antológia költőiben pusztán a XIX. század végi francia szimbólista líra tükröződését látja. (Juhász Gyulához 1904. júl. 9., júl. 21., aug. 3.)<sup>7</sup>

<sup>5</sup> L.: FRITZ KAUFMANN: Die Bedeutung der Künstlerischen Stimmung. Husserl-Festschrift. 1929. — Sprache als Schöpfung. Zeitschrift für Ästhetik. 1934. — BOLLNOW: Rilke. Stuttgart 1951. WERNER GÜNTHER: Weltinnenraum. Bern 1943.

<sup>6</sup> KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ közlése: Kosztolányi Dezső. 1938. A nagydiák naplója. 51–54.

<sup>7</sup> BELIA GYÖRGY: Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. 1959. 7., 21., 22.



— Lezárja ezt az ízlésfejlődés szempontjából döntő adaléknak tekinthető bírálat, amely a Szeged és Vidéke 1904. júl. 31-i számában jelenik meg, a *Modern német líra* címen. Hogy milyen döntő jelentőségű lehetett számára ezzel a mégiscsak összefoglaló irodalmi helyzetjelentéssel való szembehelyezkedés, állásfoglalás, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy pár nappal utána megindul az a levélváltás (aug. 11. szept. 16.),<sup>8</sup> amely a Nietzschehez — s a modern francia szimbólista líra kapcsán — a dekadens költészethez való viszonyukat tisztázza; s ha nem értenek is Babitscal egyet a dekadencia meghatározásában, megegyeznek abban, hogy a magyar modernség törvényszabója Arany János költői formanyelve.

Mindez közvetlenül Kosztolányi bécsi egyetemi évei küszöbén. Szempontunkból, de az induló Kosztolányi forrongó ízlésvilágának átvilágítása szempontjából is értékesebb a Benzmann-antológiáról a Szeged és Vidéke számára készített ismertetés<sup>9</sup>, mint a bizalmas — de a titkos rivalizálástól, valamint egymás rokonszenvének és becsülésének megnyerési vágyától is színezett — levélváltás vallomásai. — Kosztolányi a számára szemmel láthatóan először csupán ebben az antológiában feltáruuló modern német lírát a délvidéki intelligencia délutáni bulvárlapjában szinte minden korlátozás nélkül ismertethette, s így önkéntelenül is képet ad arról, hogy hogyan tájékozódik, tájolódik. — Mellesleg, Kosztolányi mindig hasonlíthatatlanul őszintébb a nyilvánosságnak tett kijelentéseiben, vallomásaiban, mint magánleveleiben. Izig-vérig író, aki állandóan a közvélemény tükrében rajzolja meg arcát. — Ami a tájékozottságát illeti, szembetűnő, hogy a szerinte anakronisztikus XIX. századi francia líra utánzataként marasztalja el az antológia anyagát, de arról alig mond valamit, hogy megfelelőnek tartja-e a benne szereplő egyes költők képviselésének arányait. S ahhoz sem szól hozzá, hogy azért szétfolyó, kontúrtalan, kaotikus a kötet-nyújtotta összkép, mert az egyes költők nem a legjellemzőbb verseikkel vannak képviselve benne. — Ingadozni látszik aközött, hogy csupán az antológia szemponttal-e vagy maga a jelenkori német líra van ilyen kaotikus állapotban. Szemére veti az antológia készítőinek a szemponttalanságot és mindjárt utána megjegyzi, hogy kaotikus ez az állapot — de ez termékeny kaosz. Az ifjú, tizenkilenc esztendőes kritikus tanulva tanít; nemegyszer meg is kísérel egy-egy hangnemet magyarul visszaadni, s az ismertetést versfordítások tarkítják. Az oroszláncörmköket mutató tehetség próbája, számvetése inkább, a maga erejének mértéke, próbája, semmint tárgyát bíráló kritikai mérlegelés. Az elején némi szubjektív elfogultságot eláruló hang a német elbizakodottsággal szemben. — „Sokan teljesen magukévá tették Benzmann bevezető értékesítésének alapelveit és állításait s fennen hirdették, hogy a németek olyan szervezett, szívós csapatban nyomulnak előre a költészet terén, akár a politikában.” Elismeri, hogy a kötet gazdagsága megtévesztően hathat: „hihetetlenül sok nagy, főleg különleges alkotás van összezsúfolva a hatszáz oldalas könyvben. Először olvasva minden oldal meglep, sok elbűvöl, sok vonz, de kellő irodalomtörténeti tudással s esztétikai érzéssel nagyon könnyen emancipáljuk magunkat a meglepetés, elbűvölés e vonzása alól.” — Nem a minőséget hiányolja, kéri számon, hanem a történeti újságot jelentő eredetiséget; szerinte ez a kötet egészéből hiányzik. „Ez a könyv zavaros, iránytalan és kaotikus”, jegyzi meg.

„Nem arról van szó, hogy tudnak-e jól utánózni, hanem hogy alkotni képesek-e s ha utánóznak, van-e valamely jogcímük, hogy ezt tegyék. A kötet minden lapjára mintegy vörös írónnal van ráírva, hogy új, modern, eredeti, csak az alkotásokból nem érződik ki az újság életreihivatottsága. Vannak filozófus költői, akik érzelmők s vannak lírai költők, pár excellence dal-költők, kik homályos metaphisikába vesznek el. Valami — nem mondom, hogy nem dicsérendő — türelmetlenség van minden költeményen. Meg tudom mutatni, hogy melyik költő

<sup>8</sup> BELIA GY.: i. m. 24—47.

<sup>9</sup> HANS BENZMANN: Moderne Deutsche Lyrik. Leipzig 1903. — K. D.: A modern német líra. Szeged és Vidéke 1904. július 31. — Az első Stundenbuch-fordítás De profundis címmel A Hét 1908. június 7. (Új német költők: Richard Dehmel: Az úszó. — Rainer Maria Rilke: De profundis)

melyik minta után dolgozott. Elragadta őket a kalandvágy, de csak a lábuk kívánt futni, nem a lelkük. Szerettek volna eredetiek, modernek, sohasem hallott új dolgokat alkotó modernnek lenni, de nem *kellett* azokká lenniök.”

Baudelaire írhatott Charogne-féle költeményeket, mert egész alkata kényszerítette erre, Leconte de Lisle mennydörgésre volt teremtve, Verlaine olvatag, s ugyanúgy joga volt, szerinte, Richepinnek, Mallarménak, Maeterlincknek, Herediának — mindegyiknek, „hogy írjon, ahogy írt”. — A kötetben azonban akad egy csomó Baudelaire, Leconte de Lisle —, de pár lángész alkotását kivéve az eredetiség teljesen hiányzik a kötetből.

Kik lennének ezek az eredeti s így a korszerű új német hangot jelentő költők? Kosztolányi szerint a harsányak, az egészségesek. A két Hart, a Heinrich és a Julius s főleg ez utóbbi: „az ő típusát az erő és életkedv lírájának nevezném.” A pezsgő életbe tereli vissza izmos karokkal, mellét nekik feszítve, azokat, akik a hagyományokhoz akarnak visszatérni. Ime a harcos vitalista nietzscheánus, majd a Julián apostata életigenlésére esküvő ifjú Kosztolányi. „A honi kürtöt, melyet mint az emberiség előharcosa, a szabad eszmék, a munka és a szegénység tiszteletére fúj meg, sokszor szerelmi sippá alakítja, de akkor is érezzük, hogy kürtből zeng felénk az érzékiségében vad, színekben buja dal.” — Pár tercínát a *Walpurgis-ének* mutatóul le is fordít, a parnassien-hangnemet némileg még kissé darabosan, keresetten szóltatja meg magyarul. Hozzáteszi aztán: „ez a színorgia így fokozódik még valami húsz szakaszon át.” — Fölösleges talán mondani, hogy ez az eredetisége miatt kiemelt Julius Hart, akit Kosztolányi most a német modern líra vezéregyéniségének tart, pár évvel később, 1913-ban helyet sem kap a Modern Költők Külföldi Antológiájában. — Igaz, hogy már a fenti magasztalás is azzal végződik, hogy Julius Hartnak eleme a szín „amint elhagyja a terét, homályos érthetetlen filozóffá s gyenge költővé válik.”

Kik hát akkor mégis, akik megnyerik, kielégítik s így számunkra jelölik ízlésigényét, ízlésszínvonalát. — A filozófus költők között legkiválóbbak szerinte Arno Holz, Hugo von Hofmannsthal és Gustav Falke. — „Az első teljesen modern ember, aki őszinte, nagyon egyszerű s impresszionista létére nagyon mély. Alig filozófus s mégis az első filozóf költőtársak között is megállja a helyét. Hugo von Hofmannsthal a legfinomabb s legeredetibb költője a kötetnek a nagy Detlev von Liliencron után, sokan érthetetlennek nevezik, pedig éppen nem az: gondolkodtatni tud s egy érzelemmel vagy néha helyén nem lévő jelzővel oly lökést ad az értelemnek, hogy éppen oda viszi, ahol az ő gondolatköre keletkezett. A *mulandóság tercínáit* lefordítottam, hogy meggyőződjek állításom igazságáról.” Ezt egészében idézzük, mert tematikájával rálép Kosztolányi a bécsi lírikus csoportnak a múltat mágikusan idéző útjára. Ezen a nyomon válik majd, döntő élményeként, bár csupán négy év múlva, Rilke *Stundenbuchja* A szegény kisgyermek panaszaí hangulati ihletőjévé.

Még visszazeng szavuk, mint távol emlék:  
Hogyan lehet, hogy édes napjaink  
Örökre elmerültek, eltűnének?

Ó nagy panasz, mit semmi ész sem ér fel,  
S a szó reája balga béna mind:  
Hogy eltűnének ők a röpke évvel.

S hogy büszke énem, a zord és derűtlen,  
Egy kis fiúból nő ki. S nappal éjjel  
Hű eb gyanánt járkál híven körültem.

S hogy százak óta élek már magam  
És őseim halotti köntösükben  
Egyek velem, akár ennen hajam.

Egyek velem akár ennen hajam.

A *Négy fal között* kötetben a Komjáthy–Reviczky hangot képviselő költemények (*A komédiás dala* – *Egy örülthöz* – *A gyászmenet jő* – *Győzelem* –) s ez ezekbe beleötvöződött Heine–Lenau hang, valamint a Baudelaire–Leconte de Lisle szintézisét jelentő parnassien tárgyi líra hangja mellett, bizonytalanul fölcsendül az a hang, amelyet az osztrák lírikusok hangnemeként jellemez majd Kosztolányi 1909-ben s amit azután közvetlenül ez után *A szegény kisgyerek panaszaiban* felhasznál, s az *Őszi koncertben*, *A kártyában* ez már saját hangnemeként szólal meg: „egy nagyon különös ember nagyon különös lelki szituációban, ennek az embernek egy furcsa másodperce, ennek a másodpercnek egy félig öntudatos, félig öntudatlan kapcsolata, amit kimondani szinte merészség . . .” Egyszóval a szecesszionizmus és hangulati impresszionizmus lírai hangneme ez: a Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Swinburne líra hangulatától, a francia–angol hangnemétől egyaránt elütő: nem is dalszerű, még leginkább a tercina felel meg ennek az egymás mellé rendelő, egymásba folyó, mindenestre a zenei formákra esküvő, költészet változatának, amely nem zengő, hanem fátyolozott. – Ilyen a *Négy fal között* kötetet nyitó *Lámpafény* (Te vagy napom nagy sárga lámpa, – te vagy mezőm rideg szoba. S oly jó e lámpafényes árnyba – A zöld mezők selymére félve hágok, – mint úri szőnyegek a paraszt . . .), *Az árkdok alatt* (Mert minden, ami elmúlt, egész – és minden, ami itt van: csonka tört – s az elmúlásnak halvány áldozatja) – *Csönd* (Szent csönd, terítsd palástodat fölém, – fülembe kriptád hallgatása csöng – s mélységeidből nézek föl én: – Oh én fehér sírboltom, tiszta csönd . . .), s mindenekelőtt: a *Megállt az óra*, az impresszionista időszerkezet egyik legtökéletesebb magyar és világirodalmi példája:

Megállt az óra és a mutató  
halotti csöndben a hatosra néz.  
Az óra áll, mindig hat óra van.  
— — — — —  
Vár a kerék. S a rozzant szerkezetből  
a poshadó tétlenség börtönéből,  
az öröklét nyugodt fuvalma megcsap.  
Az óra áll, mindig hat óra van.

A hofmannsthal-i idő bűvölete, az „örök pillanat.”

Hofmannsthal és Arno Holz-ötvezet *A nagy bérházban történt valami*. Arno Holz-téma Hofmannsthal megzenésítésében:

A nagy bérházban, hol kőrengeteg  
sorvasztja el az izmos életet,  
hol a szegény fáknak köves ugar jut,  
s mind kétségbe'esve nyújtják égre karjuk,  
hol a szobák vak mélye zúgva mormol,  
hol otthonos a bűz, zaj és piszok, por,  
hová a gyárfüst vastagon terül,  
hol kis gyerekek sír-rí szüntelenül,  
— — — — —  
hol a sötét, dohos vízes szobákba  
sápadt írók éjente lázban írnak,  
— — — — —  
És ekkor, ekkor történt valami . . .  
Halk reszketés fuvalma szállt oda,  
s belésírt e homályos zűrzavarba,  
titokzatos búbánatot kavarva,  
halkan, búsan a méla zongora.



Az első rész Hofmannsthal szerkezeti hangnem, továbbfejlesztve az impresszionista pontozott felépítés felé, az egésznek pedig tartalmi hangulati ihletője Arno Holz *Meine Nachbarschaft*-ja, amit később Kosztolányi magyarra is fordít. — Nemegyszer a modern német lírának, általa franciásnak minősített, de annál érzelmesebb hangja: *Erdőben* (Ti hús tetők, te zöldes enyhe éjjel — boruljatok vérző szívemre le.), az *Üres erdőben*, s a *Pasztellek* legtöbb darabja; így a *Téli alkony* (Aranylanak a halvány ablakok... Küzd a sugár a hamvazó sötétrel, — fönn a tetőn sok vén kémény pöfékel, — a hősik messze selymesen ragyog.) vagy a *Néma vidéki ház*:

Napfényben égnek a fehér falak,  
s mégis jeges, halottas, téli gyász van  
az elhagyott, magányos úriházban.  
Kikerüli az utas hallgatag.

— — — — —  
És senki sem tud a ház asszonyáról,  
hogy él-e, vagy pihen sírjába távol?  
A zord cselédek kérdésekre némák.

A Rilke-szonettek sejtelmessége: zártság, amely egymás mellé rendelt képekkel távlatokba utal; Rilke-stílus az *Empire-szoba* (... az antik ívek biztosan szaladnak, — mint befagyott tó, fénylik a tükör.) ... s aztán címként, egymás után, a Rilke költői szimbólumok: *A tükör* — *Válás* — *Útrakészen*. Mindmegannyi Rilke kulcsszó, a rilkei képnelv egy-egy eleme... Fölfigyelt volna az osztrák lírikusok körével egy időre kapcsolatot találó, velük egy ideig párhuzamosan haladó Rilke anélkül, hogy különösebben elválasztotta volna a George — Hofmannsthal körtől? Korábban, mintsem hogy felhívta volna rá Babits figyelmét? Ennek a feltevésnek ellentmond az, hogy 1909-ben mint egészen újat jelentő élményt ajánlja a figyelmébe. — Mégis megakadt volna a szeme a Benzmann-antológiában, ha nem is a tőle közölt meglehetősen gyenge dalszerű darabokon, hanem azon, hogy az osztrák írói körhöz kapcsolva, a különben jóindulatú, Benzmann szinte féltékenységsugallta hangon becsüli le. Elismeri, hogy sokkal erősebb tehetség, mint Richard Schaukal, akivel párhuzamosan jellemzi, azonban kifejezi sajnálkozását afölött, hogy ez a valamikor oly spontán érzésvilágú és gazdag képzelőerejű költő, ez a vérbeli lírikus, akinek tehetsége gyakran nyilatkozott pompás képekben, metaforákban, mely természetszimbólikában s a népdalszerűség iránti érzékben, de ugyanolyan mértékben s egyre jobban bizzar modorosságokban, külsőségekben és mesterkélt és épp így külsőlegesen ható lélektani mélyértelműsködésben, félő, hogy örökre kísérletező, torzó marad.

Mindenesetre Kosztolányi ismertetésében sem az elmarasztalás sem az elismerés nem szerepelteti a kiemelt nevek között Rilket. Nem is szólva arról, hogy fordítson valamit tőle vagy hogy szóvá tegye, hogy nem szerepel méltó darabokkal az antológiában. — Pedig nemcsak Julius Harttól, Hofmannsthaltól mutat be saját fordításában egy-egy darabot, de Gustav Rennertől és Detlev von Liliencrontól, ez utóbbitól a *Bál után-t*. — S mintha ennek a dalszerűsége állna hozzá a legközelebb. Záró mérlegelésében is őt emeli ki: „Kétségtelenül legnagyobb költője a kötetnek Detlev von Liliencron, aki kedves modernsége mellett a legmosolygóbb életbölc. Optimizmusával első helyre küzdte fel magát pesszimiztikus élményekkel oly bőven ellátott költőink között.” — „Nem végez költői erőmutatványokat: soha nem akar nagyot alkotni.” — S ami mindennél jellemzőbb Kosztolányi alkotó szándékára, dicséri azért, mert: „Nem adja nekünk egész tudását és érzelmét, csak annyit, amennyi szükséges egy-egy lelkiállapot megértéséhez. S e könnyűségében mégis heveség, mily bölcs fékezés lakik.” — „Detlev von Liliencron nemcsak jó költeményeket ír: költői phaenomen.” — Mindez nem csupán Detlev von Liliencronra illik, hanem legalább olyan mértékben arra, hogy mire kíván

törekedni Kosztolányi: könnyedségre, amely nem szolgáltat ki mindent, hanem a szükségset jelzi művészien; tehát ökonómiára; nem pusztán „szép versek” alkotására, hanem egy bizonyos költői alkotászóna, költői életanyag, phaenoménon, kialakítására.

Végő soron bármilyen leikcsinylő volt is a véleménye Benzmann antológiájáról, az olyasféle szerepet töltött be fejlődésében, mint Ady tájékozódásában Van Bever és Paul Leautaud francia antológiája, a Poètes d'Aujourd'hui. Bölöni szerint Ady ebből válogatta ki azokat a költőket, akiket jobban megszeretett és közelebből akart ismerni.<sup>10</sup> Kosztolányinak is gazdagodhatott a hangszerelése a Benzmann-antológia palettájának színeivel. Mint láttuk, nagymértékben érződik ez a *Négy fal között* két ciklusában, a *Lámpavilágnál* és a *Pasztellek* ciklusaiban. Világéneki szempontból pedig szintén segíthetett abban, hogy eddig pusztán szubjektívnek hitt válságérzése korérezsként objektíválódjék, a kötetről alkotott ítéletét, hogy a „könyv zavaros, iránytalan és kaotikus”, így folytatta. „Ez a kaosz azonban legyen üdvözölve. Legyen üdvözölve vörös lángjaival, sötét-füstjeivel és viharos földrengéseivel... A kaoszból születnek a világok. Sok ily kormot, lángot és füstöt a mi irodalmunknak is.”

### 3. A válság éve: Bécs és a Julián apostata drámaterv

A következő év a bécsi egyetemen a morálfilozófiai előadások hallgatásának, a magány, az askézis, a befeléfordulás éve; újra mérlegre kerülnek *Nietzsche* és *Ibsen*, szervezettebbé válik kapcsolatuk Kosztolányi világmépevel részben a bécsi egyetem számára egyedül valamit jelentő, vagy legtöbbet jelentő, professzora, *Emil Reich*, közreműködésével. És ennek a problematikának a szerveződéséből megszületik a *Julian Apostata* dráma-vázlata, a pogány életöröm és a keresztény moralizmus összecsapása. Közben otthon, Magyarországon, a nemzeti ellenállás megbuktatja a Szabadelvű Pártot s a győztes Függetlenségi Párt helyett Bécs Fejérváry Géza miniszterelnöksége alatt darabont-kormányt alakítat. Kosztolányit Bécsben érik a hírek, hogy Pesten az egyetemi ifjúság derekasan kiveszi a részét az alkotmányos küzdelmekből, az utcai tüntetéseken oldalbordaikkal és nyakcsigolyákkal verték le a rendőrök sapkáját „s egy túlzó ifjú, miután egy rendőri kard porba gurította a fejét, saját fejével mint egy összenyomott paradicsommal dobta meg a nagytalpú héroaszt. Az erkélyről keményen, magyarosan ordítottak... Ó édes magyarok!”<sup>11</sup> Jellemző a politikai tüntetésnek groteszkbe fordítása: egy ügy, amiért lelkesedik, az „irodalmi író” szemszögéből szükségképpen fonákjává is láttatja és mutatja. — S ugyanakkor író társaihoz Pestre írt levelében lenézően nyilatkozik a lagymatag bécsi tüntetőkről, s arról vall, hogy „soviniszta magyarrá válik” ezeknek az eseményeknek a tüzeiben. — Ha 1904 végén Juhász Gyulához intézett levelében fölvezolja a Julián Apostata vázlatát, a tanév végére túljut a pogány-keresztény dialektikán s vele részben az egész Nietzsche—Ibsen problematikán is — *Stirner* segítségével. — *A bal lator* és *a lázadó* évében vagyunk; a Benzmann-antológiájával szemben elfoglalt kritikai álláspont tovább segíti a Reviczky—Komjáthy—Byron, sőt a Heredia-gondolatvilágon; most a „láza-dás” szelleme átmenetileg kapcsolatba hozza *A romlás virágai* költőjével. — A bécsi út küszöbén 1904 augusztusában (20-án) reagál Babits Mihály<sup>12</sup> *A bal lator*-ra. — Az vele együtt 1904-ben az Új Időkhöz beküldött *Egy örülthöz* rokona. Bár ez az utóbbi Komjáthy túlhaladó, de mégis vele rokon hangú Kosztolányi-vers; Babitsot épp az ragadja meg benne, hogy árama, szervessége, intenzitása az individualizációból származik. Kosztolányi kihívó passzívítása, az ezoterikus világmépe göggye jelentkezik benne. Űghogy Babits szemben az *Új Idők* szerkesztői üzenetével (1904. okt. 30.) egyáltalán nem hajlandó pusztán *gondolati*-nak minősíteni

<sup>10</sup> Bölöni György: Az igazi Ady. 1947. 103.

<sup>11</sup> Brenner Jóskának Bécs, 1904. nov. 27. — Közli Kosztolányi Dezsőné: i. m. 131—132.

<sup>12</sup> Belia Gy.: i. m. 29—32.

(1904. nov. 17.) — A vele egyidejű *A bal lator* Baudelaire — Kosztolányi által le is fordított — *A lázadó*-jának egyszerű utánköltése; folytatása a szonett utolsó szakaszának:

S a büntető vad angyal átkokat szór,  
Tetszelegve rázza öklét, ámde akkor  
A bűnös égre bögi: Nem akarom!

A Benzmann-antológiát követő s a bécsi utat megelőző Kosztolányi—Babits levélváltás — a legsúlyosabb, legjelentősebb egész levelezésükben! — középpontjában irodalmi problémák állanak: a dekadencia, klasszika, francia, angol modernnek, vagy Arany. — Kiszakadva az otthoni irodalmi légkörből, légüres térbe kerülve Bécsben, a morális problémák kerülnek előtérbe, az a morális válság hatalmasodik el benne, amelynek előhírnöke az *Egy örülthöz* és *A bal lator*. *A bal lator*-tól egyenes út vezet a Julián Apostata tervéhez. Ez az út Nietzsche és Ibsenen, illetőleg az ezeket szintézisbe hozó „ibsenes Reich” előadásain keresztül vezet. Nem mintha itthon hiányzott volna erre az indítás. A három költő-jóbarát, Juhász, Babits, Kosztolányi egymás kezéből kapkodja ki Nietzsche könyveit, magában az irodalomban, az egyetemen s a filozófiában inkább Schopenhauer kísért még mindig; az egyetemről induló új írónemzedék egyik legkapósabb olvasmánya Alexander Bernátnak *A XIX. század pesszimizmusa. Schopenhauer és Hartmann* (1884) c. munkája. — Nemcsak Reviczky és Vajda János de részben még Komjáthy gondolati költészetének is Schopenhauer a sugalmazója, amint Baudelaire lázadásának is az ő pesszimista filozófiája a világnézeti alapja. — Kosztolányinak gimnazista-kori élménye. Ez ébreszti embersége öntudatára.<sup>13</sup> Most a Nietzsche—Ibsen párbeszéd folyik a lelkében; néha ugyanabban a levélben is változik az értékelésük. Ibsené mintha állandóbb lenne: „A Nietzsche-féle „Jenseits von Gut und Böse” erkölcsiségét már jól láttam akkor is, mikor először hallottam róla... Az Ibsen-bálványozás meg végleg bevitt az erkölcsiség révébe” (Babitsnak Szabadkáról aug. 11.). — ...„szerettem Schopenhauert is, kit most mindennél nagyobbra tartok. Az akaratról szóló cikke remekmű” (aug. 24.). — „Az én Schopenhauerem szemében a rejtelmes égbolt csodája tükröződött. Schopenhauer lehetett képzelgő, macskapofájú és charlatán, de ügyesen csalt: nagy philosoph volt.” — Majdnem ugyanakkor Juhásznak (aug. 3-án) „Ibsen és Nietzsche, ők a mai kor megváltói.” A Bécsből Babitshoz intézett első levelében: „Emil Reich Ibsen-könyvét olvasom<sup>14</sup> s közép-szerű előadásokat hallgatom (Emil Reich még nem kezdte meg előadásait!)”. — Az „ibsenes *Emil Reich*”! — S mégis a következő levelében a bécsi környezet hatására: „Ibsen és Nietzsche, akikbe fanatikusan kapaszkodtam, öt óra alatt elvesztették előttem minden nimbuszukat, azon idő alatt, míg a vonat Budapestről Bécsbe ért.” — Hát ha van született impresszionista, csupán impresszionista életfelfogásra, életfilozófiára képes egyéniség, akkor Kosztolányi az. — S mégis, vagy éppen ezért: ...”A kötöttség szükségét érzem s szeretnék egy religiót magamnak. Mindig esküdtem valakire s most egyáltalán nem tudok kihez fordulni... Az egyetem siralmas, legalább eddig az, ha Emil Reich nem tanítana (Praktische Philosophie!!). ”Ki ez a mentődeszka a hajótörésben? Nem Brandes és mégcsak nem is Alexander Bernát — bár az utóbbira emlékezett józan eklekticizmusa, de sokkal józanabb és hasonlíthatatlanul szűkebb a skálája, egészében inkább irodalmár, mint filozófiai elme. Még leginkább Max Nordaurra emlékeztet a józansága, annál is laposabb, mert Nordau ennek a józanságnak a nevében tagadni merte a Problematische Naturen (Nietzsche, Ibsen) létjogosultságát s kereken kimondta,

<sup>13</sup> Nietzsche hatását Kosztolányira és egyetemi évfolyamtársaira, valamint költő-barátaira bő anyaggal világítja meg: LENGYEL BÉLA: Nietzsche magyar utóköra. 1938. — ZOLNAI BÉLA: Kosztolányi, Nietzsche, Juhász. It 1958. 3—4. sz. — Schopenhauerét, Ibsenét, Nietzscheét s velük kapcsolatban Schmitt Jenő Henrikét KISS FERENC: A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász, és Kosztolányi ifjúkori barátsága. 1962. 19—44. részletesen elemzi.

<sup>14</sup> EMIL REICH: Henrik Ibsens Dramen. 20 Vorlesungen. Dresden — Leipzig, 1903. — Schopenhauer als Philosoph der Tragödie. 1889.



ha egyik-másik ideggyógyintézetbe került, hogy a „megfelelő ember, a megfelelő helyen.” — Reich azonban csodálatos módon értett hozzá, hogy magyarázataival polgárosítsa ezeket a lázadókat: az Ibsen-könyvébe összefoglalt előadásokat eredetileg a bécsi nőegylet hölgyei számára írta. — A német tudományos szövegek hallásgyakorlatára Bécsbe érkező s az „ebarcu lengyelek, önző oroszok, zsvány osztrákok” társaságában, akik közül ez utóbbiak „egy-egy társalgásért 20 fillér díjat számítanak fel”, ha felülne nekik — magát meglopottnak, kiszípolozottnak érző Kosztolányi lelki sebei számára, aki „műfordítás-robotról csenevész aggyal bakalászik Bécs utcáin az ázott fekete-sárga zászlók alatt” Emil Reich *Praktische Philosophie*-ja balzsam lehet.<sup>15</sup> — Leconte de Lisle *Oresteia*-ját fordítja, Byront, Aischylost, Shakespeare-t, Carlylet, Stendhalt olvas, ezek a fő élményei. És ugyanabban a levélben, amelyben azt közli, hogy Nietzsche elvesztette előtte minden nimbuszát, a befejező sorok: „ennek ellenére kérem a Nietzsche-ről szóló híres könyvet”, mármint Henri Lichtenberg *La Philosophie de Nietzsche*-ét. — Németgyűlölet s ugyanakkor német versekkel is kísérletezik, „melyek meglepően sikerülnek.” (nov. 30.) A húszéves Kosztolányi drámai korszaka, amikor nincs ugyan még „otthon a földön”, de teljesen otthonos lakója a férfiúvá érés chaotikus kozmoszának. Unokatestvéreinek nov. 27-én írott levelében életgyónást végez. — Egy elveszett hosszú levélről beszél, amelynek emlékezetből közli a kivonatát: nyolc lap volt, nyolc életszakasz. Elejétől végig önirónia: a harmadik lapon a pubertás kor kezdetén: költői hajlam, nehéz lélegzés, filozófia, vallásos őrjögés, rorátéra járás, első szerelem. — A hetediken dekadencia, üresség, műfordítás s az utolsón, a nyolcadikon: „kérdőjelek.” Pillanatnyilag az eddigiekhez felsorakozik Schiller, éspedig nem a költő, hanem a filozófus, valószínűleg az Esztétikai nevelésről írott leveleivel.<sup>16</sup>

Körülbelül ez az a lelki állapot, amelyben a Nietzsche *Tragédia születése* dionyszosi pogánysága, a Reich Ibsen-könyvében részletesen elemzett *Caesar és Galilei* s Leconte de Lisle *Oresteia*-ja sugallja a Julián Apostata tragédia-tervet. — Talán a sugallók között kell említeni *Heinét* is, aki szerint, a világtörténelem a zsidók és görögök harca —, amint ez év augusztusában Babits egyik Kosztolányihoz írt levelében megemlíti. A Julián Apostata tervét a karácsonyi szünetben Juhász Gyulához írt dec. 29-i szabadkai levelében válaszolja. — Bizonyos tekintetben ez is vallomás, a húsz éves Kosztolányi összegezi benne világnézetét: a saját megvalósítandó Én-jét festi a főhősben. — Milyen legyen ez a véglegesnek szánt Kosztolányi: „Olvassa Plátót s görög verseket is ír. A környezete résszemekkel figyel rája. Elsikkasztják könyveit, majdnem gyámság alá helyezik — (bizonyára, hogy letegye az alapvizsgát!) — megismeri az ariánus klérust, s utálattal fordul el kétszínű besugóitól. — ... Széttör minden korlátot ... Mindég tartózkodó és bölcs. Sok ízlés van benne: ezért nem tör ki, bár lelke forrong a keserűségtől. Tetőtől talpig görög.” Azért válik apostatává, mert a keresztény papok olvasóikkal véresen verik a pogány lányt, akit szeret. „A leány fehéren, véresen belép. Julián megcsókolja. Az átalakulás megtörtént. A császár apostatává vált.” A küzdelem csak a bukás felé sodorhatja: „Költő és nem uralkodó. Ősi vadságát megrontotta a keresztény nevelés, se pogány, se ariánus.”

Ez a dráma nem készül el, vázlatban marad. De a költői önzés problémája, a korlátokat nem tűrő pogány életöröm, a Néró-regényben később újra felvetődik. Kosztolányi vallomása szerint akkor is csak utólag gyűjti a korrajzi anyagot Suetoniusból, Tacitusból. — Egyelőre azonban még februárban is kitart a decemberi drámaterv kidolgozása mellett — „Nagyon komolyan olvasok. Immár a harmadik könyvet bujtam át, melyben Julián leki útját láttam bemutatva” — írja Juhász Gyulának két hónappal a Juliánról introspekció alapján készült lélekrajz után. — Készül haza: „amint hazamegyek s hátam mögött hagyhatom e silány népet, belemerülök a mi klasszikusainkba.” ... ” megutáltam a dekadenseket: ez újjászületésem első

<sup>15</sup> Babitsnak 1904. november 4. BELIA GY.: i. m. 50—51. A továbbiakra 51—70.

<sup>16</sup> KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ: i. m. 131—136. — A továbbiakra: BELIA GY.: i. m. 80. 105., 110.

stádiuma; másodszer meg szerettem a filozófiát, igazán: ez lényem alkotmányának kupolája.” — „Lángeszű tanárom, Müllner, az akarat expanzivitásáról szóló előadása mellé gyönyörű irodalmi fejtegetéseket fűz.” — Belia feltevése szerint a bécsi egyetemen szemita nyelvészet és művelődéstörténetet előadó David Heinrich Müller- (és nem Müllner-)ről lenne szó? (Bécs, 1905. febr. 18.).

Vajon az ő előadásai révén kerül Kosztolányi érdeklődésének középpontjába *Stirner*, akinek neve ugyan csak egy év múlva, 1906-ban, fordul elő Babitshoz írt levelében közölt olvasmánylajstromában: „*En Byront, Max Stirnert (Das einzige und sein Eigenthum), Kantot; Die Kritik der reinen Vernunft, Schopenhauert (Paralipomena), Ignotust olvastam (1906. febr. 19.)*” — vajon melyiket végig?

Stirner nevének majdnem félévi késéssel való megemlítése azután, hogy Kosztolányi a Bácskai Naplóban Arany világnézetének megvilágítására használja föl. A cikket azzal kezdve 1905 októberében: „*Max Stirnert olvastam . . .*”<sup>17</sup> Közben két levelet is intézett Babits Mihályhoz, amelyekben nem említi, Az egyikben (1905. nov. 2.) a pesti egyetemi ifjúságot nagyon újságíróknak, nagyon tudatlanoknak jellemzi, olyanoknak, akik anélkül írnak, hogy vergődnének; esztétikusok, „Hét”-frázisokkal telítetten költők. — „S a filozófusok? Uramisten, ezek a legrosszabbak. Mindég Nietzsche, Nietzsche, mert pár aforizmáját — olvasták!”

#### 4. *Stirner és „Arany vallása” — a „Julián Apostata” és „A véres költő”*

Hogyan figyelt fel Kosztolányi Stirnerre, Stirnernek a század közepén 1844 novemberében megjelent művére? Az ideális anarchista Smitt Jenő Henrik, akinek Tolsztoj, Nietzsche és Ibsen világnézetét szintetizáló idealista anarchizmusa meglehetősen áthatotta a századforduló új utakat, új szintézist kereső értelmiségét, s akinek minden bizonnyal Komjáthy Jenő is sokat köszönhetett már, bevihette a köztudatba az ideális anarchizmus klasszikus képviselőjének, Stirnernek a nevét. — Stirnert egy ideális anarchista német költő, John Henry Mackay, 1898-ban megjelent életrajza állította a Nietzsche által ilyen hatás befogadására alkalmassá vált köztudat előterébe.<sup>18</sup> — Mégis talán nem tévedünk, ha Kosztolányi Stirnerre irányuló érdeklődésének, sőt részben talán reá vonatkozó ismereteinek forrását Várnai Sándornak az 1905. év első felében az Athenaeum folyóirat I. számában (84–101.) megjelent tanulmányában gyanítjuk. S új ismereteit az állandóan érdeklődése középpontjában álló Arany rejtélyes, rejtett lelki képének a megvilágítására használja fel. — Babits és Kosztolányi Aranyban látva a magyar költészet modern megújulásának forrását, igyekeznek ennek feltételeként Arany új költői arcát megrajzolni. — Babits *Arany arisztokratizmusát* fejti ki a Nietzsche-Gobineau-szemlélet felhasználásával,<sup>19</sup> Kosztolányi, minden bizonnyal Várnai Stirner-tanulmányának ezt a kérdést bőven kifejtő részletei alapján, a protestantizmus nyomasztó légkörével magyarázza Arany lelkiismereti küzdelmeit, őrfarmacangoló tépelődéseit, általában Arany lelkivilágának nyomasztó voltát:”

„Múltkor véletlenül betévedtem egy református templomba. Éppen gyászszertartást tartottak . . . egy pillanatra földre szegezett engemet is az áhitat, a Kálvin komor szelleme. S akkor megértettem Arany lelki világát.”

Kosztolányi Várnai tanulmányának elolvasása után minden bizonnyal sietve megszerezte Stirner művét, és nekikezdett ennek az értelem jeges fényével áthatott könyvnek az olvasásához, amely nemcsak mint világnézetért küzdő gondolkodót, hanem mint stílusművészt

<sup>17</sup> Arany vallása. Bácskai Hírlap 1905. okt. 22. név nélkül.

<sup>18</sup> GRÓF BATTHYÁNY ERVIN—MIGRAY JÓZSEF—dr. SCHMITT JENŐ: Anarchizmus. 1904 — JOHN HENRY MACKAY: Max Stirner. Sein Leben und sein Werk. Berlin, 1898.

<sup>19</sup> BABITS MIHÁLY: Arany az arisztokrata. OSzK. Analekta. Babits hagyaték.

is lebilincselhette. Legalábbis arra vall az a vallomás, amivel *Arany vallása* c. tanulmányát kezdi:

„Max Stirnert olvastam. Soha tartalmasabb könyv még nem volt a kezemben. Éles látásával, találó jellemzésével lebilincselte figyelmemet; a korszakok szellemét pár szóval rajzolta csak meg, de éreztem többet-jobbat nem lehet szólni róla. A református vallást a lelkiismeret hitének nevezte. Különösen egy mondat ragadta meg a figyelmemet. Azt hiszem ebben a két szóban benne van mindaz, amit a református vallásról el lehet mondani. . . . Arany a vallása miatt volt annyira töprengő, gondolkodó, sikerei között is vergődő, örömeiben is búsuló költő.”

Várnai tanulmányának középpontjában Stirner minden vallásfelekezettel, mint az Én földi jogainak s így magának az Én-nek elnyomásával és elfojtásával szemben tanúsított elutasító magatartása áll. Stirner rendszerének rövid ismeretelméleti kritikája után azonnal áttér erkölcstanának ismertetésére, az egyes vallási világképeknek (mint a zsidó, katolikus, protestáns) fejlődési fokozatokként értelmezésére, s érinti Kosztolányi középponti problémáját, a görög gondolatvilágot, a szofistákat és Szókratészt is moralizmusban marasztalva el; s a zsidók sem bírtak igazi szellemiségre emelkedni. A kereszténységnek már vannak szellemi érdekei, megengedi magának, hogy szellemi ember lehessen, de mint vallás — religio — kööttséget jelent. — A protestantizmus pedig maga a kööttség: csak az méltó a figyelemre, amit a hit megszentel, mindenki pap. A katolikus különbséget tesz világi és egyházi között, elfogadja a profán világot, sőt gyönyörködik az élvezetében. Azt tartja, a világi dolgok megszentelhetők ugyan, de papi felszentelés nélkül nem szentek. — A protestáns következetes rigorizmusának közönyös, ami profán. „A valóságos egyházas protestánsok minden ártatlan öröm ellen kikeltek, mivel ártatlan csak az, ami szent, ami lelki ügy. Amiben a szentlelket ki nem mutathatták, azt a protestánsoknak el kellett vetniük: így a táncot, színházat, cicomát.” Igyekeztünk hűen visszaadni Várnainak Kosztolányi Arany-tanulmányában feltehetően felhasznált gondolatait, kritikai ismertetése nem is fejt ki eléggé azt, ami Stirner éles logikájában lenyűgöző; darabos előadásában elsikkadnak a belső összefüggések. — Stirner úgy fogalmazza meg mindezt, hogy a kereszténység lényege, hogy az élvezetre vágyó, természeti ösztöneit követő testi ember fölött urrá lesz a szellem, a gondolat. — Stirner a protestantizmusban a szellem énfölötti uralmának a kereszténység tanában meghirdetett parancsa még tökéletesebb megalapozását látja. Azáltal, hogy a protestantizmusban a hit bensőbbé vált, bensőbbé vált a szolgaság, az ember a szentségeket magába vette fel, „lelkiismereti dolgokká” tette, szent kötelezéseket csinált magának belőlük. A protestantizmus tette csak igazán titkos rendőrállammá az embert. Lelkiismerete örökös minden szellemi megmozdulásán, mindenki pap, mindenki szent kell hogy legyen a protestantizmusban, s az Én sohasem élhetett maga-magának, mert mindenkor a kereszténység által szentté avatott igazságnak kellett élnie. Az igazság pedig, hol az isten, hol az emberiség, hol az erkölcsiség volt, de az én, a véges, a testi én sohasem lehetett igazság. A kereszténység a szeretet, az önfeláldozás principiuma, az egoizmus megölője. Kísértethit ez, amidőn én önmagam természetes vágyát, törekvéseit elnyomom és olyasmire vágyok, aminek nincs realitása, és valóságos érzéki éneket, ösztöneimet egy fantomnak rendelem alá.

Stirner a Nietzsche-kultusz fénykorában támadt életre: ennek a jéghideg logikájú tanak szüksége volt olyan előkészítésre, mint a Zarathustra költő-prófétája. Mint az individualizmus hatalmas profétáinak került egymás mellé a nevük. — Nincs adatunk, hogy Nietzsche ismerte volna Stirnert. Amiben egyeznek, az a vitalizmus, a keresztény morál által korlátozott életigenlés gátlástalan érvényesítése. Tagadása mindannak, ami ezt zavarja, elfojtja. Főleg abban egyeznek, hogy a kereszténységet, a keresztény szellemet tartják az én, a személyiség, az élet, a szépség, a földi vágyak legnagyobb ellenségének, megrontójának. — Mindkettőjük munkássága a kereszténység elleni küzdelem jegyében folyik — így egyrészt hosszú ideig szövetségüknek érezték őket azok a forradalmi materialista irányzatok, amelyek a kereszténységben,



az egyházakban az uralkodó történelmi osztályok engedelmességre nevelő segítő társát, esz-közét látták csupán.

De Nietzsche és Stirner keresztényellenességében különbség van: Nietzsche gyűlölete elárulja, hogy még mindig rabja annak, Stirner fölényesen lemosolyogja, mert már megszabadult tőle. Nietzsche hitetlenségében is rajongó hívő lélek, Stirner a jegesen izzó ész embere. Jegyezzük meg mindjárt, hogy a németül író Stirnert a kritika az európai szellem francia vonalába sorolja, a Sade-féle racionalista lázadók vonalába. Az Én-je nagyon is pontszerű, gondolati fikció, nem személyiség, kioltja annak érzelmi hangulati mélységeit. Ez a merő elvontság, a tiszta Én, légüres térben áll, nem része, mint az élő személyiség, az emberiség szellemi közösségének.

Kosztolányi Julián Apostata-tervvázlatának keresztény-görög problematikája még Nietzsche és Heine mitikus történelemszemléletében gyökerezik, az ő vitalizmusuk bélyegét viseli magán. — Mint a jeges fuvallat érthette ezt a mitikus életszemléletet, amelyben történelmietlenül áll szemben a szabadnak vélt pogány görög Égo a keresztény szellemhit rigorizmusával — pedig ez a görög életfelfogás még Szókratész daimonion-tanában is csupa kötöttség. Más síkba tolódott át az egész problematika: a római állam ellen lázadó kozmikussá növelt költő-énben oldja majd fel Kosztolányi ezt az őt kora ifjúságától izgató problémát: lényegében a *költői egoizmus s a korlátot nem ismerő Én problémáját* együtt.

Várnai Sándor Stirner-tanulmánya, a megalkuvás nélküli individualizmus problematikájában, érinti a „Néror”-problémát: Csak ha föl merészelte már mondani valaki az erkölcsi engedelmességet a zsarnoknak, merészeltek a jó rómaiak, akik engedelmes alattvalóként viselték el az akaratnélküliség minden szegényét, tombolva tiltakozni a lázadó gonosz erkölcs-telen tette fölött. Szóval Néror nem volt rosszabb mint kora, amelyben az ember kettő közül csak egyik lehetett: jó vagy rossz. — Néror a „sok” jó szemében „gonosz”. — A jók benne a gazembert látják s a pokolba küldik. De miért nem gátolta senki az önkényeskedésben.

Ennek a két mozzanatnak — a protestantizmus vitalizmus-ellenes rigorizmusának és a „Néror”-problémának — exponálása Várnai értekezésében az indítókoka annak, hogy föltételezzük: az ő tanulmánya irányította 1905 első felében Kosztolányi figyelmét Stirnerre. Ha azután kezébe is kellett vennie az akkor John Henry Mackay Stirner-életrajza által szinte divatosá vált eredeti művet a *Der Einzige und sein Eigentum*-ot, ami méltán indította elragadtatásra a tartalomhoz illő kristályos tisztaságú nyelvvel és logikájával.

Döntő szerepe lehetett Stirner ideális anarchizmusának abban, hogy Kosztolányi egész problematikája más síkba tolódjon át: a *vitalista-moralista* dialektikus ellentétéből az *esztéta-moralista* problematikájába — lényegében művészi síkra. — Közreműködött abban, hogy „irodalmi íróvá” váljon.

## 5. Az „irodalmi író”

Bécsből való hazatérése után a groteszknak, a játékosnak, a cinizmusnak abban a hangulatában oldódik föl, amit az első novelláskötetei tükröznek. — A két költőbarát, Babits és Juhász, már vidéken tanárkodik, Baján és Mármaroszigeten. — Kosztolányi, aki egyelőre folytatja Pesten egyetemi tanulmányait, különcökkel veszi magát körül. Megjelenik jó szimatóval Szűcs Dezső, Ady Leója, Boromissza, a mezítlábas apostol; az „örgróf” a maga démoni korlátlanágával; lenézi az irodalmat, de amikor először lép be Kosztolányi szobájába, megállítja a zsebóráját: — Engedje meg... annak emlékéül, hogy most ismertem meg a nagy költőt. — Kosztolányi ez idő tájból való feljegyzéseiben a következő tanáccsal szolgál leendő biográfusainak: „szép idő — optimizmus —, rossz idő — pesszimizmus.” — „A tekintély csak szükséges rossz, mely az ostobák ellen vértől szolgál; aki komolykodik a tekintéllyel az az ostobák királya.” — „Nem láttam embereket, nem gondoltam senkire, csak a magam egyéniségének labirintusába s aprólékos problémák nádirtásában mélyedtem el.”

A szélcsendnek ez a pihenője Ady *Új Versek* kötetének megjelenésével ér véget. A magyar költészet megújítására irodalmi, világirodalmi filozófiai tanulmányokkal készülődők elkéstek. Megelőzte őket az élet embere: egyszerűen talán azért, mert az „új nemzedék” legidősebb tagja volt, az ekkor huszonegy éves Kosztolányinál nyolc évvel idősebb. Az itt-ott megjelenő új hangú versek, most kötetbe gyűjtve a sokk erejével hatottak, legalább is erre vall Kosztolányi Babitshoz intézett 1906. febr. 9-i levele:

„A modern irodalom trónusára egy kiállhatatlan és üres poseurt ültettek: Ady Endrét... Ady új — hülye — kötetét olvassa el s rögtön írja meg róla a véleményét... Be másról álmodoztunk mi, kedves Mihály!” — De hamarosan azt írhatja neki: „Én, édesem, Pesten ragadtam Ady Endre helyére, ki Párisba ment... Szépirodalmi cikkeket, verseket, tárcacikkeket írok a lapba... A versrovat vezetője vagyok.” — Ekkor huszonegy éves. 185 cm magas, szürke angol szövet ruha, hímzett mellény, magas álló gallér, kisújjnyi vékonyságú aranyzárga, lelógó nyakkendő, borzas haj... Amikor fiatal voltam, mindenki mosolygott rám. Ahova léptem, lelkesült mosolygó arcokat láttam magam körül. A szerkesztők, kiadók, amikor beléptem, már azt kérdezték: Akar pénzt, Kosztolányi...? Mennyit akar?”<sup>20</sup> A drámatervék egyelőre pihennek. A bizarr lelkek különös pillanatai kerülnek a figyelem középpontjába: a *Boszorkányos esték*, — *Bolondok*, — *Beteg lelkek* novellái a *Négy fal között* kötet —, amelynek alapján Ady a zseni clairvoyanceával megállapítja, hogy Kosztolányi „irodalmi fró”. Sietve hozzátesszi, hogy ez az ő szájából, aki csak muszájból ír, egyáltalán nem elismerés. Azt jelenti, hogy Kosztolányi akkor is írta, ha Vanderbilt-majoreszko, vagy Napóleon-temperamentum lenne. Míg ő, „ha erősebb volna testben s több pénze volna”, bizony nem is írta. „Én a magam részéről tisztában vagyok vele például, hogy leghaszontalanabb életemben az írás.” — Kosztolányi a modern irodalom Szász Károlya — műfordítás-jellegű, amit ír. „Fordít és teremtet és Horatiustól Danten át Byronig s ha kell Nietzschéig-Ibsenig megcsinálja, ami a magyar lírából hiányzik.” Olyan költő ő, „akire az irodalomnak van szüksége.”<sup>21</sup>

Mestervívó halálos dőfése, miközben a maga csupasz mellét gavallérosan védtelenül hagyja... Az Ady-Kosztolányi-párbaj első asszója. Hogy az utolsó, a megkésített visszavágással, csak ennek szükségképpeni befejezése volt, s hogy el nem maradhatott, azon naívság lenne csodálkozni. Adyt lepte volna meg legkevesebb — ha megéri. De van ennek a harcot eleve elutasító fölényes elhatárolásnak egy olyan mozzanata, ami arra mutat, hogy Ady azzal is tisztában van, hogy nem csupán írói alkatok különbségéről van itt szó, hanem az európai és magyar életben egymás mellett futó, egymással rejtett küzdelemben álló kulturális áramlatok jelennek ennek az ellentétnek a mélyén. — Legalább is arra mutat, hogy nem mulasztja el megcáfolni, magával Kosztolányival szemben, azt, hogy annak költészete németes lenne: „... egy hozzám írt levelében németesnek vallja a líráját Kosztolányi Dezső. Tagadom s ártatlan negédeskedésnek, sőt öncsúfolásnak érzem ezt. Tanulni bizony ő is a románoktól tanult, a franciáktól, olaszoktól.” — Majdnem egészen mentes tudott maradni az Ady-versek hatásától „pedig egyébként, ami művészetlen és csúnya van az egész egyéni versírásban, mindazt üdvözölhetjük egy sereg költő verseiben. Kosztolányi szűz tudott maradni e rontó mérgű versektől...” Mindmegannyi fejedelmi gesztus. Ady jobban megértette eleve a jövőendő Kosztolányit is, mint amennyire képes volt valaha is szívébe fogadni Kosztolányi őt, az „Északi embert”, „Akinék évek és napok szívének gyökeréig fájnak...”: „Ha én szólok, Észak beszél, Fagy és fátum fogja a számat: Ember beszél, kinek a sors, Az élet, évek és napok Szívének gyökeréig fájnak.” (Monte Carlo 1909. márc.) Kosztolányi most felhasználhatta volna, amit Stirnertől tanult s Arany vallásáról írt, a kálvinista moralista északi ember típusáról. „Arany vallása miatt volt annyira töprengő, gondolkodó, sikerei között is vergődő, örömeiben busuló

<sup>20</sup> KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ: i. m. 145., 160. — Ugyancsak közli, már 1938-ban a Szabadka 1906. február 19. keltezésű Ady *Új Versek* kötetéről Babitshoz írt levelet. I. m. 156—157., 161. és 101.

<sup>21</sup> Ady Endre: „Négy fal között.” Budapesti Napló. 1907. június 1.

költő. A kísérő esetleges körülményeket tehát nem szabad összetévesztenünk az alap okokkal. Ez az alap ok pedig feltétlenül a vallása volt. — Arany vallásos ember volt. Gyermekkorában egyetlen legkedvesebb olvasmánya a Károlyinak bibliája, melynek rozsdás régi nyelve, komor és rideg tana, különösen lelkéhez szólt. Aztán hogy apja megvakult, ő olvasta föl neki az írást s mindketten kéjelegve merültek el komor gondolataiban... Hamar elfelejtett mosolyogni és sírni — mint mondja — jól tudott... Érezte a felelőség ólomsúlyát. A református bírāja, papja is önmagának, minden véték, mit elkövet, lelkiismeretére nehezedik, s a hit szolgája nem oldja fel alóluk, hanem sanyarú küzdelmek árán magának kell megszabadulni tőlük. A vétkezés, a megigazulás náluk magánügy... Ők ketten intéznek el mindent. Ő és az Isten...<sup>22</sup> Mindez szinte jobban illik Adyra, mint Aranyra, jobban festi Ady színeit, hangnemt, tusakodását az Urral... Így folytatja... „A katolikus vallásos költők nem voltak a vallás rabjai, hanem ők állították a szolgálatukba azt. Ábrándoztak ezüst szentségtartókról...”

Ime a Kosztolányi — Ady ellentét. Ady mindezt tudta. Kosztolányi tudat alatt kellett hogy sejtse, de érezte tudat alatt azt is, hogy ő a gyengébb fél. Abban az értelemben, amit a „költő” szó jelent. Nem szép versek íróját, hanem költői phaenomént, mint Liliencronban feltételezte s mint majd Rilkében megtalálja, Rilkében, akihez az átélt sokk és vereség után segítségért folyamodik. — Nemcsak a Tollban<sup>23</sup> Ady halála után megjelentetett elemzés — amely végső soron alig mond többet, mint amit Ady eleve elismer —, de közben, korábban is, Benzmann-antológiájából ismert *Dörmann*-vers lefordítása és a fordító nevének jelölése nélkül, a Hét-ben<sup>24</sup> való megjelentetése. (1910). A laikus számára Ady híres verse *A Halál rokona* gondolatmenetében, de szerkezeti fölépítésében is olyan megegyezéseket mutat ezzel, ami a plágium határán járó utánköltés: ... szeretem azt, kit a vad bú — a sors s a harag letipor... Szeretem azt, aki sápadt, a bússzemű asszonyokat, — Szeretem... mindazt, ami furcsa, beteg — szinte szó szerinti egyezések Ady versével. — Kosztolányi szükségesnek tartotta lefordítani, s a Hét-ben megjelentetni. S hozzá később a Modern Költők Külföldi Antológiájában Dörmann rövid, félsoros, de velős jellemzése: „Sokat ír a kabarék számára.” — A látszólagos s talán nem véletlen egyezések ellenére milyen alapvető a különbség az *Amit én szeretek* és *A Halál rokona* között. A magyar költő kezében mivé válik ez a szenzualista, dekadens, morbid enyelgés: Dörmanné tünet, megkésett századvégi satanizmus. Adyé korreprezentatív: Szeretem azt, aki csalódott, Aki rokkant, aki megállott, Aki nem hisz, aki borús, A világot... Milyen súlyos, komor, magyar és protestáns a hangszerelése; Dörmann Baudelaire-, Wilde —, Richepin-epigon, Ady ebben a versében is a Kierkegaard, Hölderlin, Nietzsche, az északi vonal, a lét költőinek vonalához tartozik, nem a szép szavak költője. Alapvető különbség van Ady és Kosztolányi halál-költészete között. Nemegyszer esett szó Kosztolányinak, mint a halál, a semmi költőjének, egzisztencializmusáról. Pedig, mint minden misztika, a nihil misztikája is idegen Kosztolányitól. Míg Adynál a *halál*-nak metafizikai súlya van, nem egyszerűen olyasvalami, amitől fél: nála az *élet* szükségképp tartozéka a *halál*; mint számtalanszor kifejezte — legszebben az *Én kifelé megyek* versében: az ő élete a halál perspektívájából élt élet. *A Halál rokoná*-ban is benne lappang ez az életérzés, amely legmélyebb kifejezést *A békés eltávozás*-ban kapott: Nem voltam másé, se magamé, Arám: a hideg Semmi, Nincs jogom, hogy emléket hagyjak És, jaj, nincs jogom emlékezni. — Feledt kérdésként, választalan Bukjam csöndbe omoltan: Ha nem voltam, ne vágyjak lenni S maradjak titok, hogyha voltam. — A nihilnek ez a transzcendenciája tökéletesen idegen Kosztolányi világtól: mint mondtuk, minden misztika idegen attól, a nihil misztikája is. A *Semmi* immanenciája,

<sup>22</sup> Arany vallása. Bácskai Hírlap 1905. okt. 22.

<sup>23</sup> „Az írástudatlanok árulása. (Különvélemény Ady Endréről).” A Toll 1929. júl. 14.

<sup>24</sup> A Hét. 1910. szept. 11. Félix Dörmann: Was ich liebe versének *Amit én szeretek* c. fordítása. A fordító neve nélkül. Később a Modern Költők Külföldi Antológiájában. 1913. 374—375. az idézett jellemzés és a versfordítás.



otthonossága az övé: annál mi van a semmi ősebb, még énnékem is ismerősebb, rossz sem lehet, mivel erősebb és tartósabb is mint az élet, mely vérről ázott és merő seb... gúnya ez, melyet a könny öntöz, beh otthonos lesz majd a régi, a végtelen, a bő, közömbös. — Távol-tartja, elutasítja magától, hogy ezután sztoikus nyugalommal nézhessen vele szembe: Hős kell nekem, ő, ki déli verőben nézi a rémet...

Kosztolányi Dezső Ady bírálatára olyan köszönettel válaszolt,<sup>25</sup> amelyben tudomására adja, hogy nemcsak megértette, milyen helyet, szerepet jelöl ki Ady az ő számára a magyar szellemi életben, de vállalja is azt:

„Ne értsen félre. Nem a szeretetreméltó és kedves pofonokat akarom megköszönni, egy megvert gimnazista romantikus és komikus pose-ával. Megköszönöm önnek azt a nemes egyszerűséget, amellyel bemutatott a magyar fórumon. Igaza volt.

Amit ön megírt a levelében, nem volt új előttem, s épen ezért lepott meg emberlátása. Nem képzeli, mennyire érzem magam is az élettől való teljes kiszakítottaságomat, az útszélen vergődőnek folytonos ambíciórohamát, a páriának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben. Testtelen és vértelen az én poesisem, levegőcsilllogás a gondolatvilágom, ködvár a házam. A színek, érzések világában az a végzetem, ami Berkeley püspöknek a filozófiában, hirdetem, ami nincs, bámulom a semmit, az ürességet, ami nekem mégis több, mint az egész buta világmindenség. Én a négy fal között látok délibábokat, a levegőbe rajzolok perzsa arabeszkeket.

Ennyit írok magamról. Ebben a pillanatban nem akarok polemizálni, bizonyára nem is tudnék. Frázisokat rovak egymásután, mert gyöngé vagyok az ön egész, ősi szeretetének viszonzására. Bocsássa meg nekem ezt is. Szeretem a frázisokat, mert sokszor többet fejeznek ki, mint az ötletek és az igazságok.”

6. A „*Stundenbuch*” költője és A szegény kisgyermek panaszai. — (A Freud-dal kiegészített Rilke.)

Ebben a lelkiállapotban találkozik Rilkével. 1908 a találkozás éve? Mintha már a *Négy fal között* kötetben is fedeztünk volna fel Rilke hatásnyomokat, a *Frühe Gedichte* és a *Buch der Bilder* Rilkéjének parnassien tárgyiasságot oldó hangulati impresszionizmusából. Mindenesetre az igazi megismerkedés, a *Stundenbuch* Rilkéjével való megismerkedés, a kötet utáni időre kellett hogy essen. A *szegény kisgyermek panaszainak* más, egyszerűbb, bensőségebb, nyugodtabb, elmélyültebb a hangneme, főleg pedig teljesen egységes az egész kötet olyan hangnemben, aminek nem találjuk meg a példáját a *Négy fal között*-ben.

Mindenesetre 1909. február 28-án írja Babitsnak, abban a levélben, amelyben változatlanul szövetségést keres benne Adyval szemben:

„Most Rainer Maria Rilkéről írok tanulmányt a Nyugat-nak. Ismered-e? Engem minden lírikus között legjobban érdekel. Neked is új szenzációkat hozna. Olvasd.”<sup>26</sup>

Swinburne után új szenzáció Babitsnak? Mintha a levél egy kissé figyelmeztetés is lenne. Új távlatok nyíltak Kosztolányi előtt, megtalálta végre azt, amit keresett. Mire bukkan Kosztolányi a nagy modern franciák és angolok után Rilkében? Ha eddig mindkettőjükhöz a parnassienek imprassibilitéje, tárgyi szenzualizmusa állott legközelebb, a nyelvi plasztika új verete — Aranyban is, a legfőbb példaképben, azt tisztelték, most Kosztolányi a levélben

<sup>25</sup> K. D. válasza Ady Endrének 1907. május. 31. A „Budapesti Napló” cégjelzésű levél-papírján. OSzK Levelestár. fol. 1. 1942/75. sz. Közli BELIA GYÖRGY: Ady Endre válogatott levelei. 1956. 162.

<sup>26</sup> BELIA GYÖRGY: Babits — Kosztolányi — Juhász levelezése. 189.

jelzett, s a Nyugat 1909. szeptember 16-i<sup>27</sup> számában megjelent tanulmányában éppen ettől az iránytól, a parnassienek kötöttségével szemben, határolja el Rilket: „aki Rilket olvassa, semmiel sem találkozik gyakrabban, mint a „Ding” szóval és nem szeretném, ha valaki a „parnassien”-ekkel tévesztene össze, a költészet e rideg pozitivistáival, akiktől ma már mindenki elfordul, de Rilke legelőször és leginkább. — A parnassienek tárgyköltészete egy kiszínezett adattár csupán. A sas, a róka, a hiúz, az elefánt, a krokodil már önmagában költői sujet. . . . Egytől egyig analitikusok, Rilke költészete azonban szintetikus. . . .” Rilke a tárgyak kölcsönviszonyatainak, kapcsolatainak új rejtelmes világába vezet, iktat bennünket. Egyik tárgy kezét nyújtja a másiknak, a táncra, a titokzatos körtáncra, arra a hatalmas világkörtáncra, amelyben búsán vagy vígan, könnytől vagy vértől részegen mi is táncolunk az abszolút térnek ebben az időtlen világában. „S a Stundenbuch, ez a hosszú tapogatódzás után megtalált új világkép, saját hang, korántsem valami dogmatikus keresztény istenhít humanizálása. A hitetlenség hite és a törvénytelen törvénye. Hódolat az üres képkeret előtt. Tömjénfűst, amely a levegőbe párolog szét és a semmiben ér célhoz. Se nem pantheista, se nem római katolikus.”

A megoldást szomjazó magyar költő lelkéből történő Rilke-elemzés önkénytelenül is a Heidegger-iskola egyik legkiválóbb — talán egyetlen — esztétikusának, Fritz Kaufmannnak az értekezését juttatja eszünkbe, a Sprache als Schöpfung-ot. (Zur absoluten Kunst in Hinblick auf Rilke.) Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. 1934. I. Heft.<sup>28</sup>) — Kosztolányi kort kifejező huszadik századi formanyelvet keres. S amit nem talál meg a Benzmann-antológia XIX. századi franciákat utánzó németjeiben, azt megtalálta most ebben a szláv misztikával, részvétellel és nihilizmussal átítatott huszadik századi válságokat előre érző váteszi hangban, amelyben feloldódnak a körvonalak és a semmiből egy új európai, új emberi arc dereng. Olyan új világ ez, amelyben nemcsak az emberek, hanem a tárgyak is jogot formálnak saját létre: saját életre és saját halálra. A létezés új kozmosza érintette meg Kosztolányi impresszionista fogékonyágú lelkét. S ő, aki olyan kedvezőtlen benyomásokkal szinte boldogan menekülve hagyta el Bécsét négy évvel ezelőtt, most Rilke megismerése után úgy látja:

„Ausztiria és mindenekelőtt Bécs a világlírában ma már többet jelent, mint akár Páris, akár London, akár az egész Németország együttvéve. . . .”

Itt különös differenciáltság jött létre a kultúrák egymásra hatásából. — A Stundenbuch-ot megelőző Rilke-lírák belső sötétségből tapogatódzó kísérletezésnek tartja, ahonnan Rilke „nem a látó tétozásával, inkább a vak ösztön erejével és utérzékével indul. Évek és éjszakák vannak a cél és ez idő között, fájdalmak, általunk nem is sejtett borzadások, tépelődések és bizonyosan sok tétlen nap és sok üres papírlap, amely hiába esedezett a megváltó szó után s áthúzott sorok és költemények, melyek megszületésük után csak egy pillanattig éltek, s aztán visszacsütyedtek a semmibe, melyből kinőttek.” — De ilyen napok csak a legnagyobbakat látogatják meg. — S itt Kosztolányi többszám első személybe csap át: — „Ilyenkor egyszerre kisiklik a talaj a lábunk alól és elferdül az egész világ. Nincs semminek értelme. Minden megy a maga útján. A tárgyak gonosz grimace-szal vigyorognak arcunkba, s mi csak állunk abban a fejtetejére állított zűrzavarban megroskadt vállal, mintha a világ terhé viselnénk magunkon, bitangul lógva, kételkedve, ég és föld között botorkálva, megfejtésre és megváltásra várva, annyit tudunk csak, hogy a világkoncert harmóniájában egy disszonáns hang vagyunk. A küzdő a diadal után maga mesél ezekről az érzésekről. . . .” A testek között holttestként vakon, tehetetlenül vergődő test, tárgy a tárgyak között. Nem tud

<sup>27</sup> K. D.: Rilke. Nyugat 1909. II. 301—313. <sup>28</sup> Fritz Kaufmann tanulmánya azóta kötetben is megjelent: Das Reich des Schönen. Stuttgart 1960. 126. l. s. köv. — A. H. S. —

kitörni a maga börtönéből, egyszerre, nem is tépelődések árán, de valami belső sugallat hatása alatt, a magára eszmélés pillanatában, eksztázisában megnyilatkozik az élet ezoterikus értelme s látja, hogy minden egy szabálynak enged és ő is benne van ebben a bűvös körben...

Kosztolányi valamiként közelebb akarja hozni magához, asszimilálni szeretné Rilke meggyőző, de az ő lelki alkotatótól mégis mindenképpen idegen megoldásait. Rilke morva vérének hang súlyozásával is magát biztatja, erősen számon tartja a Kosztolányiak felvidéki származását, s a szolgáló alázat, a nőies lágyság közös vonásaiban keresi a nagyfokú lelki rezonancia magyarázatát. De ez nem elég: Rilke misztikus beleérzésének meg kell találni a kapcsolatot Kosztolányi igazi lelki tájával, a latinnal és a franciával – amint Rilke valóban maga is haláláig keresi s meg is találja végső fejlődési fokon Valéry-ék zenei racionalizmusával. A Stundebuch idején Rilke *Rodin-könyve* kínálkozik arra, hogy az északi, bár szláv, misztika a formák mediterrán világában váljék otthonossá. Valóban a Rodin-könyv ha nem is előzi meg s nem is ihleti a Stundebuch formanyelvét, világlátását, de szinte szervesen illeszkedik annak alkotásfolyamatába – 1901–1903 között – 1902-ben, a Stundebuch harmadik részének keletkezésével egyidőben. Inkább a *Neue Gedichte* a Stundebuchban megtalált hang érvényesítése, az mutat valóban közösséget a Rodin-plasztika világával. – Mindenesetre Kosztolányi igyekszik felhasználni hídnak a rejtelmes Rilke-formák megközelítésére s így lesz az impresszionista Rodin mozdulatlanul mozgó embere a rilkei ábrázolásmódnak a kulcsa, szemléltető példája. Rilke is „így látja magát, másokat és a tárgyakat: egy pillanatban és egy villanásban. Aztán kiemeli a változás világából, művészetté változtatja s beállítja az örökkévalóság időtlen palotájába.” – Ezek után Kosztolányi tettenérhetően elérkezik elemzésében ahhoz, hogy a gyermeki lét világát avassa ennek a létezőmódnak alapformájává. Kifejti, hogy a *Das Kind* Rilke-versben a gyermeknek helyzeti energiája van: az ő gyermeke „már vállán az étellel, és kis ruháskájában fáradtan ül a nagyok mellett, mintha váróteremben ülne és az élet folyik és a sorsok is búsan folynak és csörgedeznek sötét deltájuk felé.” – „Persze izgató nézőpont. A tárgyak maguk is ily perspektívában tűnnek elénk. A múltat sugározzák.” – Ime *A szegény kisgyermek panasza*-nak perspektívája: Mint aki a sínek közé esett...

S megjelenik a tanulmányban kiegészítő magyarázatul Sigmund Freud, a szimbólummá szerveződő gyermekkori sérelmek tudatalatti világának pszichológusa; „akinek vizsgálódásai óta tudjuk, hogy az egész életünket talán éppoly mértékben befolyásolja ez az öntudatlanná vált élményréteg, mint az öntudat fényében égő terület.” – „Egy hihetetlenül elfinomult érzés-élet működik itten, mely motívumait arról a láthatatlan, de végtelen nagy és gazdag területről szedi.”

Ime a bécsi költői iskola kiegészül a pszichológusával, s megszületett *A szegény kisgyermek panasza*-nak Kosztolányija, aki önéletrajzi vázlatában azt írja, hogy sokkal fontosabb számára, hogy mit érzett, ha az édesapja átküldte az ebédlőből a szomszéd sötét szobába valamiért, mint külföldi tanulmányútjain gyűjtött összes benyomásai.<sup>29</sup> – Kétségtelen a freudi fölismerések, az elfojtás, az én-kielés elfojtásából eredő eltorzulások alkotják regényei témáit, s határozzák meg azok egész struktúráját is. – Kosztolányi, a magyar próza egyik legnagyobb mestere, egyáltalán nem elbeszélő, nem epikus-típus. Az epika fő eleme, az idő, tökéletesen hiányzik regényeiből. A novella ezt nem is igényli, pusztán élményidővel, belső idővel dolgozik, vagy még helyesebben, pontszerű az időtere, az idő teljesen ki van kapcsolva belőle. A novella valójában légüres lombikban kísérletként hajtja végre, az erre alkalmasnak vélt személyekkel a cselekményt. Ezért lehet Kosztolányi a novella egyik legnagyobb mestere irodalmunkban – mert idegen tőle a folyamatos történeti idő világa. A regénynek azonban orgánuma, életeleme az idő. Tudta ezt Thomas Mann és tudták ezt a modern regény forradalmárai is: Proust és Joyce. Az időbeliség, a folyamat nagymestere a homéroszi nyugalomú Tolsztoj. Az időbeli közlés nagy lélekzetű, mesteri, vérbeli epikusai irodalmunkban Móricz

<sup>29</sup> Az Érdekes Újság: Dekameronja II: 1914. K. D. önéletrajza. 207–209.



Zsigmond és Kodolányi János, az utóbbi szinte már-már a jótékony unalom határán. — Kosztolányi valamennyi regényéből tökéletesen hiányzik az időfolyamatosság; alakok konkrét lélekrajza a cselekménysorozat, jól választott pillanatképek sorozata, mintha filmkockák állnának össze a forgatásban. Valóban a pillanatfelvételek pergetése adja a mozgás illúzióját. — Nemcsak az *Aranyrákány*-ban és a *Pacsirta*-ban, de ami legfeltűnőbb, a Suetonius- és Tacitus-anyagot, tehát történeti anyagot, ötvöző *Véres költő*-ben, a Néró-regényben sincs idő. — Ki érzi olvasás közben, hogy az egyes mozzanatok között órák, napok, évek teltek el? Általában, hozzátéve milyen időtartamot dolgoz fel, ölel fel? — Kosztolányi maga egy New York kávéházi élmény objektiválásaként magyarázza: a hozzátartozóik keservesen keresett filléreit kivasaló tragikus fél- és középtehetségek nézői önzése a regény tárgya, ez az élmény indította volna el az alkotásfolyamatot. Kosztolányi azt is közli, hogy utólag kereste hozzá Suetoniusból, Tacitusból a történelmi anyagot mint diszletkelléket, szükséges miliőrajzot...<sup>30</sup> Ki tudná megmondani, mennyi idő telik el Néró gyermekkorától s Britannicus majd Octavia azután Seneca meggyilkolása között? Az idő nem *jolyik* ebben a *történeti* regényben sem, egyáltalán nincs kontinuitása, hiányzik az időélmény, ami az epika lényegét teszi. Ezért hagyják ezek a regények hidegen az olvasót, bármilyen izgalmas, ragyogó írói alkotások. A szakértő gyönyörködhetik a lélektani elemzés félelmetes bravúrjaiban.

Bár köztudomású volt, hogy szinte görcsösen ragaszkodik Kosztolányi magánemberként a freudizmus, a pszichoanalízis tudományos hitelességének, gyógyító segítő hatalmának az elismertetéséhez, s dührohamot kapott, ha valaki még csak meg is kísérelte ezt kétségbevonni, mégis pályája végén (1934. aug. 1.) a *Literatura* felkérésére írt cikkében a maga szellemi dialektikájával tiltakozik az ellen, hogy regényeit freudista illusztrációnak tekintsék.<sup>31</sup> — Még azt is tagadja, hogy regényalakjai megértésében segítette volna Freud-tanítása: „Mi írók a pusztán tudattalan vak erőiben bizakodhatunk”, amelyeket Schopenhauerrel együtt — ő is többre becsül minden tudománynál! — A költő édeskevéssé hasznát láthatja a pszichoanalitikai iskola eredményeinek „ennek a nagyszerű tudománynak, hiszen a költő munkája éppen az, hogy öntudatlan és a freudi tudós munkájának veleje éppen az, hogy öntudatos.” Amennyiben a költő ihlete az alkotás egy pillanatában előtte is megvilágosodik s az értelmével is látja, hogy mi az ok, mely írásra kényszeríti, azonnal leteszi a tollat és kifejezőkedve megbénul. Miért? „Mert a költői teremtés éppen abból áll, hogy keresünk valamit, amit magunk sem tudunk, hogy választ várunk egy kérdésünkre, megoldást egy kétségünkre, melyet csak végül kapunk meg, miután munkánk már elkészült és befejezett egész (művészet) lett, hogy kergetünk a papiroson valamit, ami ismeretlen előttünk és épp azért izgat, mert ismeretlen. Minden költői alkotás: érzéki tett, önelemzés, melyet a költő maga hajt végre.” — Ez az alkalmi megnyilatkozás legjobb, amit Kosztolányi valaha a művészi alkotómunkáról írt, egyben mintapéldája annak, milyen *átváltással* teszi magáévá azt, amit valami módon átvesz, egyben át is alakítja. — Ez a paradoxon kedvelő szellemi alkotáival jár együtt. — Ennek az átváltásnak és elfojtásnak példás teljesítménye az *Aranyrákány*, (1925) amelyben Kosztolányi gyermekkori élményei: többek között a féltve szeretett és a sok méltatlan —, de sok érthető inzultusnak is kitett fizikatanár-igazgató édesapa — s üresnek bizonyuló vidéki urilánykák — jelennek meg átváltásokkal. S minden bizonnyal, az általa fordított (1920) *Heinrich Mann*-regényben, a *Ronda tanár úr*-ban, átélt tanár-kisváros-komplexum pszichológiai anyagának transzponált pozitívrá változtatásával.

<sup>30</sup> K.D.: Hogyan születik a vers és a regény. 1931. márc. 8. és 15. Pesti Hírlap Vasárnapja

<sup>31</sup> K. D.: a freudizmusról Rónay Máriaának írott levél melléklete. OSzK. Fond 31/45. — SCHÖPFLIN ALADÁR: A magyar irodalom története a XX. században. 1937.: „Már fiatal korában mielőtt még ismerhette volna Freudot, megsejtett valamit a pszichoanalízisből. Később megismerkedett Freud és tanítványai kutatásainak eredményeivel, barátságot kötött több ilyen kutatással foglalkozó orvossal, nemcsak mint a lélek titkaiba behatolni kívánó író érdekelte ez a tudomány, hanem mint hyponchondert is, akit állandóan foglalkoztatott a betegség és egészségi problémája, közvetlen szomszédja a halál-problémának.” 195—196.

Igy vetítődik át Rilke imaginárius síkban mozgó világa, ateista miszticizmusa *A szegény kisgyermek panaszai* impresszionista szenzualista síkjára, amelyen az „isten” kisvárost karakterizáló szubjektív impresszió: „Az Istenük már várja őket — szagosan és aranyba fogva — Öreg, naiv, vidéki Isten — úgy ül, mint egy pipereboltba.” — *A szegény kisgyermek panaszai* épp úgy, mint *A bús férj panaszai* Kosztolányi regiszterében ugyanazt a friss hangulati zónát közvetítik, amit Rilkében elemez és dicsőít. Azt, amelyben közvetlenül lép a kép — egy sötét téren át — a másik ember lelkébe a hangulati impresszionizmus formanyelvi eszközeinek segítségével. Mint amilyenek: körvonalak elmosása, kapcsoló képasszociáció módján, a hangulat szemléleti képekbe transzporálása, s e képek, egymásbamosódó, megütött hangok egymásnak korrespondeálása, a végső hangolás lelkünkben hosszan visszhangzó zenéje érdekében. S mindezt korántsem valami szerkezeti csattanó, hanem éppen az „egész” részeinek egymás mellé rendeltsége biztosítja. S mindez éppúgy Nietzsche, mint Kosztolányi, éppúgy a *Stundenbuch*, mint *A szegény kisgyermek panaszai* közlésmódja. — Csupán Rilkénél az ateista nihilizmus — a nihil transzcendenciája felé tendál: I. *Ima*: Éj, csendes éj, melyben egybeszővődnek — a fehér, a piros, a tarka tárgyak — a szétszórt színek és fölemelődnek — egyetlen csendjévé az egyetlen homálynak —, kapcsolj be engem, hadd legyenek egész... S Kosztolányinál: Este, este árnyak ingnak és bezárjuk ajtainkat. Figyelünk kósza neszre, egy vonatfűtő messze-messze. — A nihil immanenciája; idill.

#### 7. Az „Über allen Gipfeln” elemzése. — Konrad Lange illúzió — esztétikája

Egy negatív példa szemléltetheti legmeggyőzőbben, milyen idegen Kosztolányi számára a költői, a hangulati mélység zónája: teljesen félreérti egy általa kezdeményezett műfordítás-vitában Goethe hangulati remekét, az *Über allen Gipfeln*-t —<sup>32</sup> pusztán szép versként kíván bánni vele s a fordítón a jambust, trocheust, nőrímet, hímrímet kéri számon s egyáltalán nem mutat érzéket az iránt, hogy ez a panteista lírai sóhaj a hangszimbólika zenéjén épül s így, a lényegét szem elől tévesztve, mint azt Tóth Árpád a vitában kimutatta, — elemzésében botlás botlást követ. Pusztán irodalmat, „szép verset” lát ott, ahol pedig lényegesen több van. Rossz értelemben vett szövegexplicációt végez, s ebben a pantheista hangulati líra anyaga szétfoszlik — holt szépséggé változik, s elveszti eredeti jellegét, jelentését.

Olyan verset mér iskolás prozódiai szabályokkal, melynek egyetlen stílusbeli sajátsága a szabadvers-szerű közvetlenség; rögtönzött dalszerű sóhaj, amely nemcsak szabadon változó szótagszámú sorokból áll, de belső forma-teremtette az önkényesnek ható ritmusszerkezete. Arról nem is szólva, hogy különböző szótagszámú sorok rímelnék benne egymással. Egészében Goethe panteista szabadvers-szerű dithyrambusaiban kiérlelt formaeredményeinek érett gyümölcse. Sóhaj szerű jelleget őriznek zenei rögtönzései, az érzékenyen színeződő hangzás, s még a rimekben sem a lejtés fontos, hanem a hangzás, a csengés: *Gipfeln-Wipfeln*; *Ruh-du*; *Hauch-auch*; *Walde és balde*, amit a *Warte* belső ríme szinte harangjátékká erősít. — Kosztolányi a zenei tényezőnek döntő jellegéről tudomást sem véve, nemcsak a sorok, de a rimek jambikus, illetőleg trocheikus jellegén nyargal, ennek hű visszaadását kéri számon azokon akik megkísérelték magyar nyelven visszaadni ezt a *hangzenét*, amit természetesen más nyelven képtelenség visszaadni. Ezért utólérhetetlen mintaképe a verstesttel való közlésnek. — Közben futólag ő is említi s elismeri, hogy igenis jogos, lehetséges ritmuscsera a fordítói tolmácsolásban, ha az idegen nyelvnek más a lejtése, karaktere. — Mégis egy rögtönzött szabadvers-szerű lírai sóhaj visszaadásában, nem az egész jelentéshangulatát veszi irányadoul, mértékül, hanem a részletelemek átkopírozásától várja az eleven mű csodáját. — Figyelmen kívül hagyja a vers keletkezésének hangulatát, a tájat, amely nyugodt csendjével szuggerálja; s a szerző

<sup>32</sup> K. D.: Tanulmány egy versről. Nyug. 1920. 447—448.

személyét, azt, hogy az a Werther költője, akinek panteista halálvágya az a mélység, aminek szelíd hulláma, alig lebbenve, vallomást tesz. — Nem érzi ki a versből a természet egybeolvadásra csábító végtelen nyugalma — a megejtő csendet. — Általában Kosztolányi szép költeményei mögül tökéletesen hiányzik a csend mélységtávlat. — A természetfestő sorokban (az 1-ben és a 6-ban) szerinte „tobzódó és vidám anapestusok ugrándoznak — következetesen mindenütt, ahol természetéről van szó”... „S amelyekben spondeusok és lefelé rokkánó trocheusok vánszorognak, a költő az emberről emlékezik meg, aki elmegy innen, míg az ormok és az erdők ittmaradnak”. — Ennek megfelelően Kosztolányi a vers jelentését az utolsó sorokban parancsoló-fenyegető hangsúllyal akarja kicsendíteni: Várj, nemsokára Pihensz te is. És elhibázottnak tartja Szász Károly, s az utána igazodó Dóczi felfogását a pihenésre vágyó magabiztatásával: Várj, nemsokára már Te is megnyughatsz. — Tóth Árpád a vitában (Nyugat, 1920. 334–335. l.) megjegyzi; véleménye szerint „Szásznak és Dóczinak volt igaza: nincs ebben a versben semmi újjongás meg lázadás, könnyes szelidségű, szentimentalitásig lágyhangú pár sor ez, melynek végén, a nyugalom és béke és elhallgatás képeinek felsorakoztatása után, egy fáradt vándor a maga elpihenésének vigasztaló reményét sóhajtja az esti csöndbe.” — Tóth Árpád szinte fölöslegesen azzal is érvel állítása mellett, hogy a költemény másik darabja ebben csendül ki: Ach, ich bin des Treibens müde!... Süße Friede, Komm, ach, komm in meine Brust. — Megállapítja, hogy a vers egész jelentésének félreértése azután milyen téves, önkényes ritmusértelmezésekre vezeti Kosztolányit: egyáltalán nem ugrándoznak újjongó anapestusok a jelzett sorokban; az 1. sor szembeszökően trocheus-lejtésű:

Über allen Gipfeln, a 6. sorban pedig a német verselésben szokásos ütemelőzővel előállított

daktilusok lejtene szeliden: Die Vögelein schweigen im Walde. — Ez a szelíd lejtés hangolja át az egész sor hangzata által idézett madárcsicsergést a csendbe, hallgatássá. Tehát a ritmus-lejtés nyelvzenei hangzás szolgálatában áll, hogy az utolsó ütemmel a Walde-val harangszóba csapjon át, harangkondulást vezet be. Ez azután tovább kong a következő sorban, belső rímmel erősítve: Warte nur balde: megszólal az elhallgatott madárcsicsergés helyett a nap lélekharangja, az estharang. Ezt az isteni, egyszeri — Goethe költészetében is egyszeri — hangzenét idegen nyelven visszaadni teljes képtelenség: legalább a szerkezetet kísérli megóvni Szász Károly: Bokrában hallgat a madár, várj, nemsokára már. — Ha nem is harangcsengés, de mély hangok zenéje ez a két sor s az ő tolmácsolásában megőrzi az egymásra csendülés zenei karakterét.

Kosztolányi meglepő értetlenséggel áll szemben azzal is, hogy Szász Károly a nyugati líra hangulati tolmácsolására, az érzés emelkedettségének jelzésére rendszerint használt, fokozottabban zenei, az időmérték dallamzenéjét jobban érvényesítő jambussal élt trocheus helyett, Vörösmartyn s főleg Petőfin és Aranyon nevelt ízlésétől vezettetve. A trocheus könnyen csap

át kopogó, értelmi nyomatékú hangsúlyozásba (Árva gólya áll ma-gába) — ezt ennél a hangulatú versnél el kellett kerülni. — Arról nem is szólva, hogy mint azt Kárdos István a dal Schubert-zenéje segítségével kimutatja, maga Goethe bátran használt jambust, rímben is;

ilyen például az ist Ruh; az ist hangsúlytalan s a Ruh hangsúlyos, így a láb o —, jambus. (Az „Über allen Gipfeln” német dalszöveg. Nyugat, 1920. 446–447) Kosztolányi, aki annyi féle vershangulatot tolmácsolt bravúrosan, ennek az egyszerű, de nem pusztán irodalmi remeklésnek a többletével szemben értetlenül áll, csöndöt mond: a literátor formaelemzéseivel él ott, ahol az egész sugallta hitelesség, a hangulati egész, határozza meg a részeket, s így természetesen nem sikerülhetett neki formamozzanatokból az élt összerakni. Egyáltalán nem érinti meg szívét a Warte nur balde csodálatos estharangszó-szerű zenei igézete. Literátorként nyúlt olyan költeményhez, amely eleven élet, s olyan a szívdobogása, a vérkeringésre, a melegsége, mint egy madártestnek, amit csupán kitapintani lehet. Ő, aki a világhi Goethe Napló-



jának franciás, okos frivolitásait, humanista bölcsességét olyan mesterien tolmácsolta, s oly mindentudó biztonsággal tette át nyelvünkre Valéry zenei racionalizmusának remekét, a *Tengerparti temető-t*! — Ha német szóval akarnánk kifejezni, hogy mit árul el mindez, azt kellene mondanunk: *wesensfremd*, lényege szerint volt idegen számára, az ami ebben a Goethemegnyilatkozásban rejlik. Az a valami, ami több mint szép vers. Leginkább még Rilkében érzi megközelíthetőnek. De szemében Rilke is megmarad a „bécsi iskola” képviselőjének, annak a kulturának képviselője, amelyet Kosztolányi szerint az olasz ízlés, az olasz építészet és zene formált, ahol „leginkább kifinomult az érzések essenciája, a súlyos gondolatokat is táncra perdíti, s a szavakat is zenévé nemesíti.” „Oly lírát teremtenek, mely csak titokzatos, de nem problematikus.” Érti valamennyire, hogy bajos lenne Rilke helyét meghatározni ebben a különös világban, de mégis George és Hofmannsthal mellett jelöl neki helyet, ha nem is azonosítja őt velük.

Kosztolányi művészetmagyarázatában szívesen használja fel a freudi eredményeket, s amennyire idegen maradt tőle a német filozófiai művészetelmélet problematikája, annál szívesebben teszi magáévá Konrad Langének a Mach és Vaihinger-féle szenzualista filozófiai irányzatokkal rokon illúzióelméletét. — Ez a századforduló táján divatozó elmélet (a *Die bewusste Selbsttäuschung als Kern des ästhetischen Genusses* 1896-ban, a *Das Wesen der Kunst* 1901-ben jelent meg), mely szerint a művészi gyönyör forrása a *tudatos öncsalás* lenne. Kosztolányi Dezső 1933-ban (Pesti Hírlap Vasárnapja júl. 23. *Művészet és öncsalás*) is kitart mellette: „minél többet töprengek a szépség mivoltáról, ennek a felfogásnak kell igazat adnom ... Művészi élvezőképeségünk úgy támad, hogy érzékenységünk pörbeszáll értelmi bíráló ösztönünkkel. Egy darabig közöttük mozgunk tétován, mint az inga. A valóság és a káprázat közt lengünk. Aztán a küzdelem a káprázat javára dől el ... „tudatos öncsalással” dolgozunk.” — A művészetbölcsélet gyorsan napirendre tért a Lange-elmélet fölött, kimutatva, hogy két oly ellentétes képzet sor, mint látszat és valóság közötti ingadozás, a legnagyobb mértékben kellemetlen, nemhogy gyönyör forrása lehetne.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy Kosztolányi a költői *hitelesség* kritériumait kereső értékesztéikai megfontolások figyelmen kívül hagyásával megreked a *szép felszín*, a *látszat*, a *műélvezés* esztétikájában, megreked, mondjuk ki — az 1900-as szenzualista-hedonista állásponton, a *műértő*, a literátor álláspontján, azon, amelyről a költő a költemény valóságot reveláló értékhitel helyett a szép versek játékos örömet vizsgálja, értelmezi.

De hogyan tehet eleget az így értelmezett művészi alkotás annak a funkciónak, ami reá egy lényegében moralista költő világképében vár? Mert Kosztolányi nemcsak annak indult, nemcsak maga hangsúlyozta valamikor ifjúkori leveleiben, hogy elsősorban moralista, hanem erről a szándékáról vall valamennyi regénye és sok, sok lírai vallomása. S nekrológjában mint moralista költőről tesz hitet legbizalmasabb barátja, Karinthy Frigyes.

A moralista igénynek nem tud eleget tenni a szép felszín illuzionista művészetfelfogása. Kosztolányi úgy érzi, választania kell a *homo moralis* és a *homo aestheticus* álláspontja között.<sup>33</sup> Ezt a kettősséget csupán olyan művészetfelfogás szüntethette volna meg, amelyben a művészet az emberi személyi lét hitelén nyugszik és annak alakítását vállalja. Nemcsak a modern német művészetbölcsélet, de az ezzel jórészt telítődött valamennyi nemzet modern irodalma, a spanyol, a francia, az angol áttért a szép versről a művészi struktúra egészével emberi világot formáló irodalom-szemlélet álláspontjára. Ez jelentkezett Rilkében. Ez azután folytatódott Lorcában, Guillénben, Eliot-ban, Benn-ben. Kosztolányiban határozottan élt ennek az igénye, de az „irodalmi író,” népi kulturától függetlenített s egy fiktív humanista Európában alkotó, a betűnek, a szép szónak, a szép műnek élő költő, egyre idegenebbnek, átutazónak érezte ma-

<sup>33</sup> K. D.: Önmagamról. Nyug. 1933. jan. 1. vö. még Kosztolányi költői világának a hangukulati metafizikától való idegenségére: BARTA JÁNOS: Vázlat Kosztolányi arcképéhez. (Esztétikai Szemle 1940. 41—65.) találóan és mélyen elemzi ilyen szempontból Kosztolányi irodalmi munkásságát.

gát abban a korban, amelyet pedig még magáévá pecsételhetett volna az alkotásban. Egyre inkább úgy kellett hogy érezze, hogy ezt az életművet a *halál* nem *egésszé* teszi, *betetőzi*, hanem *megszakítja*. Amint megérezte Rilkében, milyen az a költészet, amely titokzatos, de nem problematikus, akként mardosta tudatát az, hogy az ő költészete nem titokzatos ugyan, de problematikus. A számvetésre mindenkor kész őszinte művész érezte az éles fordulatot, amikor az irodalmi íráság címét Adytól átvette. S amikor végleg kialakult stílusa, a *Boldog szomorú dal*-ban, a pálya delelőjén, versben is megvallotta:

Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,  
a kincs, amiért porig égtem.  
Itthon vagyok itt e világban,  
s már nem vagyok otthon az égben.

Л. Барански Йоб

### КОСТОЛАНИ И НЕМЕЦКАЯ ЛИТЕРАТУРЫ

В литературном миросозерцании Дежё Костоланы любое литературное влияние отражается весьма сложно: поэт принимал влияния только в интересах развертывания своего собственного творчества, своей личности. Это в большой степени относится к влиянию на его творчество немецкой литературы, несмотря на то, что с самого начала он симпатизировал и испытывал привязанность к таким немецким писателям, которые сами уже так или иначе поднимались над немецким горизонтом. Такие были Гейне, Ленау, Гете, Штирнер, Ницше, Гоффманнсталь, Рильке, Гейнрих Манн. Поскольку стиль его в целом имеет французский-латинский характер, для центральной проблемы всего его миросозерцания, для своеобразной поляризованности его морализма-эстетизма неизбежно и решительно характерна потребность в эмоционально-метафизической развязке конфликта. Эта проблематика, по существу, определила его внутреннее развитие, его диалектическое, полярное отношение к его современнику — венгерскому представителю эмоционально-виталистического стиля — Эндре Ади, которое они оба ясно осознали. В этой линии развития, в результате до сих пор совсем не изученного влияния на поэта Штирнера, которое последовало после раннего влияния Ницше, противоположность виталистической-моралистической диалектики, отрывшаяся в проекте драмы о Юлиане Апостате, сдвинулась в направлении эстетизма, без, разрешения противоположностей. Еще поучительнее изучение того, как непосредственность эмоциональной метафизической поэзии Рильке повлияла на открытие индивидуального тона своеобразно трезвой поэзии Костоланы; подсознательные ассоциации «Stundenbuch» дополненные толкованием психологии Фрейда: свобода, непосредственность, игра рифмами и формами в конце концов привели к лирическому стилю Костоланы — к его рационалистической-сензуалистической лире. — В дальнейшем фрейдизм играл решающую роль в романах и рассказах Костоланы: согласно Костоланы в своей творческой работе писатель по сравнению с психоаналитиком проводит обратную деятельность. Переведенный им на венгерский язык роман Гейнриха Манна «Professor Unrat» привел Костоланы к анализу с обратным признаком отношений между профессором и учеником в маленьком городке — в повести «Золотой змей». Эмоциональная поэзия поэта, помимо чувственности картин, частично до конца оставались в этом плане. Не случайно, что наиболее яркое освещение художественного переживания он видел в иллюзионистской эстетике Конрада Ланге. И не случайно и то, что у этого поэта, одного из самых выдающихся венгерских представителей эстетического вчувствования, который чувствовал к себе столь близким полное противоречий, единство творчества Гете, творчество ученого поэта, при переводе одного из пантеистических жемчужин Гете «Über allen Gipfeln» в результате истолкования текста по французской манере стихотворение распадается, приобретает противоположное подлинному эмоциональное значение. Этим он доказал, что наиболее существенная черта немецкой поэзии — метафизическое эмоциональное настроение, в конце концов оставалась ему чужой.

## A magyar Roland-ének nyomában

Világi irodalmunk középkori kezdeteit jobbadán elmosta az idő. Pedig annak igénye, hogy egy maradjon Európával, akkor is elevenen élt a magyarságban, amikor — nélkülözve az ihlet kibontásához szükséges nyugalmat — csak a fordítás közvetett eszközéhez nyúlhatott. Mindebből a szellemi mentősvárát építő készletből azonban úgyszólván semmi sem maradt ránk. Csak tényleges, komplex összehasonlító történettudományi kutatómunkával sikerül felfedezni ennek-annak foszlányos, halovány, valószínű vagy vélelmezhető nyomát. De ez a kevés is sok: mert annak bizonyossága, hogy magyarnyelvű középkori széppróza létezett, és hogy keretén belül már korán helyet kapott az európai irodalom nem egy mesterműve.

Hadrovics László két mintaszerű tanulmánya kimutatta a magyar *Trója-regény* és a magyar *Nagy Sándor regény* kétségtelen középkori létét.<sup>1</sup> Módszertana *filológiai*: a szerencsésen fennmaradt délszláv változatokból következtet vissza az eltűnt magyar szövegre, és tesz kísérletet a fordítás időpontjának, illetve a fordítók személyének megállapítására.<sup>2</sup>

A magyar udvari ének és siratódal nyomát Eckhardt Sándor mutatta ki.<sup>3</sup> Módszertana *összehasonlító*: külföldön fennmaradt mondatfoszlányok és az Esztergomot járt trubadúrok önnön tudósításának összevetéséből adódik az a kevés, ami adódott.<sup>4</sup>

Még a vaskosabb népi irodalom középkori előképének, a *goliárd-énekeknek* magyar léte is kimutatható, nemcsak *galád* szavunk jelentésazonosságából, hanem a motívumkincs összehasonlító vizsgálatával is.<sup>5</sup>

Szabadjon még önálló magyar irodalmi művek létét is megkockáztatnunk. Közülük talán a *Toldi*-monda kapcsán találunk olyan külföldi átvételt, amely bizonyíthatná Ilosvai Selymes Péter forrásainak nyomtatott középkori alkotásokra való visszanyúlását.<sup>6</sup>

Feltételezhető végül olyan szövegek létezése is, amelyeknek irodalomtörténeti és filológiai módszerekkel eddig egyáltalán nem lehetett nyomát találni.

A középkori irodalom mindahány aspektusában némiképp egységes. Tematika, versforma, s főként a közönségszociológiai sztrátum országról-országra azonos, a helyi adalékok cifrázó irodalmi változataival természetesen mindenütt bővülve, ami a nemzeti jelleg felé szakadozásnak egy talán kellőképp még ki nem elemzett kultúrtörténeti ismérve.

E felismerés ama következtetésnek előrebocsátását is megengedi, hogy *ahol nemzeti nyelvre átültetett Nagy Sándor-regény és Trója-regény létezett, ott léteznie kellett, vagy legalábbis létezhetett a középkor más nagy irodalmi alkotásainak nemzeti változata is*: Artus király, Trisztán és Izolda, Roland-ének...

Szögezzük mindjárt le, hogy a fentieknek magyar irodalmi nyoma még közvetve sem maradt reánk. Nincsen lehetőség Hadrovics módjára valamiből valamire visszakövetkeztetni,

<sup>1</sup> HADROVICS LÁSZLÓ: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. A Magyar Nyelv-tudományi Társaság kiadványai, 89. sz. Bp. 1955; HADROVICS LÁSZLÓ: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTA I. OK XVI. 1960. 235–293.

<sup>2</sup> A Trója-regény szerzőjét a *Gesta Ungarorum* P. magister-ével azonosítja, akinek latin nyelvű lovag-regényét alkalmassal már a XIII. század elején átültették volna magyarra. HADROVICS: Trója-regény, 96–99; a Nagy Sándor-regény Pseudo-Kallisthenos-féle bizánci változatának magyar fordítását ugyancsak III. Béla korára teszi, amely Nagy Lajos idején bővült volna a magyar történeti mozzanatokból interpolált motívumokkal. HADROVICS: Nagy Sándor-regény, 293.

<sup>3</sup> ECKHARDT SÁNDOR: Trubadúrok Magyarországon. It XLIX, 1961. 129–137. Ugyane témáról összefoglalón írt PAIS DEZSŐ: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Kodály Album, Bp. 1952.

<sup>4</sup> Magyarországi tartózkodását két trubadúr örökölte meg költeményben: a Toulouse-i Peire Vidal és a Limoges-i Gaucelm Faidit. (ERNEST HOFFMANN: Le Troubadour Peire Vidal. Sa vie et son oeuvre. Strasbourg 1961. 157–161.) Egy még korábbi kapcsolat lehetőségére ECKHARDT mutatott rá: A magyar király lába. Magyarágtudomány 1943.

<sup>5</sup> BALÁZS JÁNOS: A goliádság emlékei a magyar szókincsben. FK 1955.

<sup>6</sup> KIRÁLY ILONA: A Toldi-monda és a francia hősné. EPhK 1934. 11–18.



vagy Eckhardt és Balázs János nyomdokán valamit valamivel összehasonlítani. Az idő vas-foga ez esetben a szokottnál is alaposabb munkát végzett.

Vajon jogunkban áll-e mégis, az ésszerű feltételezésen túl, a középkori szépirodalom netán létezett és teljesen nyomtatott magyar változatának létét vélelmeznünk? Hogy ezt a tudományos lelkiismeret szabadságában, de annak kötelező szigorát szem előtt tartva tehessük, irodalmi kérdéseink tekintetében irodalmon kívüli segítséghez kell folyamodnunk.

A *Roland-ének* keletkezése a romanista kutatás legújabb eredményeinek világánál, a IX. század fordulójára teendő<sup>7</sup>. A kezdeteiben inkább csak eseményrögzítő Pireneus-vidéki occitán hősdal a XI. században kapta csak meg ma ismert irodalmi formáját.<sup>8</sup> Verses hadi-tudósításból ekkor terebélyesült időtlen eposzá.

Az eredeti ének és a világirodalmi eposz különbségei nemcsak a formát, a mese-gazdaságot és a rafináltabb eseményfűzést érintik, de a szereplő hősök tekintetében is döntöek.

Maga Roland lovag történelmi személy, Nagy Károly egy elvesztettből megnyertté kendőzött csatájának önfeláldozó hőse, s mint ilyen méltán állott az egykorú tudósítás tengelyében.

Az eposz továbbképezte az immáron meséssé magasztosult hadiesemény köré szőtt költői cselekményt. Irodalmi előképek nyomán megjelenik a *hős* mellett a *békés* barát, az elválaszthatatlan társ és ellenlábás: Roland mellett *Olivér*. Maga a név a már az ókorban is béke-szimbolumnak számító olajág személynévi változata, amely valószínűleg éppen a költemény céljaira fogamzott volt meg a szerző termékeny képvilágában.<sup>9</sup>

*Roland és Olivér tehát olyan névpár, amely a Roland-ének XI. századi változatában, irodalmi talajon alakult ki.*<sup>10</sup> Ha e megállapítás praemissáit most megfordítjuk, úgy tételünk eképpen hangzik: *ahol a XI. századtól kezdődőleg a Roland és Olivér nevek névpári formában előfordulnak, ott a Roland-éneket ismerni kellett.*<sup>11</sup> Roland egyedül nem lehetne döntő, hiszen *tényleges* személynév; Olivér ellenben egy költött személy *mondvacsinnált* neve. A kettő *együttes* megjelenése következképp a Roland-ének *irodalmi ismeretét* kell, hogy feltételezze.

Az eposzá szélesült szöveg másik költői bővülése az ősi formából alkalmasint hiányzó vagy kisebb szerepre szorult természetfeletti elem. Ezek közül kiváltképp Roland lovag csodahangú kúrtje, az *olifant*, érdemel vizsgálódásunk szempontjából felelőst.

Kimutatható-e ezután a középkori Magyarországon a Roland és Olivér névpárnak tudatos — s ez esetben irodalmi ismeretet bizonyító — használata? Ennek eldöntésére a középkori genealógiához kell, mint irodalmon kívüli segédeszközhöz folyamodnunk.

A vizsgálódás eredménye kétségkívül igenlő. Az Árpád- és Anjou-kor egyik legnevesebb hazai nemzetsége az a Rátót-nem, amelyen belül a Roland és Olivér név 13 ízben fordul elő, s ezek közül nyolc esetben négyszeres névpárként, mint testvérek vagy mint atya és fiú neve.<sup>12</sup> A nagy középkori gyermekhalandóságot figyelembe véve, a felhozott példáknál lényegesen több is adódhatott, hiszen bizonyító anyagunk csakis az okmányokban szereplő, tehát nagykörűséget megért személyek csappant körére szorítkozik.

Irodalmi érdekünk szempontjából a Rátót nemzetség eredete a következőkben összegezhető. Kézai tudósítása szerint a dél-itáliai Caserta városából származtak<sup>13</sup> és a szövegrómásban Buzillává lett Felicia királynő, Könyves Kálmán nejeének kíséretében, 1097-ben érkeztek Magyarországra<sup>14</sup>. A Roland-ének hagyományát már ekkor magukkal kellett hozniok: a jövevény testvérpár az *Olivér és Rátót* nevet viseli. Hogy a Roland név sem lehetett már idegen a nemzetségben, kitűnik abból, hogy a Rátótok összefüggően ugyan fel nem fektethető, de itt-

<sup>7</sup> Vö. RITA LEJEUNE: Quelques réflexions sur la genèse de la „Chanson de Roland”. Gai saber, N° 300, 1961, 7–16.

<sup>8</sup> Vö. RITA LEJEUNE: Actualité de la „Chanson de Roland”. La Nouvelle Clío, VII/IX. 1955/57. 207–227. — A kitéjesült eposz-szöveg gyűjteményes kiadása: RAOUL MORTIER: Les Textes de la Chanson de Roland, I–X. Paris 1940–1944.

<sup>9</sup> A név Pireneus-vidéki közhasználatú formája a vizigót-germán *Oliba*, amelyből a klasszikus remiszenciákra visszamenő *Olivarius* tudatos költői szóképzéssel alakult. (PAUL AEBISCHER: L'équation Oliba = Olivarius et la fin de la déclinasion gothique... en Septimanie. Cultura Neolatina, 1951. 1–15.)

<sup>10</sup> RITA LEJEUNE: La naissance du couple littéraire „Roland et Olivier”. Mélanges Henri Grégoire, II = Annales de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, X. 1950. 371–401. — Megállapítása szerint a névpár legkorábbi francia előfordulását egy 991 és 1031 között a Brioude-i apátságban kelt oklevél tartalmazza. A két név csaknem egyidejű Pireneus-vidéki felbukkanására vö. PAUL AEBISCHER: L'entrée de „Roland” et d'„Olivier” dans le vocabulaire onomastique de la Marca Hispanica. Estudios Romanics, II. 1956. 55–76.

<sup>11</sup> LEJEUNE: Actualité de la „Chanson de Roland”, 210–211.

<sup>12</sup> Vö. a mellékelt genealógiai táblát.

<sup>13</sup> Post haec intrant Oliverius et Ratoldus tempore regis Kalomanni de regno Apulorum. De Caserta ortum habent. Vö. Simonis de Keza Gesta Hungarorum. Ed. A. DOMANOVSKÝ, SSRH, I. 1937. 190.

<sup>14</sup> A királyné „Buzilla” neve a *puella* szó helytelen olvasásából adódott és ment át köztudatba. A Kálmán nevévé lett normann görleány nevét egy görög nyelvű szicíliai oklevél tartotta fenn, *Eleutheria* formájában. Ennek latin megfelelője a *Felicia*, ami ugyanakkor a navarrai királynő neve is: az ugyancsak normann eredetű és a Hauteville házzal közeli rokon Felicia de Roucy viseli, IV. Sancho (1076–1094) második felesége († 1123). (WALTER HOLTZMANN: Maximilla regina, soror Rogerii regis. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, XIX. 1963. 162.)

ott mégiscsak előbukkanó, tatárjárás előtti nemzedék-rendjében két Roland is előfordul.<sup>15</sup> A tatárjárás utánról fennmaradt okmányanyag vizsgálata nyomán a feltevés bizonyossággá izmosul: a Nagy Lajos koráig követett összefüggő genealógia nem kevesebb, mint hat Rolandot és négy Olivért mutat ki a nemzetség különböző ágain.<sup>16</sup>

A *Rollandus* és *Oliuierius* nevek magyar változatai, a szótagvetőn képzett *Lóránt* és a magánhangzókötésből adódó *Olívér*, arra mutatnak, hogy e nevek alkalmasint a magyar vers-ritmus eufóniája szerint formálódtak. Nyelvészeinkre és zenetörténészeinkre vár ennek szakszerű kimutatása.

*Hic et nunc* eldöntendő még, hogy a Rátót-nem illetén névadása egy korai „irodalmi snobizmus”-é, avagy a nagyhatalmú nemzetségben csakugyan élt egyfajta Roland-hagyomány, például az *olifant*-kürtöt zengető roncsvallesi hőshöz kapcsolódó származáslegenda formájában? E kérdés eldöntése a netán létezett magyar Roland-ének keletkezési időpontja szempontjából lehetne lényeges.

Az irodalmilag alkotott Olivér név mindenesetre már 1097-ben feltűnt a nemzetségnél. S hogy ez nem „divatos névadás”, hanem már kialakult hagyomány, egy rontott formájú kései tudósítás bizonyítja. Ez utóbbi nem is a Rátótokhoz, hanem a Kis-Alföld északi peremén honos Divék-nemzetség egyik ágához kapcsolódik, ami az irodalmi tudat elterjedtségéről formált feltevésünket csak megerősíti.

A Divék-nem egyik kihalt ágazata a Nyitra-megyei Elefánt községről írta nevét.<sup>17</sup> Kissé elgondolkoztató, hogyan is kerülhetett a vastagbőrű ormányos neve középkori toponymiónkba? Erre nyújt felvilágosítást a már említett kései és rontott hagyomány. Bél Mátyás, akinek szűkebb hazája a szomszédos Csallóköz, 1742-ben feljegyzi, hogy Elefánt község nevét onnan nyerte volt, miszerint az Elefánthyak őse egy *elefántot* és egy *szerecsent* adott ajándékba *Kálmán* királynak.<sup>18</sup>

A régi hagyomány pontos voltát épp a Kálmán királyra való utalás igazolja. Időpontilag egybeesik a Rátót-nem őseinek Magyarországra jöttével. Hogy a Divék-nem egyik tagja ugyanekkor nyer bőkezű királyi adományt, annak legkézenfekvőbb magyarázata, hogy az adományos nemzetségtag talán vezetője, vagy legalábbis tagja lehetett annak a magyar követ-ségnek, amelyet Kálmán király szicíliai mátkájáért menesztett. A *szaracénok*ban bővelkedő Sziciliából bizvást hozhatott királyának egy *szerecsen* rabszolgát, de az már kevésbé hihető, hogy egy cammogó elefántot is elhajtott volna Palermótól Esztergomig... Ám a családi hagyomány épp e rontott formában teljesedik hiteltérdemlővé: amit a királynőért küldött Divék-nembeli követ Kálmán királynak szicíliai útja nyomán felajánlhatott, alkalmasint egy gazdagon faragott, bizonyára arab munkájú ivókürt, vagy vadász-tűlök lehetett: az *olifant*.

Ennek emlékére nevezték a cserében nyert nyitrai birtokon emelt új várukat a Divék-nembeliek *Olifant* várának, amit későbbben a hősdalt feledő nyelvrontás éppenugy Elefántra formált, mint ahogyan Bél Mátyás tudósításában is az ajándéktárgy kürtből állattá vált. Valóban, a legrégebb helynévi formákban a nyitrai községnevének nem *ele-*, hanem *olí-* a kezdő-szótagja.<sup>19</sup>

Összegezzük eszmefuttatásunkat.

A Rátótoknál nemzedékről nemzedékre feltűnő *Rollandus* és *Oliuierius* névpári előfordulása a Roland-ének hőséhez fűződő családi hagyományból adódik. Az *Oliuierius* név költött léven, felbukkanása az irodalmi alkotás ismeretét bizonyítja. Ezt erősíti az ugyancsak költött *olifant* emlékének egy másik, színmagyar nemzetség hagyományában való *egyidejű* feltűnése. Kétségtelennek látszik tehát, hogy a *Roland-ének* ismerete 1097-ben került a normann Sziciliából hazánkba. Ez a közvetítés annál is kézenfekvőbb, hogy a XI. századi teljesebb epikai lejegyzés névszerint ismert szerzője, *Thuroldus*, maga is normann. Hősdala tehát közkézen

<sup>15</sup> E két Roland egyike II. Géza király udvarnagya, másika pedig budai prépost, akihez III. Honorius pápa 1218-ban intézett levelet. (WERTNER MÓR: Megjegyzések a „Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” című munkára. Turul, XXXI. 1903. 126–126.) Az 1218. ápr. 19.-én kelt pápai levélre: Rollando preposito Budensi, MGH, Epistolae saec. XIII. Pontificum Romanorum, I. 44.

<sup>16</sup> Vö. a mellékelt genealógiai táblát. A Rátót-nemzetségből kialakult családok: Dorogi, Feledi, rátóti Gyulaffy, Ilsvai, kazai Kakas, Kaplai, serkei Lorántffy, Órsi, Paksi, Pásztóhi, Putnoki, Rádai és Tari. Legtöbbjük birtoknévi képzésű, a Gyulaffy, Lorántffy és Kakas személynévi képzések kivételével. E családok közül csak a Putnoky és a Ráday van még napjainkban is képviselve.

<sup>17</sup> Az Elefánthyaknak a Divék-nemzetséghez való tartozását birtokelhelyezkedésükön kívül a zöld fa alatt ballagó barnamedvével ékes címerük is bizonyítja. Szép példánya Elefánthy Andrásnak 1461-ből fennmaradt pecsétje. (J. SIEBMACHER'S *grosses und allgemeine Wappenbuch. Der Adel von Ungarn. Supplementband*, Nürnberg 1894. 45. tav. 29: „Elefánt b.”)

<sup>18</sup> MATTHIAS BÉL: *Notitia Hungariae Novae historico-geographica*. IV. Viennae 1742. 408.

<sup>19</sup> Vö. KUBINYI FERENC: A régi magyarok személynévei. Turul, III. 1885. 176. – 1264: *Olivant*, helynév; 1323: Mathias comes de *Olivanth*; 1331: nobilis de *Elyfanth*; etc. A példák időrendje tanúsítja, hogy a névfejlődés menete *olí-<ele-* és nem, – mint Kubinyi vélte, – „az Elefántból lett... Olivant.”

foroghatott a Hauteville dinasztia palermói udvarában.<sup>20</sup> Innen hozta magával Olivér és Rátót, már kialakult nemzetségi hagyományként és a követségben járó Divék-nembelinek is az eposz megismerése adhatta ajándékválasztási ötletét, amikor királyát egy *olifant*-tal lepte meg.

A hősdal két vezérnévének magyar változata — *Lóránt* és *Olivér* — az ének magyar változatának korai elkészülését valószínűsíti, ami szükségképpen meg kellett, hogy előzze a Rátót-nemből kiszakadt *Lorántffy* családnév kialakulását. A *Rollandus* név *Lorantus* formája tudomásunk szerint 1255-ben szerepel először oklevélben.<sup>21</sup>

Következésképp bizonyosan feltételezhető, hogy a *Roland-ének magyar változata* már *Könyves Kálmán korában elkészülhetett*, a királyné személyéhez közel álló Rátótok valamely magyar dalnoka által, ami persze nem jelenti okvetlenül azonnali írásba foglalását is, de módot nyújt erre. Felicia királyné az arab hagyományú palermói udvar normann-francia zene- és énekkultúráját bizonyára átplántálta új hazájába. Nem kell tehát megvárni III. Béla és Imre király korát az európai irodalom első magyar nyelvű átültetésének felbukkanásához. A Roland-hagyományt hiven ápoló, nagyhatalmú Rátótok körében a nemzetközi lovagiadalomba való magyar bekapcsolódás már egy évszázaddal korábban is elképzelhető. Mint ahogy magának a Roland-éneknek irodalmi kialakulása is régebbi a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény nyugati előképeinél.<sup>22</sup> Lehetséges tehát, hogy a *nyugatról átvett lovagiadalom legelső magyar termékét kell tisztelnünk ebben a kétségkívül létezett és a többiekhez hasonlóan nyomtattatott magyar Roland-ekben*.<sup>23</sup>

A fejlődés közműveltségi jellege akkor éri el tetőfokát, amidőn a *Lóránt-Olivér* névpár a Roland-hagyományt őrző Rátót-nemzetség névhasználati körét túllépve, általános előfordulási lesz, aminek első példája 1274-ből maradt reánk.<sup>24</sup>

Vajon megengedett-e ezek után párhuzamot vonni a Roland-ének korai magyar ismerete és ama a XI. századra feltételezett jakulátor-eposz között, amelyet Klaniczay Tibor a *Gesta Ladislai regis* forrásának tart?<sup>25</sup> A „békés” Géza és a „harcos” László alakja nem tűkrözhethet netán Olivér és Roland előképét? A Salamon király és a hercegek viszályát szító Vid ispán krónikás-rajzát nem ihlette-e a Nagy Károly udvarában hasonlóképpen ármánykodó Ganelon figurája? Már Négyesy László is észrevette, hogy a kései XI. század magyar eseményeinek feljegyzése sokkalta inkább költői elbeszélés, semmint krónikás mű.<sup>26</sup> S a Pireneusokon át csodás kardjával hegyszorost nyitó Roland nem hozható-e kapcsolatba a legenda-törredék Szt. Lászlójával, aki ugyanígy repeszi a Tordai-hasadékot?

Egy a László király képviselte lovagi eszmény köré fonódó magyar hősdal Kálmán-kori kialakulása korántsem lenne indokolatlan. A normann Sziciliával létesült dinasztikus kapcsolat bizvást lehetett az énekmondó-kultúrának is közvetítője, módot nyújtván arra, hogy legelső nemzeti hőskölteményünk a Roland-énekből merítse mind kompozíciójának, mind hősei jellemképének ihletét. Mindez azonban már az összehasonlító irodalomtörténeti feladatkörébe tartozik, amelyhez jelen értekezés csak a Roland-ének korai magyarországi ismerete lehetőségének feltételezésével kívánt hozzájárulni.

Régi irodalmunk elvesztett kincseinek kutatásához semmiképp sem hanyagolható el tehát a névtudomány és főként a genealógia eredményeinek figyelembe vétele. Hasonló irodalmon kívüli megfontolásokkal mutatta ki Sólyom Károly is a magyar Trója-ének fordítójának kilétét, a toponymiait hiva segítségül. Hogy ez a művelt fordító Csák-nembeli Miklós ispán volt, kitűnik két Temes megyei birtokának *Priamos* és *Hektor* nevét örökítő elnevezéséből, a mai *Perjámos* és *Iktár* formájában.<sup>27</sup> A helynévi bizonyíték esetünkben az *Olifant* <

<sup>20</sup> A Thuroidus-féle lejegyzést megelőzőleg létezhetett Roland-ének variánsok nyomát Rita Lejeune gyűjtötte össze; vö. *Quelques réflexions sur la genèse de la „Chanson de Roland”*, i.m. 13–15. Ezek szerint hét korábbi epikus változat léte feltételezhető, francia, spanyol és talán olasz földön. Figyelembe vételük a magyar Roland-ének lehetséges forrásaként nem lenne elhanyagolandó. — Az időrendben legrégibb változatokról fennmaradt biztos tudósítás 1070 előttre nyúlik vissza, Navarrában. (DÁMASO ALONSO: La primitiva épica francesa a la luz de una nota emilianense. *Revista de Filología Española*, XXXVII. 1–94.)

<sup>21</sup> Vö. SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923. 327, No 1048: zihigi *Lorandus* királyi megbízott, 1255 aug. 16.

<sup>22</sup> A Roland-ének a XI. század irodalmának úgyszólván egyetlen köizmert, vagy legalábbis közkedvelt alkotása. (PAUL AEBISCHER: La „Chanson de Roland” dans le „désert littéraire” du XI<sup>e</sup> siècle. *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXVIII. 1960. 718–749.)

<sup>23</sup> Vö. SZABOLCS DE VAJAY: Rayonnement de la „Chanson de Roland”. Le couple anthroponyme „Roland et Olivier” en Hongrie médiévale, *Le Moyen Age*, LXVIII. 1962. 321–329.

<sup>24</sup> Kun László király 1274 jan. 26 és febr. 22-e között kelt megerősítése Sebridus mester és testvérei, Roland és Olivér számára, a Torna-megyei Horváti földjére: ... quia magister Sebridus fidelis noster nobis multimodis exhibuit famulatos ... conferentes sibi et per eum suis fratribus Rolando videlicet et Oliuero ... quendam terram ... vö. SZENTPÉTERY: Az Árpád-házi királyok oklevelei. II. (ed. BORSA IVÁN) Bp. 1961. 68–69. No 2448.

<sup>25</sup> KLANICZAY TIBOR: A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 30–32.

<sup>26</sup> Vö. NÉGYESY LÁSZLÓ: Árpád-kori compositio. BpSz CLIV. 1913. 188–201.

<sup>27</sup> Vö. SÓLYOM KÁROLY: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. ItK 1966. 77–81.



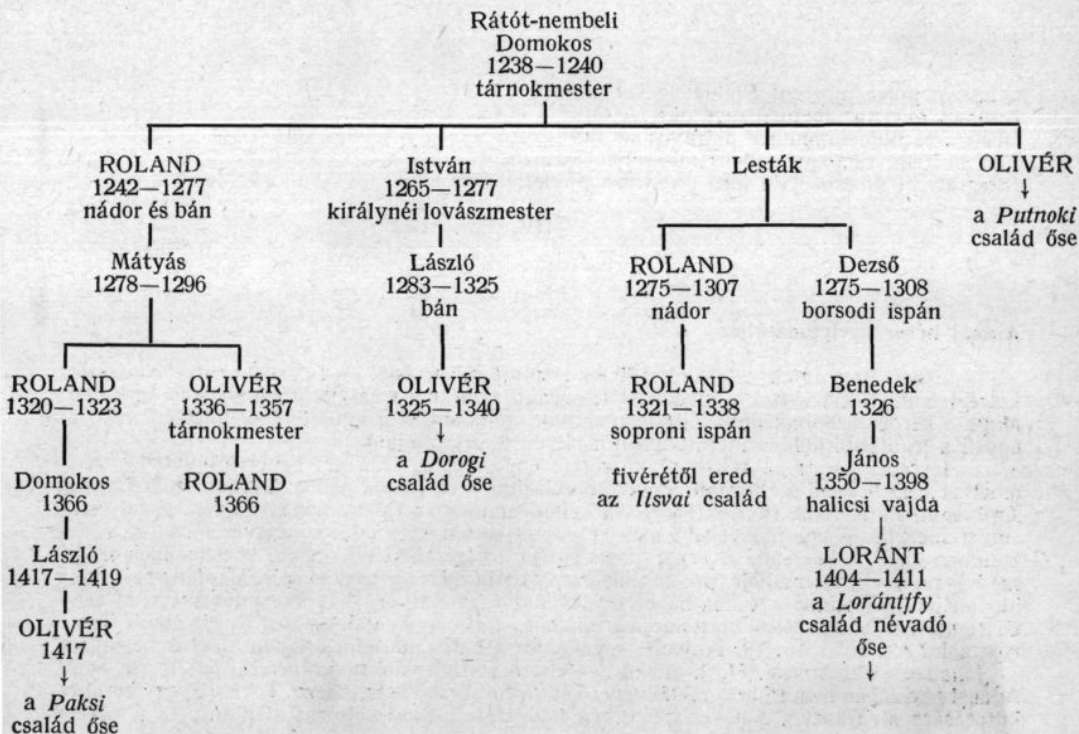
*Elefánt* összefüggés formájában jelentkeznek, ami a *Lóránt-Olivér* névpár genealógiai bizonyítékához erősítőleg járul.

Az újabban gyakran elmellőzött genealógia tradicionális felhasználása érdektelenné válhatott ugyan, de állagában mégis bőséges tárháza rejlik a szociológiának, társadalomlélektannak, népességtudománynak — s miként itt láthatjuk —, még az irodalomtörténetnek is. S ugyanez áll a heraldikára. Mert egy olyan adalék, például, hogy Róbert Károly király 1326-ban arany lóherét adományozott a Csebi Pogány familia ősenek sisakdiszére, egyszerűen gazdaságtörténeteszeinknek is felfedi, hogy a XIV. század elején Magyarországon már termesztettek lóherét.<sup>28</sup> S vajon átnézte-e már valaki a középkori költőredékeket és kályhacsempéket a lovagregények ismeretének ikonográfikus bizonyítása szempontjából? ...

Zárszóként még csak annyit, hogy a Roland-ének mellett felemlítettük Trisztán és Izolda, valamint az Artus-mondakör esetleges magyar változatait is, amiről szintén nem maradt még közvetett irodalmi bizonyíték sem. Am a Roland-ének esetében alkalmazott névtudományi és genealógiai megfontolások azúttal is valamelyest nyomra vezetnek, méghozzá a nyugati Dunántúlon honos Hahót-nemzetség körében. Az 1241-ben szerzetesként elhunyt Buzád bán két fia ugyanis a *Terestyén* és *Lanczeret* nevet viseli.<sup>29</sup> Nem nehéz bennük Trisztánt és az Artus-legenda Lancelotját felismerni.<sup>30</sup> Az *ismert* irodalmi előképek nyomán való névválasztás itt is kézenfekvő. Az Árpád-kor női nevekben túlszegény onomasztikája még nem engedett Izolda nyomára bukkanni. Nincsen egyelőre tudomás az Artus-monda többi hősére visszavezethető névadásról sem. Talán egy újra felvirágozó szakszzerű genealógiai kutatás ezt is lehetővé teszi.

Vajay Szabolcs  
(Párizs)

# NEMZEDÉKREND



<sup>28</sup> ... Nicolai filii Emerici ... cristam inferimus descriptam, que vulgo Cymer dicitur, in forma avis scilicet falconis aurei, habentis distensus blaveas alas, sub quibus, folia deaurata in modum herbe, vulgo Luhere dicte, pendent ... vö. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A XIV. századi czímer-adomány. Turul, XIX. 1901. 98.

<sup>29</sup> Az 1233—1267 között előforduló Trisztán a királyi tárnokok ispánja volt, míg fivére, Lanczeret (1234—1259 közt), alkalmasint nem viselt közhivatalt. Ez utóbbi a Falkosi és a Söjtöri családok őse. (KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Bp. 1901. 125—126.)

<sup>30</sup> Erre már MOÓR ELEMÉR is reámutatott, anélkül hogy érdemes megállapítását irodalomtörténetileg továbbfejlesztette volna. (Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, XVII. 1937. 57—86.)

## Egy Vergilius-reminiszcencia Balassinál

Eckhardt Sándor Balassi Bálint irodalmi mintáiról írott alapvető tanulmányában *A kesergő Coeliáról* szóló vers egyik szép hasonlatát Marullus- és Buchanan-párhuzamokkal vetette össze.<sup>1</sup> A költemény többi képéhez azonban sem ő, sem a későbbi szakirodalom nem mutatott ki antik vagy kortárs költőtől olyan szövegegyezést, amely említést érdemelt volna. Az alábbiakban Vergilius *Georgica*-jának egy helyére hívjuk fel a figyelmet, amely, ha nem is közvetlen módon, de reminiszcenciaként bekerülhetett az említett vers kezdőképébe.

A feltűnően szoros egyezést érdekesnek tartjuk azért is, mert Vergilius neve eddig egyszer sem fordult elő Balassi kétségtelenül bizonyítható vagy feltételezett forrásai között, bár ismeretét a költő humanista műveltsége folytán nem volt okunk kérdésessé tenni. Ebben az összefüggésben elegendő csupán Dobokay Sándor híradására utalnunk, akinek tanúsága szerint Balassi épp az *Aeneis* soraiból idézett végzetes kimeneteli esztergomi operációja előtt.<sup>2</sup> A két szóban forgó hely párhuzamos szövege a következő:

*Balassi:*

Mely keserven kiált fülemile fiát hogyha elszedi pásztor,  
Röpes idestova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor,

(1. vsz. 1–2.)

*Vergilius:*

Qualis populea moerens Philomela sub umbra  
Amissos queritur foetus, quos durus arator  
Observans nido implumes detraxit; at illa  
Flet noctem, ramoque sedens miserabile carmen  
Integrat: et moestis late loca questibus implet.

(IV. 511–515.)

V. Kovács Sándor

### Apácai héber nyelvtudásához

Eisler Mátyásnak a századfordulón tett megállapításai<sup>1</sup> Apácai héber nyelvtudásáról kétségtelenül túlértékelték a kiváló XVI. századi tudósnk e tárgykörben elért eredményeit. Maga a kérdés azonban művelődéstörténetünk szempontjából különös figyelmet érdemel, és éppen a legutóbbi időben merült fel újra folyóirataink lapjain.

Herepei János az ItK-ban<sup>2</sup> közzétett egy Apácai által írt héber könyvbejegyzést, amelyet a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában lévő Duval János: *Dictionarium Latino-Arabicum*. Paris 1632. (kv. -ri jelzet 202) című munkában talált. A héber nyelv hazai szakembereinek közös eredményeként a bejegyzés értelmezése és pontos magyar fordítása a kezünkben van.<sup>3</sup> A közreadó Herepei János éppen a végeredményt rögzítő közlemények szomszédságában<sup>4</sup> visszatér a bejegyzés értékelésére és Apácai magamegnevezése alapján a bejegyzés időpontjára, valamint a tudós héber nyelvtudására vonatkozó következtetéseket von le. A *Dictionarium* hátsó belső borítólapján található latin nyelvű bejegyzés — Johannis Tsere Apatzaini Ao. 1650 Ap. 18. Trajecti — valamint a hátsó második ór lapon a héber bejegyzés — Johanan Cseri Apacai (H. J. átírása) — eltérő voltára való hivatkozással feltételezi, hogy Apácai egyidőben nem írhatta családnevét két változatban (Tsere-Cseri). Továbbá, egy korábbi kutatására hivatkozva, a héber szövegben feltételezett Cseri-változat alapján arra a követ-

<sup>1</sup> ItK 1913. 417–418.

<sup>2</sup> Balassi Bálint összes művei. I. Kiadta: ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951. 415.

<sup>3</sup> Apáczai héber nyelvismerete. Bp. 1900. (Kiny. IMIT Évkönyv 1900).

<sup>4</sup> 1964. 478–479.

<sup>5</sup> SCHEIBER SÁNDOR: Apáczai Csere János héber bejegyzése. ItK 1965. 86.

<sup>6</sup> Módos László. MKSz. 1966. 39–40., HERPEI JÁNOS: Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései. uo. 40–43. és az idézett fordítás: SCHEIBER SÁNDOR: Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről. uo. 43–44.

keztetésre jut, hogy a héber bejegyzés csak 1653 után kerülhetett a könyvbe. Tekintettel arra, hogy az 1653. év Apácai irodalmi működésének nyitánya, nem lehet érdektelen, hogy héber nyelvtudása milyen szintet ért el a nevezett évig. Az e tárgykörben végzett vizsgálódás pedig különös jelentőséget nyer most, hogy Apácai autográf héber kézírata előkerült.

A Dictionariumban három Apácai-bejegyzés található: 1. a fent idézett latin betűs szöveg, 2. egy néhány soros héber mondat, amelyet a közérthetőség kedvéért itt magyar fordításban adunk: A. Cs. J. Apácai Csere János, Erdélyből, a fiatal, aki szereti és tanulja a héber nyelvet és más keleti nyelveket Leidenben. (Scheiber Sándor fordítása) 3. egy tömör héber mondat három tagolt sorban: JHWH az Isten/Ő teremtette az/ eget.

Magamegnevezése, bejegyzésének időpontja, héber nyelvtudásának kérdése csak e három bejegyzés kölcsönös viszonyának vizsgálata útján oldható meg. Herepei János tételének felállításakor a héber צִיִּי szócska translitterációjára támaszkodott, amely önmagában is elég bizonytalan, és semmi esetre sem alkalmas arra, hogy a nyelvtudás kérdésében fundamentumként szerepeljen. Különös tekintettel arra, hogy Herepei János e kérdést elmarasztaló jelleggel zárja. A צִיִּי szó translitterációjában adottnak vett, hogy a „י” mássalhangzó „i” vokálist jelez. Ez az esetek többségében így igaz, de nem kizárólagos törvény. Éppen a צִיִּי szónál nem kell messzire menni ellentétes példáért. A szóban szereplő „e” vokálist is „י” jelzi. Miért ne lehetne ez így a szó végén is? Vagyis Csere. Ezek szerint a magamegnevezés mint időhatározó tényező elég bizonytalan. Talán biztosabb támaszt nyújt, ha a 2. szám alatt adott héber szöveg paleográfiai tulajdonságait vizsgáljuk. A szöveg első két sora, az abbreviatura és annak feloldása igen gondos kalligrafált betűkkel íródott. Ezek a rajzok a kezdő hebraista betűi. A további sorokban azonos kéz gyakorlottabb írásával találkozunk. Feltételezésünk szerint Apácai 1650. ápr. 18-án Utrechtben megvette a Dictionariumot, — amint azt a latin bejegyzés tanúsítja — és rárajzolta nevének rövidítését és annak feloldását. Ebben az időben még igen járatlan volt a héber nyelvből, hiszen csak a „néma mesterek” és a rövid leideni tartózkodás nyújtotta ismeretek álltak a háta mögött. A keleti nyelvek tüzetesebb tanulmányozására csak Utrechtben a következő időszakban került sor. A szöveg további sorai ekkor kerültek lejegyzésre, kiegészítve a korábbiakat. Hogy az időpont semmiesetre sem lehet 1653 után, azt a szöveg jelenidejű igéi bizonyítják<sup>5</sup> ותלמיד אהב szereti, tanulja, tehát e tevékenységei folyamatban vannak, pontosabban: 1650. ápr. 18. és 1653 tavasza között Utrechtben.<sup>6</sup>

A 3. pontban említett tömör héber mondat is erre enged következtetni. Írásmódja azonos a 2. pont későbbi soraival, sőt tömörsége, tagoltsága és az összecsengő tiszta rím, arra a feltevésre csábít, hogy a diák Apácai a kor divatjának megfelelően próbálkozott héber verseléssel, és ennek torzóját tiszteletjük e sorokban.

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy Apácai már e bejegyzések idején is vitte valamire a héber nyelv művelésében — Scheiber Sándor olvasatának is ez egyik alapfeltétele. Igaz, hogy a bejegyzés nyelvileg nem tökéletes, azonban Herepei János elmarasztaló következtetésével ellentétben úgy véljük: a diák Apácai könyvbejegyzése alapján a tudós Apácai héber nyelvtudásáról véleményyt alkotni korai lenne.

Dán Róber

## Adatok Papp Dániel életrajzához

A nekrológok szerint 1868. február 11-én született Ómoravicán. Ezt az adatot mindenki elfogadta, ezt találjuk (a zentaiak kivételével) valamennyi egykorú hivatalos iratban. Csak épp ott nem szerepel, ahova először kellett volna bejegyezni: (1860–70 között) az ómoravicai felekezetek anyakönyveiben. Ma már tudjuk, hogy az író családja — legalábbis apai ágon — görögkeleti vallású volt, s bár adatok vannak rá, hogy Dániel 1874-től már (ám lehet, hogy korábban is), a római katolikus egyházhoz tartozott, az ómoravicai katolikus anyakönyvből hiányzó bejegyzés azt a feltevést valószínűsíti, hogy a görögkeleti egyház anyakönyvébe jegyezték be. Mivel Ómoravicán pravoszláv egyház nem volt, a keresztelezés és bejegyzés csak másutt történhetett. Talán Pacséron, 1–2 km-re Ómoravicához, de ellenőrizni már ezt sem tudjuk, mert az egyházköziség anyakönyvei az elmúlt háborúban megsemmisültek.

<sup>5</sup> A תלמיד szó első jelentése diák.

<sup>6</sup> A könyvvásárlás időpontja legalább is kétséssé teszi Módis László feltételezését, hogy a בל"ב Leident jelentene. Köztudomású, hogy A. Utrechtből tanulmányi célzattal nem tért vissza e városba. Talán Scheiber Sándor első olvasata a helyes?

<sup>7</sup> Uo. 44.



A zombori gimnázium fennmaradt iratai szerint<sup>1</sup> több helyen 1865 található a születési év rovatában. Ez kétséges teszi az 1868-as születési adat valóságát, de magában nem bizonyít kellőképpen 1865 mellett. Ez utóbbi elírás, tévedés (vagy téves olvasat) lehetett. Az 1880—85-ből fennmaradt gimnáziumi anyakönyvek egy része az elmúlt háborúban elpusztult. A ma is meglévő 1880/81. és 18881/82-es anyakönyvekben mindenütt 1868 szerepel.

A négy elemi után Zentán végezte Papp Dániel a gimnázium első két osztályát is. A gimnázium anyakönyvei sértetlenül megmaradtak az akkori évekből, s bennük 1866. augusztus 12. Papp Dániel születési adata. Ez tehát a harmadik variáció. El kell ismerni, hogy ez a legvalószínűbb, mert ezzel egyezik iskoláskora kezdete, s ez a legkorábbi, ma is ellenőrizhető írásos adat a születés évéről. De mindjárt jegyezzük meg: 1878 őszén Papp Dániel eltávozott Zentáról s a temesvári kegyesrendi gimnáziumba iratkozott be, ahol 1868. február 11-et írtak az anyakönyv megfelelő rovatába. Röviden: kevés remény van arra, hogy végleges bizonyítékok kerülnek elő.

A másik nehéz kérdés az író származásáé. Aki beleolvas írásaiba, észreveszi, milyen közelről ismeri Papp Dániel a görögkeleti kolostorok s a bunyevácok életét. Életük nem csupán érdekes téma a Pestről folytonosan szülőföldjére tekintő írónak, hanem mély és bensőséges kapcsolat fűzi őt a soknemzetiségű Bácska szlávjaihoz. Adatokkal is igazolhatjuk, hogy a művek nyomán feltételezett szerb származás nem pusztán feltevés.

Papp Dániel édesapját Papp Dömének hívták, s 1826-ban született Baján. A görögkeleti vallás szerint keresztelték, mert anyja Popovics Zsófia — s lehet, hogy apja, írónk nagyapja Papp András is — óhitű volt. A családról egyelőre keveset tudunk. Papp András vagyosan kereskedő, aki szerb anyanyelvű leányt vett feleségül. Zentán élt a család, itt nőtt fel Papp Döme, innen ment el Temesvárra jogásznak, s állt be a szabadságharc idején a lelkes temesvári diákokkal Kossuth seregébe. Hol fejezte be tanulmányait, hol élt, mit csinált az ötvenes, hatvanas években, nem tudjuk. A hatvanas évek közepe táján megnősült: Koropat-finszky Annát vette feleségül. Az ő (lengyel eredetű?) családja Zomborban élt. Koropat-finszky Annának két gyermeke született: az idősebb Anna és öccse, Dániel. Papp Döme családja a hetvenes évek elején Zentán lakott, ahol az apa aljárásbíró volt. Itt iratták be szülei a kicsi Dánielt 1872 őszén a belvárosi elemi iskolába, amelynek négy évfolyamát a legjobb minősítéssel végezte. Kitűnő alkalom volt, hogy 1876 őszén algimnázium létesült Zentán, a kislíú ide iratkozhatott át.

Műveiben soha nem írta le a város nevét, gyerekkori emlékképeiben mégsem nehéz ráismerni Zentára.

Családja hasonló a gyakori bácskai típushoz. A nagyanyja, Popovics Zsófia harcias szerb asszony. Dánielről nem, de nővéréről biztosan tudjuk, hogy kitűnően beszélt szerbül. A családban él a szerb származás és hagyomány számtalan emléke. Élt-e vagy sem Dániel később görögkeleti kolostorban, nem tudjuk, de bizonyos, hogy családja s az óhitű rokonság révén egyik felejtethetetlen zentai élménye lett a pravoszláv egyház misztikus világa. A másik a kisváros úri világáé. Zentáról távozó gimnazistába örökre bevésződött a kisváros derűs képe, ahogyan az úri család gondtalan életű kislia a körülötte folyó életet látta.

Családját már Zentán megrázkódtatás érte. Csak Zentán lehetne megállapítani, milyen fegyelmi eljárás következtében nyugdíjazták apját 1876-ban. Az ügyes aljárásbíró azonban kijárta, hogy az igazságügyi minisztérium újból alkalmazza a nagyszentmiklósi járásbírószágon. 1876 őszétől dolgozott ott albiróként, de családját csak két év múlva vitte el Zentáról. 1878 őszén Dánielt beírta a temesvári katolikus főgimnázium harmadik osztályába.

A helyet s neveket elhallgatva többször is írt Papp Dániel arról, mennyi kellemetlen emléket őriz a délvidéki nagyváros gimnáziumában eltöltött évekről. Szigorú iskola volt, a tanulók többsége — köztük Papp Dániel — gyenge bizonyítványt szerzett. A paptanárok lélektelen szigorúsága, az iskola rideg légköre soha nem feledhető ellenszenvet hagyott hátra. A temesvári tapasztalatok és emlékek az élményi előzményei lehettek későbbi antiklerikalizmusának.

Adatok híján nem tudjuk pontosan megállapítani, miért költözött a család 1880-ban Zomborba. Valószínű, hogy Papp Döme halála miatt. Az őzvegy rokonai Zomborban éltek, érthető tehát, hogy az idegen nagyszentmiklósi környezetből hazament gyermekeivel együtt hozzájuk.

Az új iskolában a félárva diáknak csalódást okozott az első esztendő. Görögből meg-bukott, ismételnie kellett az ötödik osztályt. A bukás keserű lecke lehetett, iskolai pályáján többé nem ismétlődött. Az őt érdeklő tárgyakban s főleg az önképzőkori munkában azonban megmutatta kitűnő képességeit: szerkesztője a Tanulók Lapjának, s az önképzőkör egyik legaktívabb tagja: versekkel, novellákkal, fordításokkal és bírálatokkal szerepel. Kezdet-legessége ellenére is jelentősnek kell tartanunk mindezt: az önképzőköri publikumtól kapott

<sup>1</sup> Kalangya, 1944.

elismerés erősítette ambícióit és elmélyültebb munkára ösztönözte. A helyi lap, a Zombor és Vidéke is közölte sikerültebb műveit. Tehetségének tartották a nevét megjegyezték.

Huszonhat versét, egy Heine-fordítást és egy tárcanovelláját ismerjük az 1884-85-86-os évekből. A Zombor és Vidéke nevű lapban 1884-85-ben megjelent közülük négy vers, a Heine-fordítás és a tárcanovella. (Hármat közzétett Juhász Géza e folyóirat 1965. 3. számában. Papp Dániel írta a Zombor és Vidékében 1884. dec. 14-én Nagy Dániel aláírással megjelent Lujának címűt is.) A többi vers két kis füzetben maradt fenn, maga Papp Dániel írta be ezekben költeményeit. A viszonzatlan szerelem keserűségéről szól majdnem minden vers, panaszos, néhol elégikus hangon. A kéziratos versek elárulják, hogy írójuk példaképe Petőfi és Heine, az ő hangjuk cseng a fülünkbe olvasás közben.

A zombori termék alig több a tizenennyolc éves szerelmes diákok szokásos produkciójánál. A novellista Papp Dániel első művei tehát lírai versek voltak.

Öt évig élt Zomborban, 1880-tól 1885-ig. A serdülés és az ifjúkor kezdete volt ez az idő. Itt döntötte el, hogy író lesz, és nagy igyekezettel készült ábrándjai megvalósítására. Zombor az irodalommal való bensőséges találkozás, a magára eszmélés helye.

A család életéről alig tudunk valamit. Az bizonyos, hogy szegények voltak, de persze nem abszolút értelemben, tehát a nyomornál jóval magasabb életszinten. A kis család megfelelő ellátása az özvegynek nem kevés nyugtalanságot okozott, s a gyerekek is a pénztelenség mindennapos gondjában éltek. A megaláztatónak érzett szegénységet szegyenkezve viselő Papp Dániel lázongott helyzete ellen, s a család süllyedéséért a sorsot vádolta. Családját és rokonságát a középosztályi emberek úri önértékével szemlélte, s ezt azért érdemes megjegyezni, mert felfogása nem halványult író korában sem. A zombori család szegénysége tehát nem társadalmi élmény, hanem egyéni szerencsétlenség Papp Dániel tudatában.

Zombor szinte hivatalnok-város volt már a nyolcvanas években is: a városi polgárság tekintélyes részét a tisztviselők, szellemi foglalkozásúak rétege adta. A város szélein, a falusias külvárosokban ott élt a földműveléssel foglalkozó törzslakosság, a szerbek és bunyevácok. Számuk kétszer annyi, mint a magyaroké. Az ő életükből keveset láthatott a költőnek készülő gimnazista, s nem is érdekelte. Figyelme a középosztályi emberek életformája felé fordult. A nép az ő számára mindvégig felülről szemlélt műveletlen tömeg, amellyel sem Zomborban, sem később nem jut közvetlen kapcsolatba. Szegénysége nem vitte hozzá közelebb, inkább ábrándjait növelte a polgári jólétről. Író korában a kisváros középrétegeinek élete fölé hajolt, ahova családja — szegénysége ellenére — is tartozott. A bácskai novellákban sok szláv szereplő van, nagyrészt a nép fölött élő rétegekből. A zombori intelligenciában nem kevés szláv volt, akik a köznéptől eltérően lassan elmagyarosodtak. Velük rokonszenvezik szíve mélyén Papp Dániel, az ő sorsukat és mentalitásukat kutatja majd Pesten, előre küldött követük lesz a magyar irodalomban. 1

## II.

A helyi lapban költővé avatott fiatalember valószínűleg könnyű szívvel hagyta ott Zombort. Nagy várakozással sietett a fővárosba, s nem sejtette, hogy az elhagyott szülőföld emlékei egyszer még fontosak lesznek számára. 1885 júniusában érettségizett, s szeptemberben a budapesti egyetem jogi karának hallgatója.

Anyja ekkor még él, de amivel támogatni tudja, nem elég tanulmányai folytatásához. Házitanítónak megy egy bácskai földbirtokos családhoz, Koszticsékhöz, a Labud nevű fiú mellé. Nagy érdeklődéssel és ambícióval kezdett tanulmányaihoz. A jogi kar kötelező studiumain kívül bölcsészettudományi professzorok előadásaira is eljárt. Később alaposan megbánta, s úgy vélte a megtanulandó anyag önállóan rövidebb idő alatt elsajátítható. Költői terveiről nem mondott le. A zombori versek gyengeségének gyakori oka az élményhiány volt. Kapóra jött tehát az újdonsült nevelőnek a nem remélt szerencse, hogy 1885-86 telén a Kosztics családot elkísérhette Arcóba. Nem kétséges, hogy az olasz úttól a nagy élmény felszabadító hatását, tehetsége fejlődését várta. Rendületlenül írta Arcóban a verseket, a helyhez nagyon is illő témákról: a csodás olasz táj megejtő varázsáról s a szerelemről. E versek azonban nem jobbak a zomboriaknál. Fontosabb azonban e lírai kísérleteknél, hogy nagy erővel ragadta meg figyelmét a gazdag külföldi vendégek s az elképesztően szegény helyi lakosság társadalmi különbsége. Tíz év múlva is élénk színekkel tudta ábrázolni egykori benyomásait, és írásaiban szinte sehol nem jellemezte olyan élesen szegények és gazdagok roppant ellentétét, mint e novellákban.

Nem tudjuk, mennyi ideig tartott nevelősködése a Kosztics családnál, s milyen külföldi utakra jutott még el velük. (Vannak jelek arra, hogy Németországban is jártak.) Tényekkel igazolható megállapításokat egyetemi pályája további éveiről nemigen tehetünk. Csak sejteni lehet — itt-ott található összefüggések, utalások alapján —, hogy élete legkeservebb éveit voltak ezek. Anyja a nyolcvanas évek második felében meghalt. A rokonságból ugyan többen éltek, de semmi jele, hogy rendszeres támogatást kapott tőlük. Ezekben az évek-

ben megismerte a nyomor legnagyobb mélységeit is. Itt kell keresnünk az egy évtized múlva elhatalmasodott idegbaj előzményeit. Nem lenne azonban igaz, ha azt gondolnánk, hogy az árva fiatalember teljesen egyedül állt, támasz, segítség nélkül. Voltak pártfogói, s élete végéig jónéhányszor segítettek rajta. Jelentősebb állásokat betöltő bácskai származású emberek ezek, akik ugyan anyagiakkal nem, vagy csak alkalmilag segítettek, de összeköttetések révén kenyérkeresethez, több ízben álláshoz juttatták. A Pesten élő bácskai emberek ismerték egymást, összetartottak, s Papp Dániel — részben rokoni kapcsolatairól — elnyerte támogatásukat. Tudunk a pártfogókról, de be kell vallani, fogalmunk sincs arról, kik voltak ezek. Egyetlen — érdekes — nevet említhetünk: Popovics Vazulét, aki a Tökölyanumnak, a Pesten tanuló szerb anyanyelvű diákok kollégiumának igazgatója, a görögkeleti egyház neves személyisége s országgyűlési képviselő volt. Talán rokona, s kétségkívül egyik pártfogója Papp Dánielnek.

A legnagyobb nehézségek árán, folytonosan pénzihiánnyal küzdve, néha tanítványokat, máskor irodai munkát vállalva, sikerült elvégeznie az egyetemet. 1889 júliusában megkapta a jogi kartól az abszolutóriumot, amely szerint négy éven keresztül, megszakítás nélkül az egyetem hallgatója volt, s mind a négy évfolyamot elvégezte.

Ezután újabb megpróbáltatás éve következett. Egy évi katonai szolgálatra kellett jelentkeznie, s mivel szegény volt, államköltséges önkéntes lett. Többször is emlegette később, mennyire gyűlölte a durva egyenruhát, amely messziről hirdette, hogy viselője szegény ember.

Nagy megnyugvást jelenthetett számára, amikor 1891-ben végre rendes álláshoz jutott. A kezdő jogász és leendő író kitűnő férfi környezetébe került: közjegyzőség lett a Jeszenszky Danó irodájában. Tekintélyes jogász volt az idős, hetven felé tartó közjegyző, aki Temérdek álnéven közölt verseivel az irodalomban is megbecsült nevet szerzett magának. Volt olyan kortárs, aki tudott róla, hogy az idős költő és literátori hajlamú segédje között bizalmas kapcsolat alakult ki. A fiatalember eszerint kivallotta élete titkait, a sok nélkülözést és szenvedést, s korábbi költői kísérleteit. Idős barátja bátorította, sürgette, hogy írjon. Mindez elképzelhető, sőt valószínű, de tényekkel igazolni ma már nem lehet. Bizonyos, hogy Jeszenszky kitűnő hatással volt rá. Eleinte mint nagytudású jogász, akinek szakismerete, tekintélye imponáló példa a kezdő szemében. Növelte igényességét és ambícióit. Nagy odaadással tanulmányozta Papp Dániel ekkoriban az őt érdeklő jogi szakmunkákat, s valószínűleg papírra is vetette töprengése eredményeit. Későbbi írásai bárkit meggyőznek arról, hogy kiváló gondolkodó volt, s ha tudományos pályán tevékenykedik, nem kisebb eredményt ér el, mint az irodalomban. A közjegyzőség azonban nemcsak jogi szakkönyvek fölé hajolt szabad idejében, hanem verseket is írt. Ismerjük három versét, mind 1893-ból. Csak annyit itt ezekről: gyenge költemények, de a példa nem Petőfi és Heine többé, hanem az akkori idők friss hajtása, a könnyed, modern, érzelmes nagyvárosi líra. Kapott-e tanácsokat, vagy magától jött rá, hogy vers helyett prózával foglalkozzon, nem tudjuk. Ma még túl kevés adatot ismerünk ahhoz, hogy írói kibontakozásának képét megrajzolhatnánk. Itt csak egyetlen mozzanatra utalunk a pályakezdet közvetlen előzményeinek tekinthető külső események közül. Egy fiatal zombori ügyvéd, régi ismerős, 1893 nyarán lapot alapított Zomborban, s levélben felszólította egykori költő-társát, legyen annak pesti munkatársa. Így történt, hogy Papp Dániel nyolc évi szünet után újból megizlelte — ahogy ő írta — „a nyomdafesték költészetét”. „Felébresztette bennem is az alvó oroszánt” — vallja Beköszöntő című első tárcájában.<sup>2</sup> A nyomdafesték nyolc év előtti verseit juttatja eszébe, de már csak nevet rajtuk. Az emberiség elleni merénylet volt az, hogy megjelentette őket. Nagy tartózkodással suhan át cikkében az eltelt szigorú esztendőök felett. „... az evolúció törvénye kérlelhetetlen átgúrja a poétát...”, „... nyom nélkül nem tűnnek el a futó évek...”.

Amit a „nyomdafesték költészetének” nevez — az alkotás izgalma, a kinyomtatott szó gyönyörűsége —, már nem hagyja többé nyugodni. Töprengve, kételyektől gyötört, de alig titkolható ujjongással ír, s talán önmagát is meglepi írásainak frissége, csapongó, magával ragadó stílusa. Csupa jó hírt hallott Zomborból cikke fogadtatásáról, a pesti lapoknál mégsem mer nyíltan jelentkezni. Névtelenül küldözgeti be írásait a Pesti Napló szerkesztőségébe. Gyakorlott szem azonnal látta, hogy tehetséges ember művei, az ismeretlen szerző azonban ismételt sürgetésre sem jelentkezett. Úgy kellett valósággal előráncigálni a nyilvánosság elé. Nem volt könnyű rávenni arra, hogy újságírói pályára lépjen. Egyre többet írt a lapba, de közben a közjegyzői irodában is dolgozott, s 1894 tavaszán lett a Pesti Napló rendes munkatársa.

Cikkeiben érezzük a szépirót, s még ebben az évben megírta első novelláit.

Kiss Albert

<sup>2</sup> Zombori Hírlap, 1893. július.



Radnóti Miklós pályakezdésének körülményei, problémái a legutóbbi időkig eléggé perifériára szorultak. Inkább csak utalásokkal, vázlatos megjegyzésekkel találkozunk, s a hangsúly — jogosan — a már érett költő művészetén, munkásságán volt; a visszatekintés pedig — ha volt — a teljes értékű versek „előhangjait” kereste vagy vélte fölfedezni a „kísérletekben”.

Baróti Dezsőnek nemrégiben megjelent tanulmánya<sup>1</sup> Radnóti első versesköteteiről ezt a hiányt pótolta, és talán azt is bizonyította, hogy a korábbi versek értékesebbek, mint ahogy néhányan gondolták, állították. Most, a tanulmány után, világosabban látszik az is, hogy a Radnóti-életmű sokoldalú felméréséhez mennyire nélkülözhetetlen a bemutatkozó kötetek értő elemzése, egységben áttekintése.

Talán nem érdektelen, ha néhány pillantást vetünk az első köteteket megelőző — 1928–30 közötti — bemutatkozó, tájékoztató évek körülményeire.<sup>2</sup>

A Reichenbergből hazatérő Radnóti igyekszik — nézeteit, ha csak körvonalakban is osztó — közösségbe kerülni. Ez a törekvés majd mindig valamely irodalmi folyóirat, lap vagy antológia körül realizálódott: „1928”<sup>3</sup>, Jóság, Kortárs (ez a későbbi évekre is érvényes: a Szegedi Fiatalok Műv. közössége, Független Szemle, Korunk, Gondolat. Az 1930-as évek legvégén ez a lehetőség megfogyatkozott, a kor körülményei ebből is kizökkentették).

Radnóti munkásságában már ezekben az években jelentősebb helyet foglalnak el — mint arról eddig szó esett — kritikái, tanulmányai, vallomás értékű prózai írásai. (Megjelent egy válogatás a tanulmányokból, cikkekből, de ez korántsem teljes, ezért időszerűnek látszanék, már a teljesebb Radnóti kép kialakításához is, egy bővebb gyűjtemény kiadása.)

E két kérdés kapcsán tekintjük át az „1928” és „Kortárs” folyóiratokban — a környezettel együtt — megjelent Radnóti írásokat.

1929-ben jelenik meg a Jóság című költői antológia, majd még ebben az évben a Kortárs c. folyóirat. Radnóti mind a kettőben vezető szerepet vállal. Az antológia és a Kortárs is voltaképpen egyazon elődre — „1928 — Irodalom, művészet, kritika” szemlére — tekint vissza. (A Jóság így mutatja be Radnótit: „Az „1928” irodalmi, művészeti és kritikai szemle szerkesztője”. Forgács Antal: „Munkatársa az „1928” c. irodalmi és kritikai folyóiratnak.”)

Figyelmet érdemel az összetartozást, folytatást deklaráló beköszöntők cél és gondolat-azonossága, helyzetük — szerepük megítélése. Az „1928”-ban a hang szabadjára eresztett; „Tiszteld a fiatalokat, hogy hosszú életű legyél a földön” — variálják a bibliai törvényt, majd nemzedéküket jellemzik: „A ma tempója nem tűri az átmenetet a gyerekszoba és az élet csatátere között. A háború utáni generációra a valóság olyan kötelességet ró — magunkkal és a társadalommal szemben egyaránt —, amelyről a tegnaptól eredők és a tegnapi élők nem is álmodtak. Ezeknek a fiataloknak jussuk van arra, hogy érvényesítsék erejüket, hogy a ma életének szimfóniájába belezúgassák ifjúságuk harsogó szavát.

A mai generációt az élet keményre kovácsolta. Elég erős ahhoz, hogy saját erejével küzdjön s ne várjon a felfedezők jótékony támogatására.”<sup>4</sup>

A kissé harsány és mehökkentő bemutatkozásnak szembetűnő az a mondata, amelyben a társadalmi felelősséget hangsúlyozzák, mert az ezt követő írások itt és majd a Kortársban is visszatérnek ehhez.

Az „1928” egyike azoknak a tiszavirág életű „folyóiratoknak”, amelyeknek sem a megjelenése, sem a megszűnése nem talált különösebb visszhangra az irodalmi közvéleményben.

Több okból mégis részletesebben hivatkozunk az eddig csak elvett említett, mindössze két számot megért kiadványra.

1928 októberében jelent meg. Lehet, hogy pusztán csak véletlen az időzítettnek, célzatosnak tűnő indítás — a magyar október tizedik évfordulóján —, több cikk, írás azonban megerősíteni látszik ezt a feltételezést.

Herbert Schlüter: Gyermekarckép 1919-ből c. novellája a forradalmi Berlint idézi, Paál Ferenc: Hamu alatt c., az emigrációról, „rég, véres október száműzött áldozatairól” szóló könyvét méltatja Gosztonyi Lajos a második számban, és ugyanitt jelenik meg Földes Ferenc levele Párizsból.

<sup>1</sup> BARÓTI DEZSŐ: Radnóti M. első verseskötete. ItK 1966 (5–6) 572.

<sup>2</sup> Itt jegyezzük meg, hogy valószínűleg félreértésből ered az a megállapítás, amely szerint „első verseskötete Naptár címmel 1924-ben jelenik meg”. A Széchenyi Könyvtár Katalógusában feltüntetett „Radnóti Miklós — Naptár — 1924” (813. 487) ugyanis az 1939–1941 között írt 12 kis verset tartalmazza. Radnóti által dedikált példány (Marót Károlynak mély tisztelettel és tanítványi hűséggel), Hungária, kiadás 1942. 1942 és 1924 véletlen felcserélése okozhatta a félreértést.

<sup>3</sup> „1928” Irodalom, művészet, kritika. Főszerkesztő: Reinhold Alfréd, szerkesztik: Glatte (Radnóti) Miklós és Wágner (Tamási) György, fel. szerkesztő és kiadó: Neugebauer Frigyes. 1928. október és 1928. december „Kortárs” — Társadalomkritikai, irodalmi és művészeti szemle. Első szemle 1929. nov. 20.

<sup>4</sup> RÁSKAY LÁSZLÓ: Tiszteld a fiatalokat. „1928” I. (október)

Egy évvel később a Kortársban (1929. dec.) *Háy Gyula*: Színhely: Budapest, idő: 10 év előtt c. regényéről írnak (Germán László): „Az októberi forradalom korának regénye. A háború utáni fiatalság regénye. Ez a regény a forradalom fiatalságának hitét és bizakodását önti betükbe. Újra átéljük lapjain azt a mindent és mindenkit elsodró áradatot, azt a keresést és váró bizakodást, amely mindent örömmel fogadott. Ritka vigasztaló jelenség a nagy magyar irodalmi temető halottaskertjében.”

1930. októberben pedig B. Balázs: Unmögliche Menschen c. regénye ad alkalmat a forradalom emlékeinek felidézésére. (N. L.)

A lap első (október) számában három verse jelenik meg Radnótinak:

Nyár van  
Tájkép 1. (Éjjel a töltés mellett...)  
C. Neumann & Söhne

Az újabb Radnóti kötetek — a *Nyár van* kivételével — az első versek (1925–1930) között közlik.<sup>5</sup>

Bővebben kell szólnunk a korabeli Radnóti — versek miatt — Emil Ludwig: Az ember fia c. könyvéről (ismerteti Tamási Wágner György).

Baróti Dezső a korai versek egy csoportjáról szólva megjegyzi, hogy a vallásos hit tárgyainak Radnótinál jelentkező profán szemlélete nem választható el a polgári társadalom elleni lázadás magatartásától.

Olyannyira nem, hogy az ügyészség a második kötet elkobzását rendeli el, többek között az említett versek „vallásgyalázó” hangja miatt:

„... az Arckép c. versében magát Krisztussal hasonlítja össze. Mint az övé, olyan lehe-tett külső formája és lányok álmodtak vele éjjelenként. A vádlott tehát Krisztusról mint em-berről ír. A maga jelentőségét akarja emelni ezzel, hogy magát a keresztény vallási tisztelet legfőbbjéhez, az emberré lett Krisztushoz hasonlítja.”<sup>6</sup>

Több versében is fölbukkan ez a motívum:

„... és támadok fel Krisztusként  
vérszínpiros rossz hajnalokon  
a bűnre és a vágyra  
alázatra és tisztaságra...”

(*Sírálysikoly*, 1928. nov. 3.)

Nyár van

tornyos egyedüliségem sír rám a falról  
a lámpa alól,  
a csöndben kibomlott bánatpalástom  
és beszökött az ablakon a Gond  
magával hozva az uccák nyári illatát  
ahol a poros vadgesztenyék alatt nők  
szaladnak kis nyári ruhákban  
és utánuk néha férfiak,  
akik kirázzák magukból a Gondot, hogy  
megigazítva nyakkendőjüket új Gond  
után fussanak fáradt és görcsös lábaikkal  
és megpihenjenek kis egyéjjeles szállodák  
számlája fölött és szeressenek,  
mert hiszen  
nyár van

Egyedüliségem társa lett a Gond  
és nem örül a szaladó nyári ruháknak  
most még jól van így  
nem szeretem az aszfalt és a nők nyári  
szagát és tornyos egyedüliségem elbujik  
a bánatpalástba  
de mi lesz ha egyszer eljön az ős  
a nők és az aszfalt szaga jobb lesz  
és én majd nem tudom kirázni a Gondot  
fullasztó palástom ráncaiból.

<sup>5</sup> Radnóti Miklós: Nyár van. „1928” október

<sup>6</sup> MARKOVITS GYÖRGYI: Üldözött költészet (It. füzetek 45.) (74) idézi a Bp-i Királyi Bünt. tvszék vádiratát.

Verejtékkeresztetektől görnyedő ráncokkal terhes  
Golgotha volt a szememalja, ahol az éjek  
szénporos Krisztusai feszültek kéken

(Szegénység és gyűlölet verse. 1928. okt. 11.)

Radnóti évekkal később Kaffka Margitról írt tanulmányában, de talán a saját versekre is gondolva, arról ír: „... a tárgy, sőt sokszor igen sikerülten érzékeltetett bibliai levegő is csak dekoráció. Diszít és kiemeli a lázadást és ezen az úton igen gyakran a profánáig jut el. A Szűzanyánál c. versében új Mária szemlélet domborodik ki..."

Frivol és ugyanakkor tiszteletteljes ez a szemlélet. Szokatlanul hangsúlyozza az ember jelleget. Lázadás ez a hagyományos szemlélet ellen."<sup>7</sup>

Kétségtelen, hogy az első Radnóti-verseken — szerelmi líra, az idézett motívumok — Kaffka M. költészetének hatása érezhető.<sup>8</sup>

Érdekes egyezést látunk Kaffka Pogány imádság c. verse és Radnóti kötetének címe, a Pogány köszöntő között.

(„Csak egy napot! De gyönyörbe temetve  
Vagy villámfényes ünnepet nekem!)

Visszatérve E. Ludwig könyvéhez, így mutatja be Tamási: „Bismarck, Napoleon és mások élettörténetének megírása után megírta a legemberebb ember, Jézus élettörténetét is.” Idézi: „Ez a megelevenítés csak Jézusról, az emberről szól és nem Krisztusról, a megváltóról” „Egész művén keresztül azt emeli ki, hogy Jézus nem a világ megváltását, csak önnön lelki harmóniáját akarta elérni.”

Tamási ugyanakkor a Radnótihoz közelálló Barbusse-ről elítélően szól: „... a legmodernebb Barbusse minden líraiság és elvontság mellett még politikai tendenciát is csöpög-tetett az élettörténetet teljesen nélkülöző költeménybe.” Nem Emil Ludwig könyvének szerepét akarjuk túlozni, vagy egyedüli élménykiváltó hatásként feltüntetni. A sorrend inkább fordított lehetne. Radnóti körének jóság-felfogása, emberszemlélete, életérzése gyorsíthatta a befogadást, igazságuk egyik bizonyítékát fedezve fel az életrajzban. Ekkor fogant más és ebbe a gondolat-motívumkörbe illeszkedő írásuk is ezt bizonyítja: Tamási vessora pl.

„mióta közülünk egyet megfeszítettek s ezt is annyira  
szégyelték hogy ráfogták  
ő nem erről a világról való volt.”

Helyt adnak Dóczi György Reggel a Golgothán c. rajzának, Radnóti — Jarnó József: Börtön c. regényéről írt — kritikáját ezzel zárja: „Egy kicsit valamennyien apostolok vagyunk.”

A másik hangsúlyozott gondolat a lap következő — december 15. — számában fogalmazódik meg; Radnóti két versében:

Vers (kötetben: Szegénység és gyűlölet verse)  
Milliók és milliók (kötetben: Sirálysikoly)

és Földes Ferenc: Párizsi levelében: „... hogy miért nem testvére egyik ember a másiknak, holott a szeretet oly jó, simogató és szép. Hogy ez megvalósuljon kedvesem, meg kell rendülnie a földnek, hogy elnyelje azt a millió fogalmat, mely megfertőzi a szeretetet és hogy elnyelje a millió fogalom mögül ásitó valóságot. Ne gondolja, hogy egyedül vagyunk, vannak testvéreink a világban szeretszét, akárhol, de vannak és testvéreink.”

A teljes, pontosabb összecsengést a későbbi Radnóti-versek adják majd.<sup>9</sup>

A szerkesztők alakuló, formálódó, társadalmi nézeteire, az irodalmi elvekre, vonzódási körükre a lap más írásaiból is következtethetünk: Klabund (A. Henschke), Upton Sinclair, G. Duhamel, Márai S. (Bébi vagy az első szerelem), Chaplin (Radnóti ír a Cirkusz-ról) nevével találkozunk.<sup>10</sup>

<sup>7</sup> Radnóti M. tanulmányok, cikkek. Kaffka M. művészi fejlődése (43)

<sup>8</sup> Külön fejezetben ír erről BORI IMRE (— Radnóti M. költészete —) (193) — Fórum

<sup>9</sup> FÖLDES FERENC: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon (1941) c. könyvében Radnóti a „polgári értelmiségi rétegből származó és a munkássághoz közel jutott vagy a munkásságát teljesen kifejező „írók és költők” között említi, együtt Bálint Gy., Forgács A., Gereblyés L., és Várnai Zs.-vel.

<sup>10</sup> Radnótinak a film iránti érdeklődését mutatja a Chaplin-Cirkusz és a Greta Garbo — Karenina Anna c. írása.



A következő évben költői antológiát adnak ki, majd 1929 novemberében új folyóiratot — *Kortárs* — indítanak. A szerkesztők és a szerzők személyén túl összekötő kapocs a vallott és vállalt elvek sok közös vonása.<sup>11</sup> Nem hallgatják el a „világnézeti különbözőséget”, de hangsúlyozzák egységüket abban, hogy: „emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban és embertelenségben”, „ami összehozta őket s amit könyvük címével is választottak: Jóság, dalolják és éneklük”.

Az „1928”-ban kifejtett gondolatok, a „mást akarás” pontosabb újrafogalmazását olvassuk a *Kortárs*-ban: „Ahhoz a határhoz érkezünk el, amikor két generáció leváltja egymást. Mi már más utakra térünk, fiatalon ugyan, de egy tragikusan érett fiatalság tudásával, új alapokat fektetők magabiztos hitével, építő erejével”.

Elhatárolják magukat az előző nemzedéktől, mert „kiindulásunk és világnézetünk alapjai homlokegyenest különböznek a övéktől, nem is hozzájuk szólnak.”

Annak ellenére, hogy magabiztos lázadásuk, szembefordulásuk a hagyományokkal továbbra is számos anarchikus vonást, zavart, bizonytalanságot is takar, ez a folyóirat mégis jelentős továbblépés. Értőbb és érettebb írásokat közölnek, nőtt az önmagukkal szemben támasztott igényesség (Radnóti például az itt megjelenő verseket már kivétel nélkül felveszi kötetébe).

A „más útra térés” egyik fontos összetevőjeként az „Ady nevéhez hűtlenné vált Nyugattól” való elfordulást említik. A jogos ellenérzés mellett néhányan ebben ragadtatják el magukat. „A Nyugat fejfájára. A Nyugat már évek óta nem ható elem a magyar szellemi életben, csak önképzőkör. Pedig kötelezne az Ady neve.”

A felháborodás és tiltakozás oka: „... ami életes, ami új, merész és — szörnyűség kimondani — értékes volt, értékes mert lenni, arra kegyetlenül és visszavonhatatlanul rányomták a vörös, vagy legalább is a rózsaszín bélyeget. Ez a nemzeti nagylét paradicsomából egyszer már jogerősen kitalított baloldali irodalom akar most elújírozni közöledni.” (Akadémiához, Petőfi, Kisfaludy Társasághoz, Napkelethez)

A Nyugattal együtt hangzatosan de elhamarkodva mondanak ítéletet Móricz Zsigmondról: „Új halott vonult be a magyar irodalomba. A Fáklya írója, a Sárarany írója a múlté, hol van az a Móricz Zs., akihez Ady a halhatatlan sorokat írta.”<sup>12</sup>

A Nyugat, Móricz és Babits tagadásával együtt szinte valamennyien hitet tesznek Kassák mellett. Kassák költészetében ismerik föl mindazokat a törekvéseket, vágyakat és célokat, amit maguk is vallanak. „Az első költő, aki teljesen és világosan átlátja és átérzi a háború utáni élet adottságait, formáit és visszasságait.” „... hisz az emberben, az emberben, aki látja élete embertelenségeit, s van ereje hozzá, hogy az egész világot új ideálok felé vezesse. Kassák előtt a legnagyobb emberi érték az egészséges erő. Ellensége minden szentimentalizmusnak, gyengeségnek, sáppadtságnak és holdvilágnak.”<sup>13</sup>

Tájékozódásuk, a magyar líra alakulásának szemmel tartása azonban igen figyelemre-méltó következtetéseket, felismeréseket is hoz. Forgács ugyanebben a tanulmányában elsőkként látja meg, s próbálja kijelölni József A. költészetének helyét is: „József A. szereti magát villóni gyökerekhez kötni, pedig egészen innen sarjadzik a magyar talajról. Néha azt hiszed, hogy csak játszik, de aztán látod, hogy itt minden lobbanás, kedv, mélyről jön, nagyon mélyről.” „... tudomásul veszi helyzetét, de kívánczik egy tisztább élet felé. Berda azonban megelégedett, sőt tetszik magának a sehova nem tartozásban.”

Radnótinak a *Kortárs*nál betöltött szerepe, mértéktartása és következtetése, hatása a többiekre, arra mutat, hogy a csoport törekvéseit, nézeteit leginkább letisztultan ő fogalmazza meg, sokban túl is lépve a többségen.

Későbbi munkássága, bekapcsolódása a magyar irodalom fősodrába, az indító környezet jelentőségét, de az abból kiemelkedést, túlnövést is példázza.

Tehetségének elismerését látjuk abban, hogy a *Kortárs* kiadványainak sorozatát az ő kötetével — Pogány köszöntő — indítják.

A megnyilatkozó rokonhangok mellett több a különbözőzés:

„Tenni nem tudok, mert megtanítani elfelejtett

rohanó magát temető szénszűnetes két évtized” — panaszoja

Dán György, Lakatos P. P., magát „a legnagyobb szomorúság legényé”-nek sírja, Forgács már a szerelemben sem talál vigaszt:

„Nem dalolok már szerelmesem hajáról, ajkairól  
és nem árasztom el a világot bánatommal  
olyan messze van már tőlem minden”

<sup>11</sup> A Jóság költői közül: Radnóti (Glatter) Miklós, Tamási (Wagner) György, Lakatos Péter Pál, Vajda János, Forgács Antal, Dán György — a *Kortárs* munkatársai is.

<sup>12</sup> Móricz Zsigmond: Forró mezők (Tamási Wagner Gy.) *Kortárs* 1929. nov. 20.

<sup>13</sup> Forgács A.: Az új magyar líra (*Kortárs* 1930. márc. 20.)

másutt:

„temetők fekszenek a szívem körül  
és halottak pora csikorog a fogaim között”

A jogos és valóban átértzett keserűség mellett sok a felvett póz, erőszakolt visszaszorítása az időnként fel-feltörő őszinte hangnak. Legkiváltképp pedig óriási az ellentét a vallott elvek és a költői gyakorlat, a megvalósulás között.

Nem töretlen Radnóti útja sem, de lírájában nem uralkodik el a másoknál gyakori — néhányuknál állandó — „sápadtság”, „képzelt halálvárás”. Küzd a fölismert teherterheléssel, szabadulni akar a bontakozó egyéniséget fékező hatások alól. A társaktól leginkább elkülönítő, megkülönböztető sajátja a többször is erőteljesen felhangzó boldogságigény a fáradt beletörődés helyett:

„Szerelmes szavainkkal elszáll a köd  
és minden tiszta lesz.”

(Idézzük a sorokat azért is, mert a „kőd” első előfordulása, mintha már kissé jelképes értelem-ben, többször visszatér majd 1932 után, mélyebb értelmet és kifejező erőt nyerve.)

Radnóti prózai írásainak árulkodó, a költői portrét hívebbé tevő szerepének fontosságára már hivatkoztunk.

Ekkortájt az egyidejűség mellett — vallomások költői elvekről, kialakítandó-követendő magatartásformákról egyszerre fogalmazódnak meg verseiben és másokról alkotott véleményében — tanúi vagyunk oly gondolatok felbukkanásának a kritikákban, amelyek lírává majd később, esetleg évek múltán formálódnak.

Radnóti cikkei nemcsak mértéktartásban és érettségben különböznek a Kortárs több írásától, hanem az elvek, nézetek nagyobb következetességében is. Úgy tűnik, ebben Forgács A.-nak is szerepe volt. A szerkesztő gárdából — írásaikat tekintve — igen közel állnak egymáshoz. Míg Forgács líráján szembevetendő Radnóti erős hatása (mindvégig meg is marad), a tanulmányokban, eszmefuttatásokban ez inkább fordított (persze korántsem oly észrevehetően). (Pl. Forgács: Az új magyar líra, Radnóti: Kállay és a primitív versmagyarázat)

Tamássi György — Áhítat — c. verseskötetéről írt bírálata tükrözi a szerkesztőket elv拉斯ztó, megosztó nézetkülönbségeket is. „Áhítat — így egyedül körülhatárolatlan és elfolyó, valami bizonytalan lebegéssel. Erősítést vár. Egy-két éve megjelent egy könyv, Tömeg-áhítat címmel. Így jó és így határozott képet kelt.”<sup>14</sup>

Már ekkor hangot ad, izgatja őt a nyelvi kifejező erő, „az árulkodó szavak” hangsúlyozott szerepe, jelenléte vagy hiánya. Érdekes az itt először jelentkező megfogalmazás, s annak visszatérése, alakítása később (Kaffka-tanulmány, Ikrek hava): „Hiszem, hogy a szavaknak külön élete van és sokszor egy verseskönyv címe tudat alatt is rávilágít a költő arcára. Sokszor figyelem ezeknek az egyszavas címeknek sajátos képzetét és kevés kivételtől eltekintve az az érzésem, hogy erőtlenné, gyöngékké arra, hogy verskötet élén álljanak.”

Voltaképpen a cím ellen emelt kifogással a kötet egészének bírálatát adja. Elveti, tagadja azt a hangot, hangulatot és magatartást, amire korábban már céloztunk. Nem akarja elfogadni a bírált versekből áradó fáradtságot, kiábrándult tétovasságot, ami a Jóság verseinek többségére is jellemző, és vallott programjukkal is ellenkezik.

„Öreg belenyugvás mindenbe, ami élet, és egy gyöngye, inkább képzelt halálvárás. Ez a mindenbe belenyugvás, ez a minden lázadástól való félelem és idegenség teszi bölcsé, de egyúttal öreggé az Áhítat költőjét.” (Feltűnő a „képzelt halálvárás” előfordulása.)

Fiatal—öreg, lázadás—örök belenyugvás, állítja föl az ellentétpárokat (a „fiatal” gyakorta visszatérő, sokat kifejező szava lesz). Lázadás a bölcs beletörődéssel szemben. Radnóti ekkor írja *Tavaszi versét*, „a fák vörös virágokat láznak”, a *Kedd és szerda között*,

„Kedvesed fiatal csókjaitól  
dalol föl benned a lázadó jóság”

Radnótinál kap egyedül a „jóság” megkülönböztetett, hangsúlyozott jelzőt: „lázadó”. Nem tulajdonítunk persze korántsem valami tudatos társadalmi-világnézeti meghatározottságot ennek a lázadásnak, hiszen később maga Radnóti — visszatekintve ez évekre — vall a lázadás anarchisztikus jellegéről. Megjegyzései azonban úgy érezzük, közel járnak ahhoz, hogy túlmutassanak a nyelvi kifejezőkészség körén és a tudatos útkeresés szándéka mellett a már kialakulóban levő irányt is jelezzék.

<sup>14</sup> Kortárs 1930. ápr. Az említett Tömegáhítat Simon A. kötete.

A törekvéseivel egyezőt Radnóti is Kassák költészetében fedezi fel, de bővíti a kört: „Az új magyar líra építői ma már letisztult és kiteljesedett lírikusok: Kassák L. vezérkara (Déry, Illyés, Nádass, Németh, Zelk), a fiatalabbak közül Sárközi, József A., Simon A., Erdélyi neve kerül az új magyar líra képviselői közé.”<sup>15</sup>

A kortársi líra Radnótit eddig ellentmondásra készítette, elsősorban a hiányt, a negatívumot érzékelt. Az erőt, életigenlést, boldogságigényt, fiatalságot kereste a mérlegelt kötetekben, s programjukkal, életelvükkel ellentétben fáradt sápadtságot és tartózkodó belenyugvást talált.

Zelk Zoltán kötetével — Csuklódon a vér kibuggyan — való összetalálkozás ad alkalmat, hogy megfogalmazza a követendő emberi-költői eszményt és magatartás-igényt.

Több okból is érdemes odafigyelnünk megállapításaira: „... lírája ma már súlyos és egyszerű, nyoma sincs benne a keresésnek.” (Berda Józsefről — Öröm — múlt időben tett hasonló észrevételeket: „... Fiatal líra volt. Véres és súlyos”<sup>16</sup>)

Nyilvánvaló a saját, még kereső költészetére vetett pillantás, fontos a már másutt és majd később is hangsúlyozott megállapítás „súlyos és egyszerű.” „Tizenhat súlyos férfivers. Ez a legjobb kifejezője ennek a költészetnek. *Férfi líra*. Olyan mint egy kemény kézfogás, mikor egyik kezével a másik férfi kezét fogja a költő, másikkal pedig ugyanezt a kezét markolja a csukló fölött és a szemek tisztán, becsülettel szembenéznek.” (Kedvelt fordulata Radnótinak az idézett befejezés.)

Nemcsak azért időztünk hosszabban a Zelk Zoltánról írt kritikánál, hogy az elismerésben Radnóti saját törekvéseinek irányára mutassunk, hanem Fenyő Lászlónak ugyanerről a kötetéről a Nyugatban megjelent bírálatával összevetve egy Kortárs—Nyugat párbeszédet érzékeltessünk.

„... átütő ereje nincs ennek a költészetnek”, „fáradt részletek, meggyőződéstelen képek”, „költészet helyett csak bizonyos költői formalizmus”. Összegezése pedig így szól: „Egy csavargó lírája ez, de nem a természetben ujjongva felolvadó, vagy sorsa ellen fenekedve lázadó, hanem puha szemlélődő, akinek csavargása csak afféle szelíd bolyongás.”<sup>17</sup>

A szocialista költészet jellegéről, irodalom és politika viszonyáról, propaganda tendencia helyénvalóságáról és mértékéről sok vélemény hangzik el majd a későbbi években. Ehhez kapcsolódik Radnótinak a következő megjegyzése: „A „Fiatal munkáshoz” egyike az új líra legszebb szocialista verseinek. Egy sora sincs, ami akár csak emlékeztetne is a jó szocialista rossz versek elhasznált és magasztalt frazeológiájára.”

Mondja ezt Radnóti alig néhány hónappal azután, hogy a hozzá igen közel álló és első verseskötetének méltatója, Lakatos Péter Pál, a Pogány köszöntő egyik-másik versét éppen emiatt marasztalta el: „... irányos szölamok helyett a líra, az ihlet tiszta forrásává válik (Sok autó jár itt, Téli vers).”

„Ezért ütközik ki azután, annál élesebben, ha Radnóti az „irányos” költészetnek egy-némely frázisát és kopott képsorozatot szövi egyik másik versébe, mint pl.:

„A gyűlölet szerető (?) gömbölyű szavai forgatták  
az áttételek lomha kerekét...”

„... és a gyárak lányait szerettem  
akik őszi seregek remegő fáradtságát cipelték  
a szegénység és gyűlölet hegyére.”

„Ez a zavar még élesebbé rajzolódik, amikor Radnóti a szó és képzavarosságot vesszőkkel és pontokkal sem zavarja (lásd Kassákék) pl. a Játékos vers aratás után.”<sup>18</sup>

Nem gondolunk Zelk költészetének mély és kiváltképpen hosszantartó hatására Radnóti lírájában, de úgy érezzük, hogy az indulásnál szerepe mégsem elhanyagolható.

Több gondolata, szókapcsolata, motívuma felismerhető a későbbiekben (pl. Lábadozó szél), átalakítva, személyes élmény, hangulat által hitelessé egyénítve. (A Radnótitól is idézett Férfi c. versben: „Férfi vagy, magányos virágültető”

vagy:

„... Lehajtott fővel  
jársz kelsz emlékeid s bölcs könyveid között” stb.)

Ugyancsak kapcsolatot érzünk a Zelkről írt kritika néhány fontos megállapítása — „Férfi líra,” — és a Lábadozó szél, Férfinapló ciklusa között (már a címadás sem közömbös),

<sup>15</sup> Kortárs 1930. jún.

<sup>16</sup> Kortárs 1929. dec.

<sup>17</sup> Nyug 1930. II. 215

<sup>18</sup> Kortárs 1930. márc.



ahol a társadalmi renddel összeütköző költő elszánt, „férfias” magatartásának lírai megjele-  
nitését látjuk.

Kiegészíti, pontosabbá teszi az eddigi írásokból megrajzolható képet az a néhány össze-  
gező megjegyzése, amit Kállay Miklós: A legújabb líra a világirodalomban c. könyvének ismer-  
tetése során tesz. Két fejezetre reagál, ez a választás természetes összefüggésben áll érdeklő-  
désével és költői gyakorlatával: „A líra új útjai”, „A modern elméletek az új magyar költé-  
szetben”.

A szerző elfogultságával szemben („tájékozatlanságról nem igen lehet szó, rosszakarát  
vagy a Magyar szemle iránti túlzott tisztelet pirosodik ki”) a modern lírai törekvéseket —  
Kassák, Füst M. — védelmezi. „Ahol új magyar líra fejlődéséről írunk, ott Babitsot és Szép  
Ernőt esetleg nyugodtan, de Füst Milánt semmiféle körülmények között elhallgatni nem lehet.”  
Érdekessége, hogy a József Attilára hivatkozáson túl, stílusán, hangvételén több he-  
lyütt is a „Magyar Mű és Labanc Szemle” hatása érződik.

Végezetül szólni kívánunk egy ezidőbeli lírai novelláról, — *A néger Tyl szemeiről szól* —  
amelynek fontosságát nem elsősorban művészi értéke, hanem itt még a „jóság” és a „testvé-  
reim a milliók” eszmekörébe zártan, a néger téma első jelentkezése adja meg. Kísérlet ez,  
költői ujjgyakorlat. A műfaj sem szokatlan ekkor a kortársaknál. (pl. Márai S.-nál, akinek  
írásait az „1928” és a Kortárs írói megkülönböztetett figyelemmel kísérik.) Probléma fölve-  
tésében — részletek — halványan ugyan, de előzi az *Ének a négerrel, aki a városba ment* c.  
költeményét. A téma már az 1931-es párizsi út előtt adott. Első jele ez annak a Radnóti-  
ra mindvégig oly jellemző érzékenységek, amellyel megért és indulattal reagál „a vad világ”,  
„a felfordult világ” kegyetlenségeire (Garcia Lorca, Ernst Toller). Erősen rokonítható az írás  
a Férfinapló ciklus 1932. ápr. 24. *John Love testvérem* c. versével. Néhány feltűnő szókapcsolata  
mutatja, hogy ráérez a társadalmi kérdésekre, visszasságokra is („lincselő férfiak”, „nagy  
amerikai rémületek”).

Megtaláljuk az erős hangulati hatást kiváltani akaró, és korai versekből jól ismert  
jelzőket, összetételeket („borzongó nyugtalanság”, „borzolt rémület”, „fogai vacogtak csörög-  
ve” stb.) (A reichenbergi versekkel rokonítják a „szem” gyakori és kifejező változatait:  
„két kőr fekete szem”, „nagy idegen szemek”, „mesés szemek” stb.) Gyakoriak a hexameter-  
szerű sorzárlatok.

Az *Ikek haváig* nem tudunk más szépprózai írásáról. Lehet, hogy saját kísérletére  
is gondolt, amikor öt évvel később Moussong Piroska Ucca-járól írta: „... azt a dilettánszerű  
műfajt kapjuk, amelyet lírai novellának szoktak nevezni, csupán azért, mert nem novella  
és mert líra sem!”<sup>19</sup>

1930. őszétől Radnóti a Szegedi Egyetem hallgatója, intenzív kapcsolata a Kortárs  
körével megszakad.

A Reichenberg és Szeged között eltelt két esztendő történései és írásai sok mindenről  
árulkodnak. Szoros baráti szálak fűzik őt a mozgalomhoz tartozó Lakatos Péter Pálhoz és  
Forgács Antalhoz. Nem elhanyagolható eszmei hatásukat a Radnóti-írások fejlődésvonala jelzi.

Emberi magatartásának, költői formálódásának alakulásáról sokatmondóan és őszintén  
tájékoztatnak a másokról írt, de önmagát is mutató vallomásai.

Szegeden a munkásmozgalomhoz kapcsolódó és a szociális kérdések iránt élénk figyelmet  
tanúsító baráti társaság hatásának befogadását az előző két esztendő is meggyorsíthatta.<sup>20</sup>

Molnár Ferenc

<sup>19</sup> Függelék. Szemle 1935. ápr.

<sup>20</sup> Az „1928”-ban megjelent Radnóti közlések

1. szám (október)	Nyar van Tájkép I. C. Neumann & Söhne Chaplin — Cirkusz
2. szám (december)	Vers Milliók és milliók Sásdi S. Hanna nagy útja Jarnó J. Börtön Greta Garbo Karenina Anna

A „Kortárs”-ban  
1929. nov.

Zsoltárok Szakadt dült ...  
Néha harapunk ...  
Hús néha forró ...

dec.	
febr.	Pogány köszöntő
ápr.	Vihar után
júni.	Táj szeretőkkel
aug.	A néger Tyl szemeiről szól
okt.	
dec.	Beteg a kedves

Berda J.: Öröm (R.M.)

Tamási Gy.: Áhitat (R.M.)  
Zelk Z.: Csuklódón ...

Kállay M. és a primitív versma-  
gyarázat

Nemcsak a magyar sajtótörténetnek, hanem a megújuló irodalmi életnek fontos fejezete az a néhány havi időszak, amely a felszabadulást közvetlenül követő felporzással függ össze. A történeti események kronológiája többé-kevésbé tisztán áll előttünk, mert a kutatásoknak sok kérdést sikerült már tisztázniuk. Nem egészen áll így a helyzet irodalomtörténeti vonatkozásban, épp ezért nem felesleges röviden megemlékezni a főváros első irodalmi és kulturális lapjáról, a Pillanat-ról, amelynek megjelenése egyúttal az elhalgatásra, elsüllyesztésre ítélt baloldali magyar irodalom létét is jelképezte.

A Pillanat az Új Hang Könyvkiadó Vállalat, — amelynek nincs összefüggése a moszkvai Új Hang című folyóirattal, — kiadásában jelent meg. A kiadót, miután Horváth Árpádot, az Új Hang irodalmi vezetőjét, a Vigszínház kiváló főrendezőjét felismerték és elhurcolták a nyilasok, 1945 februárjában gyakorlatilag egyedül Gerő Sándor képviselte, és az ő kezdeményezésére indult a Pillanat is. A lap főmunkatársai Száva István, Erdődy János, F. Rácz Kálmán, Lányi Margit és Hámosi László voltak. A technikai kivitelt a Légrady Testvérek Rt. nyomdájának egyik benzinmotoros sajtója biztosította. A Pillanat kis formátumban, (21 × 28,5 cm) jelent meg 1945. február 17-én és 24-én, minden alkalommal 50 000 példányban.

A felszabadulás után megjelent első irodalmi tanulmányt Erdődy János írta. „Végre nyomtatásban!” címmel Szőnyi Zoltán antifasiszta verseit méltatja. Ezek a versek 1939-ben bukkantak fel és a negyvenes évek elején egyre nagyobb számmal terjedtek el, nemcsak az illegális kényszerített baloldali pártmunkások, hanem a haladó gondolkodású, polgári értelmiségiek körében is. A most is meglevő Kulacs vendéglő egyik zugában esztendőkönn át, estéről estére egy kis társaság találkozott, ennek a társaságnak volt tagja a versek írója, aki a legvadabb időben írta és terjesztette élőszóval és gépelt másolatokban fanyar hangú, keserű humorú verseit. És a társaság fiatal színésztagejai, elsősorban Major Tamás és Várkonyi Zoltán vakmerő bátorsággal vitték szét a dühödt rímeket, szavalták baráti találkozókon verseit.

Az 1. számban négy ilyen kiadatlan vers van, köztük az 1940-ben írt „Hej hittel!” című, amelyet először Várkonyi Zoltán szavalt el baráti körben, hirtelen homlokára fésült Hitler-frizurával és fekete zsebfésűvel az orra alá improvizált kis bajússzal. A 2. szám további verseket ismertetett, az „Adolf” és a „Tíz év múlva” címűeket. Ez utóbbi, szintén 1940-ben írt költeményben Szőnyi nem csekély derűlátással jósolja meg, hogy rövid egy évtized múlva az új generáció még a nevét sem fogja ismerni Hitlernek.

A szerény terjedelmű Pillanat egyéb más tanulmány helyett forrásértékű híreket közölt mindkét számában, üldözött és ismert magyar írók sorsáról. Habár ezek az értesülések, sajnos nem mindig bizonyultak maradéktalanul igaznak, — a tájékozódás irányát és pillanatnyi helyzetét pontosan rögzítették. A lap örömmel cáfolja Szép Ernő halálhíreit, jelentést ad Illyés Gyuláról, aki Budán dolgozik új könyvén, Márai Sándorról, aki Leányfalun húzta meg magát és az ostromot szerencsésen átélő Zilahy Lajosról. Olvasunk Várnai Zseniről, akit a lap „a legnagyobb élő költőnek”-nek nevez, Heltai Jenőről, akiről ekkor tudták meg, hogy él, Szerb Antalról és Sárközy Györgyről, akiről csak annyi volt ismert, hogy mindkettejüket elhurcolták a nyilasok és még reménykedtek visszatértükben, miközben ők a balfi tömegsírban feküdtek. A hírosvát csupán Egyed Zoltán szopránköhídei kivégzését közölte bizonyossággal. Az írók mellett egész sor művész és közéleti személyiség is szerepel a névsorban, de szorosabban véve csak Reinitz Béla hagyatékának sorsa érdekli az irodalomtörténetet, amelyről megnyugvással jelenthették, hogy nem pusztult el, még a nyár folyamán sikerült megmenteni.

A művészeti események krónikájából kiemelkedik a Vörös Hadsereg megalapításának alkalmából rendezett ünnepség leírása. A résztvevők és szereplők között találjuk Szakasits Árpád, Várkonyi Zoltán, Gobbi Hilda, Major Tamás, Medgyasszay Vilma, Székely Mihály, Orosz Vilma, Ferencsik János, Kodály Zoltán és Sergio Failoni nevét. A Pillanat című lapnak ez a profilja azonban már kívül esik a magyar irodalomtörténetírás érdeklődésén, épp úgy, mint néhány, akkor időzerű politikai elemző cikke, amelyek szintén megérdemelnék a kutatók figyelmét.

Szőnyi Zoltán

#### Bessenyei Der Mann ohne Vorurtheil című műve magyarországi másolatának provenienciájához

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1967. évfolyamában Bessenyei György ismeretlen folyóirata című cikkemben<sup>1</sup> ismertettem a British Museum könyvtárából az Országos Széchényi Könyvtárba került másolat alapján, a Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung című periodikus kiadvány hat számát, amelyet Holzmann—Bohatta Anonymen-lexikona

<sup>1</sup> ItK 1967. 25—34.

1961-es kiadású kötete Bessenyei György művének tulajdonított.<sup>2</sup> Cikkemben határozottan és világosan megmondtam, hogy a másolat a British Museum példánya alapján készült, és nem rejtettem véka alá azt sem, hogy a névtelen munka szerzőjét az említett osztrák lexikon már 1961-ben megállapította. Meglepődve vettem tudomásul, hogy mindezek ellenére Czigány Lóránt elmarasztaló hangú cikkében<sup>3</sup> azt kérte tőlem számon, miért hallgattam el az ő nevét, és azt, hogy ő „erőszakolta rá a Széchényi Könyvtárra az általa felfedezett munkát?” (Kiemelés tőlem).

Mivel az említett mű xerox-másolatáról és annak provenienciájáról a Széchényi Könyvtár katalógusából tájékoztatást nyertem, cikkemben is feltüntettem az eredeti mű tulajdonosának, a British Museum könyvtárának a nevét. Most, hogy utólag értesültem arról, hogy történetesen Czigány Lóránt volt a British Museumnak az a munkatársa, aki a szóbanforgó Bessenyei-mű másolatát Londonból megküldte, e körülményt — a Bessenyei-kutatás története számára is — rögzítem, noha előző eljárásommal sem sértettem meg semmiféle tudományos morált.

Hiszen ha Czigány Lórántnak elismerésre méltó, és a Széchényi Könyvtár által is köszönettel nyugtázott szerepe volt is abban, hogy a British Museum könyvtárába bekerült Waltherr László-hagyaték feldolgozása során előbukkant, és az említett kézikönyv segítségével azonosított Bessenyei-mű egyik számának egyik példánya ma Magyarországon xerox-másolatban tanulmányozható, az semmiképpen sem állítható, hogy „általa felfedezett” munkáról lenne szó, hiszen a felfedezés érdeme a Holzmann—Bohatta-lexikon szerkesztőit illeti meg. De rajtuk kívül, miként cikkemben is idéztem, már Kurt Strasser osztrák sajtótörténész is Bessenyei munkájaként foglalkozott a Der Mann ohne Vorurtheil című kiadvánnyal, egy 1962-ben megjelent sajtótörténeti munkájában,<sup>4</sup> tehát a mű a nemzetközi szakirodalomban sem volt ismeretlen.

Mivel sem a „felfedezés”, sem az eredeti példány tulajdonjoga nem Czigány Lórántot illette meg, nevének „elhallgatása” sem tekinthető a tudományos etika megsértésének. Ami pedig a Bessenyei-mű iránti érdeklődésünket illeti: aki járatos a filológiai kutatásokban, nem marasztalhat el könyvtárat és kutatókat azért, mert egy még a szakirodalomban megoldatlan, és minden vonatkozásában még valószínűleg sokáig megoldásra váró problémával kapcsolatban nem produkáltak számára egyik napról a másikra, a reference-kérdésekre adandó válaszok gyorsaságával, tökéletes, tudományos megoldást.

Kókay György

<sup>2</sup> M. HOLZMANN—H. BOHATTA: Deutsches Anonymen Lexikon. VII. 1961. 287.

<sup>3</sup> Irodalmi Újság. 1967. dec. 15—1968. jan. 1.

<sup>4</sup> STRASSER KURT: Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit. Wien 1962. 74.



Korompay János

## KÉZIRATOK ÉS ADY-LEVELEK HORVÁTH JÁNOS HAGYATÉKÁBÓL

Horváth János itt közölt két kézírata közül az egyik, az *Irodalomtudományunk és klasszikusaink* című tanulmány a harmincas évek első felében íródott, de, mint az a szöveg egyik utalásából kiderül, mindenképpen 1931 után. A másik *A közönség kötelessége az irodalom körül* címmel 1921-ben, Cegléden tartott előadásának jegyzete. Ennek egyes gondolatai megtalálhatók *Új köztársaság felé* című írásában is (Napkelet, 1923).

A két — eddig ismeretlen — kéziratot minden változtatás nélkül közöljük. Csupán az előadás szövegének egyes rövidítéseit oldottuk fel. Mivel bármilyen betoldás vagy kihagyás önkényes lett volna, nem változtattunk ott sem, ahol a fogalmazás — előadásról lévén szó — egészen tömör, és helyenként csak vezérszavak jelzik a gondolatmenet alakulását. A szöveg azonban így is tökéletesen érthető.\*

### 1.

#### *Irodalomtudományunk és klasszikusaink*

Tudvalevő, hogy az irodalomtörténet új fejlődés útjaira lépett. A mozgalom a német szaktudományban indult meg; hatása már az 1910-es években fel-feltűnedezett nálunk, azóta pedig jelentékenyen megerősödött. Visszahatás kívánt az lenni a megelőző filológiai pozitivizmusra, mely csak exakt, közvetlenül észlelhető, tehát szükségképp rész-igazságok és tények iránt érdeklődött, de megállt a csak közvetve (talán csak intuitióval) felfogható történeti egésznek, s magának a történeti folyamatnak titkai előtt. Elszigetelt, mikroszkopikus fürkészek helyett ma az össz-szemléletnek (szintézisnek) áll a világ s a történelem tényezői közül is inkább a közösség, mintsem az egyén köti le a tudós érdeklődést. Ki miben véli felismerni az irodalmat intező „közösséget”, vagy az irodalomban megőrzött közösségi nyomot, abban jelöli ki össz-szemlélete szempontját. Faj, táj, felekezet, társadalmi réteg, nemzedék; stílus, ízlés, világnézet, és még több más, — így váltak irodalomtörténeti szintézisek vezérszempontjaivá, leginkább azonban a „korszellem”, mely valóban a legösszefoglalóbb. Felölel ui. minden, egy bizonyos időben közösséget képző tényezőt s a „szellem” azonosságában, mintegy a kor lapangó bölcselmében keresi nemző elvüket. Mint legtágabban értelmezhető, s az anyaghoz ragadt filológizmussal szemben is jellemző jelszó-névvvel, ezért nevezik nálunk az egész új irányt szellemtörténetinek, tekintet nélkül esetleges változataira.

Ma már senki sem tagadhatja, nálunk sem, ez új irányzat jogosságát, mert határozott eredményekre hivatkozhat s biztos kilátást nyújt ezutániakra. Sohasem ártott az egyetlen szaktudománynak sem, ha ú. n. „segédtudományai” körét kiterjesztette, változtatta, vagyis saját tárgyának legkülönbözőbb történeti szomszédságaira, rokon kapcsolataira s főképp tápláló talajára figyelmet fordított. Nem fog ártani ezúttal sem, mindaddig, míg az irodalomtörténet, mint tárgyanál, célkitűzésénél és módszereinél fogva önálló tudomány meg tudja őrizni önállóságát a segítségül hívott „szellemekkel” szemben; míg maga nem szállítja le önmagát segédtudománnyá, illusztrációs anyaggá valamely közösségtörténet számára. Az irodalomtörténetnek megvan a maga különleges kollektivitás-fogalma: az irodalmilag művel-

\* Horváth János e két dolgozatát keletkezéskoruk fontos adalékeként tesszük közzé. Egyes gondolataival, felfogásával egyes alapmozzanataival, természetesen, nem érthetünk egyet. Mások viszont, a kortörténeti értéken túl, ma is hasznos, termékeny indításokat adhatnak. (A Szerk.)

tek (írók és olvasók) folyvást alakuló, történetileg változó, s *másnemű* közösségeket is magába feloldó kollektivitása; s ha vizsgálódásaiban ezt tartja szemmel, ha bármely kerülő útról ehhez tér meg új adalékokkal: csak örülhetni rajta.

Nem is jogosultsága kérdése, hanem hazai előzményeihez való viszonya, s általában irodalomtudományunk nemzeti folytonosságának ügye érdekelt ezúttal az új törekvések világánál.

A szellemtörténeti irány hazai előzményei részben párhuzamosak voltak az egykorú német irodalomtudománnyal s ez tette aránylag könnyen közvetíthetővé. Visszahatás a filológiai egyoldalúság ellen Németországban: hasonló visszahatás gondolatára vezetett minálunk. De a párhuzam még teljesebb: a mi kárhoztatott filológiai irányzatunk maga is túlnyomólag német eredetű volt. Így hát előzmény és visszahatás, mint tudománytörténeti láncolat, ez esetben egyáltalán nem annak a „nemzeti folytonosságnak” a példája, melyet kérdésbe tettem, hanem inkább irodalomtudományunk függő helyzetének, sőt önállótlanságának a bizonyítéka. Jó volt a régi, míg a német tudomány tekintélye támogatta s cserben hagytuk, mihelyt megvonta tőle kegyeit. Pedig valószínű, hogy az egyoldalú német példa nélkül amaz irányzatnak parodisztikus túlzásaiba sem estünk volna bele.

Feltűnő, hogy filológus félszázadunk megtagadásában mennyire csak a filozófiai szempont érvényesült (a német filozófiai idealizmus hatásaként) s mennyire hiányzott belőle a forma-érdek. Pedig ha a filológus-ellenes álláspontnak volt hazai előzménye, aminthogy volt az egész korszakon át, az főképp annak a szinte műveltség- és társadalomellenes formátlan-ságnak szólt, melyben a filológusok átlaga „közölni” szokta eredményeit. Ennek az ellen-szenvnek komoly elvi alapja volt. A tudománynak — hangoztatta Gyulai Pál egy 1880-i beszédében — „nemcsak rendszere van, hanem irodalmi formája is. Az irodalmi műveltség nem csak támogatja, hanem emeli is a tudományost. A történeti, politikai és természeti tudományok semmit sem nyerne azzal, ha művelőik rosszúl és rossz nyelven írnak, ha bőbeszédűek, s a formaérzék hiánya miatt nem tudják úgy feldolgozni a tudomány anyagát, hogy ne csak tudományos, hanem egyszersmind irodalmi művet is alkossanak.” Korántsem valami a tudomány és művészet között lebegő „vegyes műfaj” mellett tör lándzsát Gyulai Pál e nyilatkozatában; csak a formaérzék jogait hangoztatja a tudomány területén is. Azt sem pusztá esztétikai kényességből, hanem a tudomány nemzeti jellemének egyik biztosítékaként. „A magyar tudomány — úgymond — többé-kevésbé, kivált az irodalmi formára nézve, idegen, leginkább német befolyás alatt áll, pedig a tudomány nemzeti jellemét leginkább az előadás, az irodalmi forma adja meg, mely a nemzet szükségéhez, szelleméhez és ízleléséhez alkalmazkodik.” Nyilvánvaló, hogy az irodalmi formának ez a követelménye nem minősíthető tudomány-ellenesnek, s mindössze azt jelenti, hogy ha valaki, hát a tudomány köteles hozzájárulni a nemzeti műveltség emeléséhez. „Ha van eszme — mondja két évvel utóbb —, melyet az őszön sugall, a bölcslelem szentesít és a történelem igazol, az bizonyára a nemzeti műveltség eszméje.” Mennyiben szolgálta a magyar filologizmus sokszor elriasztó formátlan-sága ezt az eszmét: kiki megítélheti. Még csak egyet, annak megértésére, hogy a nyelvtől elválaszthatatlan irodalmi formában mi alapon látja Gyulai a „nemzeti jellem” biztosítékát. Ugyanazon felolvasásában, melyből az imént idéztem (s mely Müller Miksa egy kalandos elméletével szemben a nemzeti nyelv jogait védve, egyebek közt azt is fejtegeti, hogy kisebb s fejletlenebb nemzetek miért nem követhetik mindenben veszély nélkül a nagyobb és fejlettebb nemzeteket), nyelv és nemzeti jellem összefüggéséről ekként vélekedik: „a nyelv nem valami külső, nem conventionalis jegye a gondolatnak, mint a betű vagy szám, hanem valami benső, maga a lélek, szelleme és jelleme egyszersmind valamely nemzetnek, s a nyelv e sajátsága nagy befolyással van nemcsak az irodalomra, hanem magára a tudományra is.”

Mondom, e formai szempontot az új mozgalom nem érvényesítette hazai előzményei bírálatában, nyilván azért nem, mert nem ez előzmények hazai, egykorú ellenzékéből nőtt ki maga sem. Pedig az új irány tudásai az irodalmi formát a maguk gyakorlatában szemmel láthatólag tiszteletben tartják.

Ellenzéket mondtam. Valóban volt itt a pozitív filologizmuson kívül s amellett, egyébként az egész korszakon át. Volt az egész idő alatt egy igen számottevő csoport, mely egyszerű tény-és adat-megállapításokon túlmerészkedett, s az ismeretek valamely magasabb szempontú, ideálisabb értelmezésére is törekedett. Ez „esztétizáló” gúnyolt csoport kimagasló egyéniségekben is bizvást vetekedett a másikkal, a „filologizálóval”. Ami önerejéből való megújulást irodalomtörténetünk és -elméletünk a mai német hatást megelőzőleg felmutathat, az is ebben a csoportban keresendő, s szinte kizárólag magyar előzményekben gyökerezik. Bár idegen hatásoktól ez sem zárkózott el, lényegében magyar hagyományokat folytatott tovább több-kevesebb hűséggel azok végső alapjához, a nemzeti klasszicizmus — abban főképp Kemény Zsigmond és Arany János — irodalomtudományi gondolatkinséhez. Ebben a csoportban időjárástól talán túltengett az „irodalmi forma” kultusza a tény- és gondolatbeli tartalom fölött, de leginkább azt kifogásolhatni benne, hogy elmúlasztotta ama klasszikus

gondolat-örökségnek tudományrendszerre való szerves kiképzését. Mert ahogy Négyesy László tudta Arany rithmikai megállapításai alapján tudományra megszervezni verstanunkat, éppúgy meglett volna a lehetősége irodalomtörténetünk ily klasszikus gondolat-alapon való átrendezérésének. Ez azonban csak részben történt meg; több tanulmánnyal, esszével és Beöthy Zsolt kézikönyvével, s inkább csak az esztétikai értékelésnek kiigazításában jelentkezett, mintsem az egész szaktudomány belső rendszerének újjáöntésében. Sok nevezetes részlet felhasználatlan maradt, vagy ha éppen leltározottat is a maga helyén, a szintézis szempontjából nem jutott kellőképp érvényre.

A két irány közül a filológiai volt szervezettebb, egyneműbb, öntudatosabb és szakszerűleg iskolázottabb. A másik szabadabb jellegű maradt: hajlam, műveltség, személyi hatások és egyéni inventio szerint különmemű, a céhbeli módszeresség, az eltanulható és tanítható mesterség közös ismertetőjele — cégére — nélkül; sem elméleti, sem módszertani szempontból nem jutott el igazi szaktudományi öntudatra; élt egyéni hajlamok, autodidaxis, műkedvelés véletlenei, sokszor genális intuitiói szerint, anélkül, hogy megkísérelte volna kidolgozni — nagy hagyománya alapján — a maga szaktudományi problémarendszerét. Ezzel lemondott arról, hogy elvégre magyar gondolat, magyar lángelmék kohójából ömlessze ki a „legnemzetibb tudomány” eszmei vázlatát. A filológiai irány pedig, mely a tudósság kizárólagos igényeivel miopszkodott a színen, épület-tervekkel egyáltalán nem foglalkozott. Neki megvolt a maga nagy tudomány-önérzete, de „írók és költők” tudományával nem törődött, sőt a maga kizárólagos tudomány-presztízsével mintegy eltakarta az egykorúak szeme elől klasszikusaink nagyarányú gondolatkészletét, mint amelytől teljesen függetlenül haladhat tovább a szaktudomány a maga módszeresen örökre kijelölt útjain. De a filológizmus korában a klasszikus irány örököse sem volt egész tudatában örökségének. Nagy íróink és költőink méltatásában jó ha egy kis zugolyt juttatott „irodalmi tanulmányaik”, „prózai dolgozataik” emlékeztetének. A nagy-Beöthy-ben Gyulai kritikai munkáiról, emlékbeszédeiről, stb. jelentéktelen csekélységet olvashatunk; Arany tanulmányairól nincs is benne külön méltatás; Riedl Arany János-ában van ugyan szó Arany „prózájáról”, de az irodalomtörténész számára revelációszerű gondolatairól, melyek abban a prózában olvashatók, nincsen. Sehol e nagyoknak az irodalomról és irodalomtörténetről való felfogását nem ismertették, nem tartották számon.

Hogy viselkedett az új mozgalom a maga hazai előzményeinek ezzel az ágával szemben? Úgy látszik, felléptek csak a filológiaival szemben tartotta szükségesnek, hogy kifejtse a visszahatás álláspontját: az „irodalmi forma” iskolájához való viszonyát nem tisztázta. Pedig ez iskola gyökereinél találhatott volna azt, amit maga kívülről hozott: filozófiai —, s ami több: etikai alapvetést, s ahhoz kapcsolódva, hamarabb belefogódhatott volna a szaktudomány hazai folytonosságába. Azóta azonban teljesebb gyökérverés is folyamatban van, s bár az a tanulmány (A magyar történetírás új útjai c. kötetben, 1931), melyből fentebb a „vegyes műfaj” kifejezést is idéztem, elvi ellentétben tünteti fel a szellemtörténetet nemcsak az „ön-célú filologizmussal”, hanem a „kritikai-essayista” iránnyal is, mégis azt vallja, hogy mindkettőnek az erejét magába kívánja olvasztani.

Nos, amit ma össze kell olvasztani, az már egyszer megvolt osztatlan egységként a mi irodalmunkban, még mielőtt az egyoldalú filológiai irány szervezeten fellépett volna s a „kritikai-essayista” név (mely még a filológus tudós-önérzet hangjából látszik valamit tartogatni) ráillett volna valamely csoportra. Megvolt, ha máshol nem, Kemény Zsigmond és Arany János tanulmányaiban, irodalomszemléletében, tudós eljárásában. Ott az a szilárd gondolatfundamentum, amelyre igazi nemzeti folytonosságra hivatott irodalomtudomány bizvást támaszkodhat. Tudománynak nemzeti jelleget nemcsak tárgya kölcsönöz, nemcsak az érzelem, mely ahhoz a tárgyhöz vonz, nemcsak az irodalmi forma, melyet Gyulai emelt ki, hanem a tudományos gondolkodás szerves folytonossága a nemzeti művelődés keretein belül.

Erős a hitem, hogy irodalomtudományunk, ha érthető késedelemmel is, de követni fogja irodalmunk fejlődésmenetét. Ez utóbbira nézve hadd idézzem ismét Gyulai Pált: „Költészetünk sokáig hol egy, hol más idegen iskola jármában nyögött, különösen a német költészet volt reá nagy hatással, de Kisfaludy Károly föllépte óta megnyílt az összes európai irodalmak behatásainak s önmagából is merítve, lassankint nemzetibbé vált mind tartalomban, mind formában.” A magyar tudományt, mint láttuk, az ő korában nem találta még erre a magaslatra elérkezettnek. De talán van már annyira irodalomtudományunk, hogy „önmagából is meríthet”, s remélheti, hogy lesz egykor ő is a maga nemében, éppúgy mint irodalmunk, az európaiságnak egy egyenrangú magyar változata.



*A közönség kötelessége az irodalom körül*

Író nélkül nincs irodalom. De olvasó közönség nélkül sincs. *Egymásra vannak utalva*; egymáshoz való viszonyuk teszi az irodalmi életet s határozza meg az ízlés korszakos változásait.

Az író. Nem független a közönségtől. A korábbi maecenási pártfogoltságból kiszabadult ugyan, az írói hivatás önálló, kenyérkereső pályává vált: de ép ezért anyagilag a fogyasztó közönségre van utalva. Az „írói függetlenség” csak részben van meg: meglehet az íhletben, a mű létrehozásában; de közönség nélkül semmi közéletbeli, kulturális jelentősége nem volna. — Ily szomorú *egyoldalúsággal* tele van régebbi irodalmunk: művek kéziratban maradnak, vagy nyomtatva is ismeretlenül (Mindszenti, Balassa, Mikes; — Zrínyi, Faludi, Kármán, Katona): ép a legkiválóbbak; nem, vagy csak koruk multával vehettek részt az irodalmi életben. A visszhang elmaradása bénító hatással volt rájuk nézve is (Katona). — Mindenkor igyekeztek is, úgy, mint előbb maecenásaikat, később a közönséget maguk iránt hangolni. Nem szölok az írói rendi önértzet romantikus túltengéseiről. De igénytelenebb régi viszonyaink közt is megtalálni a közönség irányítására való szándékot: megvétést prédikálnak a profán, világi, szerelmi költészet iránt a vallásos, tudós, oktató irodalmiság javára (XVI—XVII. sz.); később nem győznek eléggé hangulatot kelteni a szépirodalom mellett, a nőknek olvasó közönségül megnyerése végett, s védekezésül a politikai zsurnalizmus túlhatalma ellen (XIX. sz. első fele). Manapság pedig minden eddigit meghaladó *reklám*-eszközökkel fogják a közönséget; írók udvarolnak neki, *alantabb ösztönei*hez is alkalmazkodnak, hogy megélhessenek. Ily propaganda nélkül a legkitűnőbb tehetség is alig érvényesülhet, vagy igen későn.

A *közönség* is befolyásolhatja tehát az irodalmi termelést. A közönség műveltségi állapota lehetővé tesz, elerőtlenít, vagy eleve kudarcra ítélt némely törekvéseket. A régiségben a profán műveltség és *magyar városi élet* hiánya magyarázza egyrészt a szépirodalom kisszerűségét, másfelől pl. a dráma-irodalom csaknem teljes hiányát. A közönség ízlésének fejletlensége, csupán külsőségekre szorítkozása magyarázza részben Zrínyi csekélyebb, Gyöngyösi rendkívüli sikerét, Katona József tragédiáját, Kármán- és Mikesnek csak posthumus sikerét, miket fentebb említettem. — A közönség ellenkezése miatt szorult csupán szűkebb körre a *Kazinczy*-féle új, idegenszerű irodalmiság; s mert a közönségben régóta élő természetes szükségleteket elégitett ki, vált oly népszerűvé *a regény* (Dugonics, Jósika, Jókai) s lettek oly számosak a regényírók. — A közönség ily szükségletei néha hangosan megnyilatkoznak: a múlt század elején a hazafias felbuzdulás várva-várta, követelte a *honfoglalási eposzt*; s meg is kapta. De többnyire genialis irodalmi kezdemény fedi fel a megérett szükségleteket: Petőfi dalköltészete. —

Ez *egymásrautaltság* állandó; e kölcsönhatás folytonossága jelenti az *irodalmi életet*, mértéke, aránya, minősége szabja meg az *ízlés* fordulatait, mely viszont a *stílus* nyeresz érzékelhető kifejezést. A stílbeli változások: legérzékenyebb jelzői az irodalmi élet korszakos fordulatának; egyszersmind író és közönség viszonyát is azok világítják meg legélesebben. A megszokott, a hagyományos irodalmi stílus viszonyt teljes bensőséggben, zavartalanannak mutatja; stílbeli újítás legott meghasonlást idéz fel s konzervatív és modern táborra osztja a közönséget; irodalmi harcok vívatnak; idővel elcsendesülnek: az új megszokottá válik, az újítás enged merészségéből, az ellenkezés lankad, új és régi megtalálja az összeolvadás lehetőségét, a közönség ismét egységesen áll a maga irodalma mellett (nyelvújítás). — Ma még ily meghasonlottság állapotában élünk. Teendőinket nem szabhatjuk ki ötletszerűleg. Pillantsunk vissza e viszony történetére.

*Története.* A legrégebbi (ős-) korról semmi bizonyosat nem tudunk. Csak ott vehetjük fel a fonalat, mikor a már keresztény magyarság kezdi a maga új műveltségét megalapozni, s mikor e fordulathoz már irodalmi jelenségei is vannak, tehát a XI. században. — Az irodalmi élet legrimitivebb feltétele, az írás-olvasás tudása, e korban igen korlátozott; mondhatni, csak az egyházi rendre szorítkozik; másfelől pedig az írás csak latinul való írást jelent. Így a nemiskolázott, tehát nem papi, laikus magyarság ki van zárva e latin nyelven menő írástudásból. A latin hovatovább nemcsak az egyháznak, hanem az állami életnek, s a tudományoknak is elfogadott nyelvévé válik, s túlsúlyát egész a XVIII. század végéig fenntartja. Mindaz, ami tekintély: egyház, állam, tudomány, a latin mellett áll. — E nagyhatalommal szemben csak hamupipőke szerepét játssza a nemzeti nyelv, s fokozatos előre hatolása csak engedmény, bár kényszerű engedmény ama nagyhatalmak részéről. Kénytelen engedni maga az egyház: tanai hirdetése, terjesztése, a vallásos nevelés, templomi éneklés, a latinul nem értő apácák szent-olvasmánnyal való ellátása: elengedhetetlen gyakorlati szükséglet neki is; a laikus világgal érintkeznie kell, hisz hatni akar rá. Így jön létre a kolostori (kódex-) irodalom.

a) Kolostori irodalom. Tárnya, közönsége szűkkörű: rendi korlátozottság. Jellege: tolmácsolás, latinból fordítás. Idegen stílus-minta. Terjesztése: másolás. — Ezeknél fogva: az akkori magyarság elenyésző töredéke vesz róla tudomást; irodalmi élet, közízlés tulajdonképen

nincs; a közönségben a legelemibb feltételek: írás-olvasás ismerete — hiányzanak. Mindamellett kezdemény, és pedig mai szemmel nézve hihetetlenül merész, vagy öntudatlan a nyelvet illetőleg. — Katholikus, európai vallásos irodalom; ellatinosított magyar nyelvformák; közönség: egyházi rend; közvetítés: kézírás.

b) Reformáció. Nagy lépés az írástudás laicizálása felé. Az előző kor irodalma még csak az egyháziaké; a reformáció már nem csupán az egyházi emberekhez, hanem a laikusokhoz is szól, saját nemzeti nyelvükön. Vallásos irodalmat hoz létre magyar nyelven, de szélesebb, rendileg nem korlátozott közönség számára. Az írástudás nemzetiesítése ez, demokratizálása; propaganda egyszersmind (igen hatékony!) felekezeti célokra. A reformáció Luther-előtti hulláma (Huszitizmus) adott már a XV. században magyar bibliát; Luther s Kálvin hívei tovább folytatják.

A katolicizmus a XVI. század folyamán visszaszorul; a nemzeti nyelv többé vissza nem hódítható várakat foglal el. Úgyhogy az ellenreformáció sem tehet mást, mint hogy a nemzeti nyelven veszi fel a küzdelmet az újító ellenféllel. A hitvitákban egyik vagy másik felekezet érdeke vereséget szenvedhetett, a nemzeti nyelv nyert velük; s a XVI. század protestáns litteratorai után a katolikus Pázmány szilárdítja meg a magyar nyelv posztíóját s emeli fel valóban irodalmi nyelvvé.

Mindez még nem profán, nem „szépirodalom”. Ez csak vallásos és felekezeti érdekek harcából szerzett nyeresége a magyar irodalmi nyelvnek. De eléretett, hogy maga az egyház (a katolikus) kénytelen lett a latin nyelv egyeduralmának megdöntéséhez hozzájárulni, s a latin egyház legnagyobb férfia, Pázmány, lett a magyar irodalmi nyelv legelismeretebb tekintélye. Azt mondhatni: a XVI—XVII. század folyamán a vallási s azzal kapcsolatos ajatossági, erkölcsös és oktató, komoly irodalomban megtörtént a magyar nyelv irodalmi nemesítése, a latinnal egyenjogúsítása.

Ez az irodalom azonban, mely minden latin nyelvűt, s a vallásos-erkölcsi magyar nyelvű munkákat elismerte, megvetéssel nézett le minden szépirodalmi, tisztán világi, szórakoztató, pláne szerelmi tárgyú irodalomra: szóval mindarra, amit ma irodalomnak tekintünk. Így a magyar nyelven folyó irodalomban magában megismétlődött az a *hierarchikus rétegződés*, egy fensőbb és alsóbb rendű rétegre oszlás, melyet azelőtt a latin és a nemzeti nyelv viszonya képviselt. Most magában a magyarban van egy felsőbb réteg (a latinnal egyenjogúsított: vallási, erkölcsi, oktató), s egy lenézett, sőt üldözött alsó réteg: a szórakoztató. Mint művelt, és ponyvairodalom áll szemben e kettő egymással. Az utóbbiké a jövő, ez itt a feltörekvő „harmadik rend.”

E szépirodalmi ág is latin törzsokról hajtott ki, épúgy, mint az előbbi „tudós” ág. Ugyanazon nagy európai áramlat jött segítségére, mely a reformatiónak is oly hathatós előkészítője volt: a renaissance.

Az ó-kori (görög-latin) profán műveltség forrásaihoz nyúl vissza a XIV, XV. század, s hovatovább kiegészítésül emelkedik fel az addig kizárólagos egyházi műveltség mellé. A teológiai tudomány és műveltség kiegészítésül, csakhamar vetélytársául, egy laikus (mondjuk: polgári) tudomány és műveltség van keletkezében. Sikerét az is magyarázza, hogy közvetítő nyelvül ennek is a latin szolgált. A nemzeti nyelv mégis két irányban is hasznót húzott belőle. Addig ismeretlen philológiai hajlamokat és képességeket fejlesztvén ki, a szent könyvek eredeti szövegének vizsgálata, philológiai magyarázata, szöveg-kritikája indult meg s ezáltal kedvezett az egyházbán készülő szakadásoknak, a reformatiónak, s így közvetve a nemzeti nyelvű vallásos életnek. Másfelől pedig napvilágra hozta a pogány szépirodalom és költészet emlékeit, s így a tudós latin nyelv palástja alatt a profán szépségek kultuszának is polgárjogot biztosított a műveltség birodalmában, a teológiai mellett. Az antik példára mindenhol létrejön egy új, latin nyelvű humanista irodalom, de részben ennek, részben eredeti példányainak a hatása alatt, mindenhol kifejlődik a humanizmusnak egy másod-terméke, egy nemzeti nyelven menő szépirodalom. A mint tehát a latin egyházi irodalom egy nemzeti nyelvű vallásos irodalmat sarjasztott ki magából, úgy a latin nyelvű profán irodalom is kisarjasztott egy nemzeti nyelvű szépirodalmat, a tanult, tudós, iskolázott, „litterátus”, „deák” rétegek körében.

A mit a vallásos magyar irodalom terén Pázmány, ugyanazt jelenti a világi, magyar szépirodalom számára Balassa Bálint, Gyöngyösi és Zrínyi Miklós neve. Mindezek valóban humanista, vagy eredeti ókori példányok hatása alatt teremtettek meg egy magasabb rendű magyar műköltészetet, s teremtettek magyar műköltői stílt, százados nevezetességűt. Zrínyi nagy sikere csak az újabb korban kezdődik, s hatása is. A két első már a régi irodalomban vitán felül áll.

E szerint a közös, európai, nemzetközi, latin törzsok a mi számunkra négy szép ágat hajtott: Pázmányt a vallásos prózában; Balassát a lyrai, Gyöngyösit és Zrínyit az epikai műköltészetben.

Eléddig, a XVIII. század közepe tájáig, ily, népszerű tekintélyekkel támogatott pozíciókat sikerült kivívnia a nemzeti nyelvnek a latin rovására. Roppant horderejű siker,

mely a következő korszakban megfogja hozni érett gyümölcsseit. A szépirodalomnak csak két területén nem mutathat fel hasonló tekintélyeket a régiség: a dráma és a szépprózai elbeszélés terén: ezek betöltése későbbi koroknak volt fenntartva s újabb áramlatok megérkezésére várt.

A magyar irodalmi nyelv e térhódításával kapcsolatban lássuk e majdnem 250 évnyi időben írók s olvasók viszonyát. Amaz első korhoz képest e viszony tekintetében újabb meghatározó erők: a nemzeti nyelv térhódítása; az irodalom körének kitágulása (az egyházi rendi szükségleteken túl: a laikus vallásos-erkölcsi élet területére, sőt a profán szépirodaloméra is): ez az írók részéről; — az írni-olvasni tudás terjedése, demokratizálódása; iskolák szaporodása: ez az olvasók részéről; — a könyvnyomtatás és könyvkereskedés meghonosodása: ez a közvetítést illetően. Bármily csekély lett légyen is az akkori közönség a maihoz képest: az előbbi korhoz viszonyítva ez mérhetetlen haladást jelent. E korban alakul ki egy magyar olvasó közönség először; most vagyunk először tanúi nagy irodalmi sikereknek; most alakul ki a magyar irodalmi nyelv három stílfajtája: Pázmány, Balassa, Gyöngyösi, s ezek által egy bizonyos magyar irodalmi közízlés. Ez irodalmi stíl, bár mint láttuk, idegen mintákra jött létre: minthogy időrendben a legrégebb, mely népszerűvé vált, ma már mint katexochén, ősi, eredeti magyar ízlés és stíl hat reánk. De mindezek eredményeként: e korban alakul ki először valamelyes magyar irodalmi tudat, mely aztán hajtó ereje, rugója lesz a modern magyar irodalom továbbfejlődésének.

A közönség e korban kiterjedt, de nem kezdettől fogva egységes. Meghasonlást teremt körében a felekezatiség; mindamellett egységessé válik a nemzeti nyelv közvetítésével a szépirodalom (Balassa, Gyöngyösi) sikereit illetően. Szükséglet fejlődik ki benne nemzeti nyelvű olvasmányok iránt; ízlésében, stíl-felfogásában azonban kétségkívül egy.

Egy bizonyos rétegződés azonban megvan: felsőbb és alsóbb, tisztas és „fajtalan” között. Erről a könyvtárak fentmaradt catalogusai tanúskodnak. E könyvtárak tartalma átlag: latin (egyházi és világi) könyvek; magyarok közül vallásosak, és oktatók. Kétségkívül ez a felsőbb, a „hivatalos” réteg. Alantabb az, amit e könyvtárakban csak elvétve találni: a magyar nyelvű szépirodalom. De mily jellemzően segített magán a közönség: a megvetett „fajtalan” énekeket (Balassa!) kézzől-kézre adta; kiki lemásolta magának egy kis füzetbe; ily énekeskönyvek nagy számmal maradtak fent: földalatti csatornái a népszerűségnek: táplálói magának a népköltészetnek is. Jellemző az is, hogy ilyenmő szórakoztató olvasmányokat, ha könyvtárakban nem is, de könyvkereskedői leltárakban nem egyszer találunk; olvasó közönségük tehát oly alsóbb rétegekből verbuválódott, melyeknek könyvtár gyűjtésére sem pénzök, sem műveltségi ösztönük nem volt.

c) Mindaz, minek feltételeit a régi irodalom megteremtette, a XVIII. század második felében indul megvalósulásnak. E kornak nagy újdonsága az előbbiekkal szemben: a *modern európai irodalmak* hatásának befogadása. Ilyesmí előbb csak elvétve, most elvül kimondva, rendszeresen. Mert a miénkről vázolt fejlődésen a nyugati nemzetek irodalma már korábban s teljesebb eredménnyel átment: hozzájuk képest a miénk elmaradott volt. E hatás eredményei röviden a következők:

A nemzeti nyelv egyeduralmának végleges biztosítása, s ezzel a latin tökéletes leszorítása; fordítás útján modern európai irodalmi művekkel való megismerkedés, s ezáltal eddig kevésbé ismert műfajok: dráma, regény (általában szépprózai elbeszélés) beáramlása; nyugat-európai stílfarmák és versfajok bevezetése. Mindezek első sorban a nyelven éreztették meg hatásukat: ki kellett szórni nyelvünk latinos elemeit s újakkal helyettesíteni; szavakat, nyelvi formákat kellett teremteni, hogy modern műveket lefordíthassunk (főképp a regény miatt: társalgási nyelv). Szóval nyelvtisztítás, nyelvújítás és nyelvcsépítés. E mozgalom zászlóvivője, s legdicsebb alakja *Kazinczy*. Így az említett nagyok után az ő neve jelenti az első nevezetes, modern fordulatot. Irodalmi termelés dolgában pedig, a belső, művészi értéket nézve, *Csokonai*, *Berzsenyi*, *Költsey*, *Vörösmarty*, a regényben pedig *Jósika* e nagy kornak főalakjai.

Írók-olvasók viszonya hogy áll e korban? Újabb tényezői e viszony fejlesztésének: városi élet fejlődésének indulása (Pest: központ); nyomdák, könyvkereskedések szaporodása; folyóiratok, hírlapok megindulása; iskolák fokozatos magyarosodása (bennök: irodalmi önképző körök létesülése, majd a magyar irodalom tanítása is); tudományos és írói szervezetek alapítása (Akadémia, Kisfaludy-Társaság); színházak fejlődése (Nemzeti Színház).

De e viszonyban az első nevezetes szakadásnak vagyunk tanúi, sőt *meghasonlásnak*. Ez a megújított magyar nyelv botránykő volt a nagy többség szemében, mint vakmerő beegázolás az eddigi szokásba; elriasztotta az olvasókat; s minthogy a maga nagy jelentőségével, sőt elkerülhetetlen szükséges voltával tisztában volt, megvetéssel nézett le ellenzűre. S kik voltak ellenzűi? Azok, kik a régi, hagyományos magyar stílhez ragaszkodtak, főképp Gyöngyösi hívei, kinek soha sem volt lelkebb közönsége, mint ebben az ő detronizálását végrehajtó korban. Így alsóbb rétegbe szorultak a régi magyar ízlés hívei, s felülkerekedtek az idegenszerű, merész újítók. A régi magyar ízlés hovatovább irodalmi műveletlenség számba



megy, s hívei valóban azzá is sülyesztették; de megmarad az alsóbb rétegek ízlésében, leszi-várog a népköltészetbe s ott meghúzódva vár későbbi, fényes fölemeltetésére.

De az újítónak igazuk volt: teremtettek egy modern magyar nyelvet, mely képes az európai műveltség közvetítésére; végtelenül meggazdagították műformáink leltárát; s az addigi egyetlen típus stíl helyére a stílfajok remek egyéni változatait hozták létre, mire nézve a megemlített legnagyobb nevek eleget mondanak. Mint minden újításnak, ennek is voltak elfajzásai, de megjött apránként kitisztulása is: s Vörösmartynak és Jósikának közönsége lehetett már a magyarság egész jobb része. Másfelől engedett a közönség ellenkezése is, megszokta az újat, sőt felvette belőle a szükségeset: a nyelvújítás szükséges eredményei átmentek az élő beszédbe is. Közeledett a kiegyenlítődés, az egyensúlyozottság és egység nagy, arany korszaka.

d) Petőfi fellépésétől Arany haláláig számíthatjuk a következő korszakot. Az *egység*, a konzerválás nagy, *klasszikus* kora ez.

Az előbbi korszak uralkodó iránya az irodalmi értelmű *európaiság*; lappangó, leszorított, földalatti tenyészte a régi magyar, immár *népiessé vált stílhagyomány*; a korszak vége felé megindult a kettő közelítése, de Petőfi az, ki teljes egyesítésüket végrehajtotta. Ő az, aki a műveletlenségbe sülyedt régi magyar stíl-ízlést az irodalmi műveltség, a modern műköltészet szintjére *felemeli*; a nyelvi, formai és lelki európai szerzeményt (mi az előző kornak köszönhető) a magyar ízlés számára *megmenti és biztosítja*; az idegen hozományt a nemzetinek teljes épségben hagyásával *nosztrifikálja*; idegenszerű irodalom és hazai, magyar élet, irodalom és közönség meghasonlását, ellenkezését megszünteti; ő az, aki minden, írni-olvasni tudó magyar ember számára megnyitja az irodalom kapuit, ő az, aki teljesen *nationalizálja* az irodalmat és a közönséget: nemzeti közkinccsé, mindenkinek hozzáférhetővé teszi a magyar irodalmat. Nagy kortársai folytatják az ő spontán kezdeményét; köztük főleg Arany János, teljes, tiszta tudatossággal. Azért *klasszikusok* ők, mert megteremtik az *irodalom nemzeti egységét*; minden addigi értéket művészi tökéletességben konzerválnak s egyesítenek. — *Népiesnek* nevezik ez irányt, de hibásan; értelme volt ez elnevezésnek, az irány kezdetekor: mert a népivel egészítették ki az addigi irodalmiságot. Eredményét tekintve azonban csak nemzetinek lehet minősíteni, a mondott okokból. Az *irodalmi műveltség*, mi hajdan csak egy latinul értő egyházi és tudós rendé, később a deákos iskolázottságú magyar osztályoké, majd ez európai műveltségű előkelőbb köröké volt: ő általuk lett az *egész nemzetévé*. Az a *fejlődés*, melynek lassú menetét vázoltam, bennök érte el *beteljesedését*.

A kor, melyben e nagy beteljesedés végbement, a nemzeti, politikai élet zavaraival sem volt alkalmas rá, hogy a klasszikus irodalmiság javait minden zugolyba le- és szétáraszsa. Az irodalom megteremtette minden feltételét egy egyetemes nemzeti közönség kialakulásának, de a közviszonyok gátolták tényleges kialakulását. E szempontból sajnálhatjuk s korainak mondhatjuk az utána beállt korfordulatot, az újabb meghasonlást. Mert ami azelőtt az *irodalmi életben*, „*meghasonlás*” volt (latin nyelvű litteratura és latinul nem tudó magyarság; tudós, vagy művelt, magyar nyelvű irodalmiság és alsóbb rétegek között), ami *felsőbb és alsóbb* rétegeződése volt az irodalmi életnek, az e klasszikus korban maga is mint műértek érvényesült: mint egyaránt kedvelt és megérthető stíl-válta: *műköltői stíl és naív stíl*; de egyaránt az élet nyelvén szólóval, mindkét stíl-faj műélvezettel szólhatott immár az ellenlábás rétegek ízléséhez is. A régi irodalmi életnek *életbeli nagy ellentétei* a nemzeti klasszicizmus e kohójában *stíl-értékek* képződnek ki: s e körülmény a legvilágosabb bizonyíték a mellett, hogy e korban a fejlődésnek egy nagy beteljesedését kell látnunk.

e) De jött, mint említém, egy újabb fordulat, nemrég, az új század elején. Egy új irodalom, melynek ismét csak a magyarság egy töredéke lehet a közönsége; s melyről most elég legyen annyi, hogy új stílfajt hozott, mi (egyéb, eszmei okok mellett) a meghasonlás egyik fő okozója lett.

*Tanulságok.* Kezdet és vég összehasonlítása ezt az átfejlődést mutatja: latin helyett magyar; egyházi, tudós és oktató jellegűből szépirodalmi; idegen hozományból magyar műveltség, ízlés és stíl. Ugyanily arányban szélesedett s lett egyenmőbb a közönség; a magyar nyelvűség, magyar ízlés és szépirodalmi jelleg térhódításával párhuzamosan nőtt az olvasó közönség, s lett maga is egy nagy erkölcsi közösséggel, a nemzettel azonos. E végső eredmény két erő egymáshatásából állt elő, melyek egyike időnként túlnőtt a másikon, de végül is egyensúlyba került. Egyik a magyarság önfenntartó ösztöne, másik a mindenkor európai (nyugati) műveltség gravitációja. E kettő egyenlítődtött ki a régi, latinos műveltség alapján — naívu — a régi magyar irodalomban, s az európai modern műveltség alapján — tudatosan — az újban; amott *Gyöngyösisé*l, itt Arany nevével jelölhetjük az így létrejött magyar ízlés és stíl-fajt. S e kiegyenlített ízlesek közönsége mindenkori egész magyarság (a számbavehető magyarság) volt, míg az egyensúlyozatlan, még kiforratlan újítások kora mindenkor szűkebb közönségre szorítkozott, s így az irodalom közönségét megosztotta. — E tanulságok szabják meg a közönség teendőit a jelen helyzetben: a megosztottság, az idegenszerű újítások e még forrongó korában.

Mindaz, amit fejlődés címen előadtam, kezdetben öntudatlan ösztönök, vagy gyakorlati szükségletek, kényszerűségek műve volt. (Így indul meg minden fejlődés; később tudatossá válik; l. a „munka” szó történetét: *Pais D.*). Később fokról-fokra tudatosodott; Arany és Gyulai: maga a tiszta irodalmi tudatosság. E folyamat, a dolog természeté folytán, nagyobb mértékben ment végbe az írók, mint az olvasók felekezetében. Az írói pálya a XIX. század első tizedeiben vált élethivatássá nálunk, akkor alakult ki egy öntudatos *írói rend*; írók szervezetebe tömörültek, meghatározott célokra s bizonyos nemes hagyományok alapján (Akadémia, Kisfaludy-Társaság). Amennyiben eszményi célok tartanak össze ily társulásokat: az irodalmi tudat maga, s az irodalmi élet nemzeti folytonossága annak csak hasznát láthatja. (Vannak más érdekek is: később azokról is szólok.) — De ki kell mondanom, hogy hasonló tudatosságra, az irodalmi tudat hasonló magaslatára a magyar olvasó közönség még korántsem emelkedett: többé-kevésbé csak ösztönei szerint vesz részt irodalmi életünkben. A magyar közönséget nevelni kell; mik az állam, az iskola, tudományos és irodalmi körök teendői e részben, arról most nem szólok. A közönségnek magának is nevelnie kell önmagát: irodalmunk *tudatos közönségévé* kell magát kiképeznie. Hogyan? S mit jelent reá nézve a tudatosság?

Az, amit a mondottak után magyar ízlésnek, nemzeti irodalmi ízlésnek nevezhetünk, többé-kevésbé ösztönszerű sajátja ma már a legtöbb művelt magyar embernek. De ez nem elég. Ily nagy *történelmi örökség* rossz kezekre volna bízva, ha csak öntudatlan vonzódás kötne hozzá. Ahhoz, hogy ezt az ízlést magyar irodalmi műveltségnek nevezhessük, több kell. Tudnunk kell, *miben áll magyarsága, miből s hogyan* jött létre. Ismernünk kell *ezt az ízlést történelmi alapjait*, ismernünk azon külön *elemeket*, melyekből összetevődött, s ismernünk *ezt az ízlést klasszikus megörökítőit*. Egyszerűen irodalmi ízlésünk származási rendjét, családfáját. Származás szerinti, *genetikus önismeret* ez, s ilyet nélkülözünk a magyar közönségben, s ilyenek a kifejlesztését előzta részben szerény előadásom is. A művelt magyar közönségnek e szerint olvasnia, ismernie, szeretnie kell a klasszikus magyar ízlés képviselőit, Petőfit, Aranyt, Keményt, Jókait, Gyulai Pált és kitűnőbb kortársaikat; ismernie kell e klasszikus ízlés korábban divatozott két fő elemét: a régi magyart: Pázmányt, Balassát, Gyöngyösit, Zrínyit és Mikést, katolikus és protestáns régi énekeket, és a népköltészetet, — másfelől a megújított magyart: Csokonait, Berzenyit, Kölcseyt és Vörösmartyt, Kazinczyt, Jósikát és Eötvöst — hogy csak a legkiválóbbakra szorítkozzam. Mert ez a magyar ízlés nagy öröksége s illő, hogy *ezt az örökséget minden magyar ember felvegye*. Ne kicsinyelje senki az irodalmi ízlés értékét; nem külsőség az, nem szaloni, vagy zsúr-fecsegések üres témája az. Az ízlés lelki formát jelent, s *ez az ízlés történetileg-magyar lelki* formát jelent: magyar gyökerű műveltséget. Vegyük át lelki örökségünket: ismerjük meg lelki őseinket. Ez a tudatosság első feltétele. A második pedig belőle következik. Aki tudja, mily nagy történelmi szerzemény egy klasszikus nemzeti ízlés: az nem fogja kicsibe venni az irodalom dolgait. Az, *amely tudatos élvezője* ennek az ízlésnek, éppoly tudatos *védelmezője* is lesz. Az ezt a gyökeres magyar ízlést minden újítással szemben érvényesíteni fogja s a maga szilárd következetességével a *nemzeti műveltség folytonosságának* az ügyét fogja szolgálni. Ha ilyen közönségünk volna, akkor a klasszikus magyar ízlést nem lehetett volna máról-holnapra falusinak, parasztnak, korlátoznak kikiáltani; akkor egy új irodalmi iskola mellé, mely ellenlábasa az előbbinek, nem állt volna oda egyszerre egy kész olvasó közönség; akkor itt üdvös küzdelem folyt volna a két ízlés között, míg végül megjött volna a még üdvösebb kiegyenlítődség.

Egy tudatos közönség azonban nemcsak *védelmezője* a maga történelmi értékű ízlésének, hanem, mint az imént céloztam rá, a *nemzeti műveltség folytonosságának*, egészséges fejlődésének is *legfőbb biztosítéka*. Egy erőteljes csemetébe nem lehet bármely idegen szemet beleoltani; egy tudatos közönség nem fogad be akármilyen idegen műveltségi formát és anyagot, hanem csupán azt, *ami lényegével rokon*, ami őt meg nem hamisítja, aminek a segítségével önnön lényegét fejlesztheti, sarjaszthatja tovább. Az ilyen közönség nem esküszik vakon a múltra (mert hisz nyílt szemmel vizsgálta át s tette magáévá): viszont nem hűnyja be szemét az új előtt, az idegen műveltségtől nem zárkózik el, hanem bátran befogadja abból is a neki valót.

A tudatosság ui. teljes *önállóságot* biztosít a közönségnek. Bátran ítél, vagy kárhoztat; nem várja, hogy mit szólnak mások; s bármint vélekedjenek is, ő meri fenntartani a maga ítéletét. Minden tagja olyan, mint egy-egy megbízható őrszem a harctéren; tudja, ki a barát, ki az ellenség, s ébren virraszt, míg mások pihennek.

S *manapság* a közönségnek ilyen történelmi ízlésre támaszkodó, tudatos önállóságára nagyobb szükség van, mint valaha. Említettem, hogy az írói rend tudatossága nem mindig eszményi érdekek körül mozog. Írói klikkek, írói érdekcsoportok minden bokrban; másfelől pedig író és olvasó között üzleti érdek a közvetítő: a nyomda, a kiadó, a könyvkereskedő, a

könyvüagnők anyagi érdeke; s ami legveszedelmesebb, ott egy magát kritikának hazudó dobverés: reklám, álkritika. Folyvást panaszokat hallunk, hogy igazi elfogulatlan kritika nincsen is már, csak párt- és reklámkritika van. S ebben, sajnos, sok az igazság.

Az öntudatlan közönség kész prédája mind e machinatióknak, melyeket együttvéve oly szép szóval neveznek *irodalompolitikának*. Mily szegényen ily üzleti törekvések játékszerének lenni, épen oly téren — az irodalmin —, melyre nemesebb ösztöneink vonzanak. E fogásokkal szemben csak önálló, tudatos ízlés állhat meg. Tudni kell felismerni a komoly kritikát, s megkülönböztetni a reklámtól; tudni kell önállóan ítélkezni minden olvasmányunk felett. Vagyis valóban közönségnek kell lennünk, az irodalmi élet egyik öntudatos tényezőjének. Közönségnek, melynek vannak állandó *ízlésbeli követelményei*, melyet nem lehet akármivel kielégíteni, melynek nem lehet port hinteni a szemébe, mely népszerűséggel fizet az érdemes törekvésért, elnémitja a nyegleséget, szóval amely *nem passzív félként, hanem tevékenyen vesz részt az irodalmi élet irányításában.*

### 3.

#### *Ady és Horváth János barátságának ismeretlen emlékei*

Horváth János 1961 tavasza óta elárvultan álló íróasztalának fiókja érdekes dokumentumokat tartogatott, amelyek új adatokkal járulnak hozzá az Ady-kutatás néhány fehér foltjának, elsősorban az Adyt Horváth Jánoshoz fűző barátságnak teljesebb megismeréséhez.

Ady Horváth Jánoshoz írt, eddig ismeretlen kilenc levelezőlapját közöljük itt — barátságuk első szakaszában, a század tízes éveinek legelején írta őket a költő —, valamint egy Juhász Gyulától származó, de szintén Adyval kapcsolatos lapot is.

1909 novemberében jelent meg — 1910-es évszámmal — Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* című tanulmánya. Erről így írt Juhász Gyula 1911. szeptember 5-én:

„Mélyen tisztelt tanár Úr,

Fogadja ezúton tiszteletem kifejezését s hálámat a gyönyörűségért és tanulságért, amelyet Ady és a legújabb magyar lyra című irodalomtörténeti jelentőségű műve bennem keltett. Szébb és okosabb könyv nincs és ki tudja mikor lesz Adyról. Tisztelő híve Juhász Gyula.”<sup>1</sup>

A tanulmány megjelenése és Ady Franciaországba utazása (1909. dec. 13.<sup>2</sup>) közé esik kettejük megismerkedése és néhány első találkozása is. Ezek színhelye többnyire a *Három Holló*hoz címzett vendéglő volt.<sup>3</sup> A Pesten első ízben bemutatkozó, népszerűsége tetőpontján álló költő és Gyulai Párizst megjárt tanítványa, az Eötvös-kollégiumi tanár közötti barátság „két korszak határán”<sup>4</sup> született: a *Három Holló*kban két irodalmi ízlés legpregnansabb képviselője fogott egymással kezét. Ez a kézfogás meleg barátság elindítója lett költő és kritikusa közt: leveleik is erről tanúskodnak.

1910 februárjának első felében küldte Ady először üdvözlését Horváth Jánosnak Párizsból, egy Szajna parti városrészletet ábrázoló képeslapon (a postabélyegző kelte: Paris, 1910. február ...):

Nagyságos Horváth János  
tanár urnak

Eötvös-kollégium  
Budapest IX.  
Hongrie

Kedves, jó barátom, szeretettel gondolkodok reád. Mondd, mi ujság? Én szenvedek, fájos beteg vagyok. Üdvözlő Ady Endre

92 Rue de Levis 92.]

<sup>1</sup> Szakolca látképet ábrázoló képeslap. Címzése: Nagyságos Dr. Horváth János tanár úrnak, Margitta, Bihar-megye. Juhász szavai után még a következő sorok olvashatók: „Azt mondja Juhász tanár úr, hogy írjam rá, igen naiv, fésületlen és őszinte. Szívélyes üdvözléssel hálás, szerető tanítványa Riegler Ernő. 1911. IX. 5.”

<sup>2</sup> ADY LAJOS: Ady Endre (Budapest, Amicus, 1923); 137.

<sup>3</sup> I. m. 125.

<sup>4</sup> Horváth János tervezett tanulmánykötetének címe, amelyet még az első világháború előtt szándékozott kiadni.



Erre a lapra válaszolva írta Horváth János első levelét<sup>5</sup> Adynak (1910. február közepe táján<sup>6</sup>), melyben többek közt ezt olvashatjuk:

„Nem is képzeled, mennyire meghatott kis levelezőlapod. Jólesik nekem, hogy reám is gondolsz, bár jóformán alig láttalak. Jólesett, hogy jóbarátodnak szólítottál, mert én csakugyan annak éreztem magamat a legelső pillanattól kezdve, mikor költészeted eredetiségét s benne egész életedet, egyéniségedet megértettem. Mióta pedig találkoztam veled, sokszor érzem, hogy jó volna elmenni a Három Hollóba s egy kicsit bizalmasabban diskurálni. Olyan sok volna a megbeszélni való! S olyan néma az ember, mikor alkalom volna rá! S olyan ügyefogyott a magyar ember, mikor először kerül össze avval, akit szeret!

Hanem azon majd elsírtam magam, hogy beteg vagy, szenvedsz. Mindig azt reméltem, hogy napról-napra erősödöl, javulsz, vidulsz. Az Isten áldjon meg, tégy szert valahogy egy jó kis egészségre! Semmit se kívánok ennél jobban. Olyan zömök, csontos, tagbaszakadt magyar ember vagy, hogy kifogyhatatlan bennem a reménység. Én hiszem, remélem, követelem, hogy légy jókedvű, egészséges, életerős. Tudj nagyokat aludni, este 10-től reggel 10-ig. Micsoda boldogság volna az nekem s barátaimnak, ha egyszer azt hallanám, hogy jól érzed magad!...”

A következő hír (a postabélyegző szerint) 1910. február 28-án jött Párizsból, egy Adyt ábrázoló fényképes levelezőlapon:

Nagys. Dr. Horváth János  
tanár-urnak

Eötvös-kollégium  
Budapest

Kedves, jó Barátom, leveled nagyon jó időben jött. Használt az én majdnem reménytelen állapotomnak. Ezek, az ilyen szép gesztusok, tartják még bennem a lelket. Szeretettel hívd: Ady

Április 25-én Horváth János már hazahívja a Párizsban időző költőt: „Földobott kő, hullj vissza közénk mennél előbb!...”<sup>7</sup>

Ady május végén már Pesten volt, s a minden bizonnyal végbement személyes találkozás után legközelebb a Tátrából jelentkezik ismét, ezúttal egy családi kirándulás alkalmából (egy, a Magas-Tátrát ábrázoló képeslapon):

Matlárháza, 1910 VIII/26  
Nagyságos Dr Horváth János  
tanár urnak

Margitta  
Bihar-megye

Szívélyes üdvözetünket küldjük

Virág ...  
Szilágyi nagymama  
Ady Lajosné Sándor<sup>8</sup>  
Ady Lajos

Szervusz, öreg -János, hát ér-e már térdig a zakód? Ady  
Üdvözli Horváth bácsit a kis Dinike.

Kettejük barátságának emléke az a dedikált arckép is, amellyel Ady ajándékozta meg Horváth Jánost. (Bekeretezve ma is a dolgozószoba falán függ.) Ezt írta rá Ady:

Az én irodalom-történetíró kedves, jó Horváth Jánosomnak  
Bpest, 1910. nov. 4.

Ady<sup>9</sup>

<sup>5</sup> Közli: ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady. Akiről az érminszenti levelesláda beszél című könyv ében (Béta, 1942; 194–196.) és BELIA GYÖRGY az Ady Endre válogatott levelei című kiadványban (Szépirodalmi, 1956; 315–316.)

<sup>6</sup> ADY LAJOSNÉ könyvében (i. m. 194.) keltezetlennek mondja és — tévesen — 1911 elejére teszi megírásának időpontját; később viszont hangsúlyozza, hogy ez volt Horváth János első levele, melyet Adyhoz írt (uo. 196.). Ez a tény valamint az is, hogy ez a levél volt a válasz Ady fentebb közölt lapjára, világosan kiderül Horváth János levelének hangvételéből és konkrét utalásaiból is. Ennek alapján viszont tévesnek bizonyul az a dátum (április közepe), amelyet az Ady válogatott leveleit tartalmazó kötetben találunk (315.): hiszen Ady következő lapja (február 28-án) már a levél kézhezvételét nyugtázza.

<sup>7</sup> Ady Endre válogatott levelei 318.

<sup>8</sup> Szilágyi Sándor

<sup>9</sup> Ady egy késő éjszakába nyúló közös iddógálás végén, kissé itálos állapotban dedikálta arcképét, még a szokásosnál is dülöngélőbb betűkkel. Az évszámot elvettette, s véletlenül 1919-et — halála évét — írta rá; aztán javította ki 1910-re.

Hasonló baráti gesztus volt Ady részéről, hogy az 1910-ben megjelent *Minden titkok versei* című kötetének első ciklusát, *Az isten titkait* Horváth Jánosnak és Szilágyi Sándornak ajánlotta. Horváth János ezekkel a szavakkal mondott érte köszönetet:

„... köszönöm neked, hogy hármunk barátságának ilyen maradandó emléket kívántál állítani. Mi ketten nem is tudjuk azt hasonlóval viszonzni, de te nem is gondolsz ilyesmire s jól tudod, milyen igazi meleg barátsággal szeretünk, hogy akár az ölünkben is elaltatnánk, meg dédelgetnénk, mint valami jó kis ártatlan gyermeket. Nekünk az a legnagyobb örömünk, hogy te ezt tudod s jó szívvel veszed.”<sup>10</sup>

Akik személyesen ismerték Horváth Jánost, tudják, hogy legbensőbb, legmélyebb érzelmeinek milyen ritkán adott ennyire nyílt kifejezést.

Ugyanez év december 5-én kelt (a bélyegző szerint) Ady Érmindszentről küldött levelezőlapja:

Nagyságos  
Dr. Horváth János urnak,  
főgymnásiumi professzor  
(Minta-gymnásium)

Budapest  
(Ady Endre pseudo-Jóska leveleiből)

Kedves jó Zoltikám,<sup>11</sup>  
jól esett nekem fene-állapotomban (bocsánat az illetlen petőfieskedésért) a te kizsartoltan is kedves megemlékezésed. Agg koromnak s poétai multamnak, mikor már fogaimat ugys elvesztettem,<sup>12</sup> dukál egy kis akadémiai elismerés, ha száanalomból is. Disznótorok esnek ugy néha itt, de már még a disznótor sem lelkesít, ilyen rossz magyar költő lettem. Okulj példámon s vigyázz magadra, le ne suroltasd az erkölcstelen kozmopolisszal lelked himporát. De különben s most már komolyan szeret s ölel Jóska.

Az 1911. év első hónapjai ismét Párizsban találják a költőt (jan. 24-től márc. végéig tartózkodott ott<sup>13</sup>). A gyűjteménynek talán legérdekesebb, s egyszersmind legkiábrándultabb, legpesszimistább hangú darabja az a lap, amelyet (a postabélyegző szerint) február 14-én írt haza:

Hongrie  
Nagys. Horváth János urnak,  
író tanár stb.

Budapest  
(Eötvös-kollégium)

Édes Jánosom, irj magadról, terveidről, mert Te vagy valaki s neked lehetnek terveid. Én ugy élek Párisban, mint egy elkésett szeptemberi pillangó. Semmi sincs már. Jobb lett volna lassubb tempóban elvégezni életem posztulatumait. Most már nincs — semmi. Nagyon szeret s ölel Ady

92 Rue de Levis 92.

Hasonló csalódást s változékony kedélyállapotot tükröz az a monte-carlói képeslap is amelyet a bélyegző kelte szerint 1911. május 15-én, utolsó franciaországi útjáról írt Ady:

Hongrie  
Nagyságos  
N. Horváth János professzor

Budapest  
(Eötvös kollégium)

Édes jó Barátom, sajnálom, hogy nem találkozhattunk.<sup>14</sup> Én akartam, talán te nem akartad. Sokat gondol rád beteg kóborló Ady Endréd.<sup>15</sup>

Ismét hazulról, Mindszentről írja következő lapját (a postabélyegző kelte 1911. júl. 6.):

<sup>10</sup> Részlet Horvát János 1910. december 30-án írt leveléből. I. Ady Endre válogatott levelei 351–352.  
<sup>11</sup> Egy alkalommal Ady Beöthy Zsolthoz hasonlóan Horváth Jánost, aki viszonzásul Kiss Józsefnek keresztelte el őt. Ettől kezdve leveleikben gyakran Zsoltnak (Zoltánnak) ill. Józsefnek szólították egymást. (I. ADY LAJOS i. m. 172.)

<sup>12</sup> Ady valóban sokat szenvedett tályogos fogai miatt. (I. ADY LAJOS i. m. 143.)

<sup>13</sup> ADY LAJOS i. m. 144.

<sup>14</sup> Ady március végén betegen jött haza, május. 10-én azonban már ismét Párizsba indult. (ADY LAJOS i. m. 144–145.)

<sup>15</sup> ADY LAJOS említi könyvében (145.), hogy bátyja máj. 15-én vidám levelet írt haza: „Két napi pihenés, tárlatnézés után Carloban vagyok. Vesztettem. De ez nem baj. Fontosabb, hogy itt gyönyörű s én aránytalanul vigabb, bizóbb, jobbkedvű vagyok.” — Érdekes összevetni az egy napon írt két levél merőben ellentétes hangulátát.

Nagyságos  
Dr. Horváth János  
tanár úrnak

Margitta  
Bihar vm.

Megrovási kaland.

Kedves jó Barátom, utóbbi időkben, amikor magam is beteg lévén figyelmetlen voltam, mintha elhidegültünk volna egymástól. Ha nem, akkor írj két szót. Szeretettel Ady

(Érmindszent).<sup>16</sup>

Ady 1911 augusztusában meglátogatta Horváth Jánost szülőhelyén, Margittán, ahol néhány napot töltöttek együtt. Horváth János hagyatékában fennmaradt egy 1911. augusztus 19-én „Horváth János professzor, Margitta” címmel feladott távirat. Szövege: „Egy órákor Zilahról érkezem — Ady”.

Ez után a látogatás után küldte Ady Csinszka színes fényképét Szent-Királyról (a bélyegző szerint aug. 30-án):

Nagyságos  
Dr. Horváth János professzor urnak

Margitta

Kedves Zoltán öcsém,  
bocsáss meg, hogy nyavalyás voltom miatt nem üzentem eddig. Bár maradtam volna Margittán, ahol olyan kedves, jó volt minden. Révész<sup>17</sup> nem jött el. Add át kézcsókjaimat, meleg, hálás üdvözléseimet. Töltök én még egy hetet Margittán. Szeretők Adyd.

Horváth János vissza is adta a látogatást: nem sokkal később ő is fölkereste Adyékát Érmindszenten.<sup>18</sup>

A sorozat utolsó darabja egy, a Schloss Herrenchiemseet ábrázoló képeslap; ezt Bajorországból, Priemből küldte Ady, a bélyegző szerint 1911. szeptember 21-én:

Nagys.  
Dr. Horváth János urnak,  
professzor az „Eötvös-kollegium”-ban,  
Budán

Budapest  
(Ungarn)

Kedves Zoltán, hihu, hihu,<sup>19</sup> hálaistennek s kivételesen jól vagyok itt e pompás helyen, egy szanatóriumban. A viszontlátásra Pesten — ölel öreg Józsefed.

Az öreg Szilágyit üdvözlöm.

Az itt közölt kilenc levelezőlap kétségkívül csak egy része a kettejük között folyt levelezésnek. (Horváth János úgy emlékezett vissza, hogy a többi Ady-levelet Ady Lajosnak adta át, akivel jó barátságban volt.) Azonban ennyi is szemléletesen tükrözi mindkettőjük egyéniségét, gondolatait, érzelmeit barátságuk kezdeti szakaszában. Horváth János a nagy tehetségű költőt látta meg Adyban; Adyt főleg barátjának az övével merőben ellentétes egyénisége, kiegyensúlyozott nyugalma ragadta meg. Kölcsönösen nagyraecsülték egymást. Annak, hogy útjaik később mégis különváltak, hogy barátságuknak korán végeszakadt, többféle oka is volt. Az egyéniségükben, erkölcsi és világnézeti felfogásukban amúgyis meglévő különbségeket súlyos félreértések is tovább feszítették, s végül a világháború egészen elsodorta őket egymástól.

<sup>16</sup> A címzés, valamint a „Megrovási kaland” és az „(Érdmindszent)” szavak nem Ady, hanem idegen kéz írását mutatják.

<sup>17</sup> Révész Béla

<sup>18</sup> Vö. ADY LAJOS (I. m. 172.): „Horváth egyik nagyvakáción (talán 1911-ben) meg is látogatta őt Érmindszenten; e látogatást pár héttel később visszaadta Bandi Margittán, hol Horváth az édes anyjánál vakációzott.” Horváth János a következő lapszállí megjegyzést írta a fenti sorok mellé: „fordítva! előbb ő volt Margittán, azután én ő nálak!”

<sup>19</sup> Vö. Ady: Az ősz szerelmei című versével (A menekülő Élet, 1912), amelyet feltehetően margittai tartózkodása alatt írt a költő. Esténként együtt hallgatták az őszi fűreg hangját, amely Ady versében az elmúlás és a halál szimbóluma lett:

„Nincs szebb az Ősz kiszimatánál,  
Ősz éneknél nincs szebb ének,  
Altató nótája a vérnek,  
S az istennek nincs jobb dalosa,  
Mint az ifjú és őszi fűreg,  
Mely szól: „hihu, megyünk, megyünk.” ...

... Hihu, hihu, jaj már a Nyárnak,  
hihu, megyünk, megyünk,  
Oltások el a nagy lángokat,  
Szeressetek még egy utolsót,  
Még szól a mi vig énekünk:  
Hihu, hihu,  
Az Élet oly hiú,  
Megyünk, megyünk, megyünk.”



Mindez több, mint ötven esztendeje történt. Horváth János ez évben lenne kilencven éves; jövőre lesz ötven éve, hogy Adyt eltemették a Kerepesi-temetőben. E két közelgő évfordulóra tekintve bocsátjuk a nyilvánosság elé a kettőjüket összekötő hajdani barátság emlékeit.

Varga József

### HORVÁTH JÁNOS LEVELE ADY LAJOSHOZ

1954-es erdélyi tanulmányutamon a zilahi Ady Endre középiskola irattárában találtam rá — több más mellett — Horváth János kondoleáló levelére, amelyet Ady Lajoshoz írt. (Lásd Beszámoló romániai tanulmányutamról. Az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. VII. 3—4.) Horváth János hagyatékának más fórumon is megkezdett publikálására gondolva,<sup>1</sup> úgy érzem, eljött az ideje e nagyon fontos levél közzétételének is. Fontos és értékes dokumentuma ez a nagy irodalomtörténész szemléletének, Ady-látása alakulásának. „Mikor róla írtam”-utal Ady *s a legújabb magyar líra* című kis könyvére, az Ady-irodalom — felületes ítélezésekkel szemben meggondoltan állítjuk ezt! — máig egyik alapvető írására. Annak szemléletét levele sem módosítja. Ez a kondoleáló pár sor is megismétli korai könyve tendenciáját: a költő és a politikus Ady szembeállítását. Ezzel természetesen ma is vitatkoznunk kell, de úgy, hogy nem felejtjük el egy pillanatra sem a nagy művészi érzékenységről, kultúráról és átélésről tanúskodó verselemző oldalait.

„Most ugyanaz történik vele, ami hosszú időn át Petőfivel. Mindenáron a politikust keresik benne; pedig ami politika volt is verseiben, az csak a költő nyugtalansága, s az is csak költészete egészétől nyer valódi értelmet.” — Levelének ez a passzusa viszont már — a húszas évek elején kiadott — Petőfi-könyvének koncepciójából is sokat előlegez. Senki előtt nem titok, hogy Horváth János konzervatív világnézetű tudós és gondolkodó volt. Ez sem akadályozta azonban abban, hogy már 1909-ben — tehát csupán a négy első Ady-kötet ismeretében — értő tanulmányt írjon Adyról. A hivatalos politikához és tudományosságához kötődő szálait azonban sem ekkor, sem később nem tudta elvágni. Tehetsége és emberi tisztessége ugyanakkor a meglátott, felismert nagy művész egyéniségek (Ady, Babits) mellett való hitet tevésre készítette.

Levelében sem csak arra kell így figyelnünk, amiben elhatárolja magát Ady politikájától, hanem arra is, ahogy a nagy művészi értékeire utal. Ez az a nézőpont, amely az ellenforradalmi korszakban is — a legelső évek néhány, a kurzus felé közeledő gesztusától eltekintve (az *Aranytól Adyig* című könyvecskére gondolunk, amely Szekfű *Három nemzedékének* ihletettje, még erősebb tónusokkal hangsúlyozva annak erősen vitatható gondolatait) — megóvják őt majd a Négyesyek és mások útjától: a kurzus irodalompolitikájának skrupulus nélküli kiszolgáltatásától.

Budapest, 1919. febr. 10.

Kedves Barátom! Ott voltam szegény Bandi temetésén, de a ravatalhoz nem jutottam be. Bent voltam azonban a temetés napján délelőtt, mielőtt a tömeget beeresztették volna. Nagyon sajnálom, hogy betegsége komoly jellegéről nem értesültem idejében; szerettem volna még egyszer a szemébe nézni az egykori melegséggel. A temetésen nem láttalak sem téged, sem kedves szüleidet; kerestelek benneteket, mert a ti fájdalomtok az, amellyel együtt érzek. Én Bandit nem úgy szerettem, mint az idegen tömeg, mely temetésén tolongott, hanem mint ti; s az egész temetés alatt Édes anyátokra gondoltam. Kérlek, közdöl vele s Lőrincz bácsival is benső, meleg részvétemet. Felejtethetlen kedves emlékü lesz nekem az a néhány nap, melyet egyszer nálatok töltöttem, mikor még mindnyájan együtt voltatok. Bandi soha sem fogja a maga igazi valójában látni senki, aki nem a család szerető, féltő és gyakran szomorú szemével nézi. De az sem, aki nem volt vele személyes, bizalmas ismeretségben.<sup>2</sup> Mikor róla írtam, még nem ismertem: megismerkedésünk óta sokat másképp s világosabban látok; tagadhatatlanul törődött hozzá ízlésem is: ha isten éltet szólni fogok róla még egyszer.<sup>3</sup> De nem most.

<sup>1</sup> HORVÁTH JÁNOS: Babits Mihály. Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. Redigunt: J. Barta et I. Bán. V. 1967. 3—24.

<sup>2</sup> Horváth és Ady — Ady Lajosné emlékezete szerint — 1910 őszén Pesten ismerkedtek meg. Az ér-mindszenti látogatásra 1911 nyarán került sor; Ady is akkor viszonzta azt Margittán. ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady. Béta é. n. 155, 193—196.

<sup>3</sup> Egy-két alkalmi recenziót s a Magyar versek könyve jegyzet-szótárát nem tekintve — erre, sajnos, nem került sor.

Most ugyan az történik vele, ami hosszú időn át Petőfivel. Mindenáron a politikust keresik benne: pedig ami politika volt is verseiben, az csak a költő nyugtalansága, s az is csak költészete egészétől nyer valódi értelmet. Az Ár ellen úszni most nem lehet. De remélem, hamarosan el jön az idő, mikor a tiszta irodalmi szempontok érvényesülhetnek megítélésében. Szeretők barátod

Horváth János  
Nagyságos Ady Lajos főigazgató úrnak Budapest I. Rát György u. 8.  
A zilahi Ady Endre középiskola tulajdonában. (1954-ben)

Rigó László

## GYULAI PÁL KIADATLAN POLITIKAI CIKKE

Az 1961-ben megjelent Gyulai Pál: Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok című forráskiadvány<sup>1</sup> nem tartalmazza az alábbiakban közlésre kerülő Gyulai-cikket: *Még egyszer a bihari és komáromi határozatokról*. Megjelent: Pesti Napló 1867. május 23. 119. sz. 1–2. Aláírás: Gyulai Pál. A cikkben Gyulai lezárja azt a vitát, amely 1867 májusában a Deák-párti Pesti Napló és a balközépi A Hon hasábjain zajlik le, Bihar és Komárom vármegyéknek az ún. közönséges alappal kapcsolatos határozatairól, egyfelől Gyulai Pál, másfelől a balközép vezetői, a határozatok értelmi szerzői, Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán között. Gyulai záró cikkének megértéséhez ismerni szükséges a vita előzményeit, lefolyását, tárgyát.

Az 1867. február 19-én kinevezett felelős magyar minisztérium egyik első feladatának tartja a köztörvényhatóságok alkotmányos hatáskörének mielőbbi visszaállítását. Ezért már február 25-én előterjesztéssel fordul az országgyűléshez<sup>2</sup>, melyben elősorolja a törvényhatóságok (elsősorban a megyék) visszaállításával kapcsolatban felmerült nehézségeket. Kifejti a kormány, hogy a megyei hatóságokat az 1848-i törvények alapján visszaállítani lehetetlen. Az 1848: XVI. és XVII. ideiglenes törvénycikkeket ugyanis abban a biztos reményben alkotta meg az 1847/48-i országgyűlés, hogy a következő országgyűlés fogja majd véglegesen rendezni, népképviselési alapon, a megyék ügyét. A XVI. tc. az ügyek intézésére életre hívta ugyan a megyei bizottmányokat, de nem adta meg a megyének azt a jogot, hogy a megyei bizottmányt újra választhassa, az elhalt vagy kilépett tagokat pótolja; a XVII. tc. pedig a következő országgyűlésig szükségtelennek tartott általános tisztújítást, s csupán egy-egy megüresedett állás pótlásának módját szabályozta.<sup>3</sup> Úgy alakult azonban, hogy 18 évnek kellett eltelnie az 1848-i országgyűlés óta, s közbejötték az 1861-i események is. Ha tehát most — fejtegeti az előterjesztés — a minisztérium csak az 1848-ban megválasztott bizottmányi tagokat hívhatná össze (márpedig az 1848-i törvények szerint ezt kellene tenni), akkor sok helyütt nem tudná — az elhalálozások, a külföldre távozások stb. miatt — a bizottmányokat kellő számban megalakítani. S ezzel függ össze az is, hogy — mivel az 1848: V. tc. szerint a választható bizottmányi tagnak is 24. évet betöltött állampolgárnak kell lennie<sup>4</sup> — 1867-ben már a 42 év alatti állampolgárok a megyei bizottmányokból eleve kimaradnának. Ezért a minisztérium felhatalmazást kér a képviselőháztól a következőkre: az 1848-i bizottmányok helyett az 1861-ben alakított bizottmányokat hívassa össze, s a megyék végleges rendezéséig ezek gyakorolják mindazokat a jogokat, melyeket az 1848: XVI. tc. a megyei bizottmányokra ruházott; az 1861-i megyei bizottmányok szabadon választhassák meg az egész tisztikart.

Az országgyűlés 1867. március elején határozatot hoz, melyben magáévá teszi a felelős minisztérium javaslatait és utasítja is egyben, hogy az országgyűlési feliratok szellemében hozza meg a szükséges rendeleteket a köztörvényhatóságok visszaállítására.<sup>5</sup> Ennek megfelelően a m. k. minisztérium 1867. április 10-én körlevelet intéz a megyékhez és a szabad királyi városokhoz.<sup>6</sup> Ismerteti velük az országgyűlési határozatot és annak előzményeit. Figyelmezteti őket:

<sup>1</sup> Gyulai Pál: Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BISZTRAY GYULA és KOMLÓS ALADÁR. Bp. 1961. Akadémiai K. (A Magyar Irodalomtörténeti Források. 5.)

<sup>2</sup> A minisztérium előterjesztvénye a köztörvényhatóságok visszaállítása tárgyában. Megj.: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. köt. Pest, 1867. 62–64. (67. sz. XCV. ülés. 636. jegyzőkönyvi pont.)

<sup>3</sup> L. 1848: XVI. tc. A megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról; 1848: XVII. tc. A megyei tisztválasztásokról. — Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. Franklin-Társulat. 237–238.

<sup>4</sup> L. 1848: V. tc. Az országgyűlési követeknek népképviselőt alapon választásáról. I. m. 223–230.

<sup>5</sup> A magyar országgyűlés képviselőházának a köztörvényhatóságok visszaállítása tárgyában hozott határozata. Megj.: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. köt. Pest 1867. 108–109. (75. sz. CI. ülés. 692. jegyzőkönyvi pont.)

<sup>6</sup> A m. k. minisztérium intézvénye a megyék és szabad királyi városok közönségeihez. Pesti Napló 1867. április 17. 89. sz. 2.; vagy: A Hon 1867. április 17. 89. sz. 2.

a felelős minisztérium kinevezésével az ország kormányzási rendszerében nagy átalakulások történtek, melyek mind a kormányra, mind a törvényhatóságokra nézve „új iránypontokat jelölnek ki”. Majd rátér a körlevél a legkényesebb, de a jövő szempontjából leglényegesebb kérdésre: addig is, míg a törvényhozás pontos és részletes törvényt nem alkot, miként alakuljon a törvényhatóságok és minisztérium egymáshoz való viszonya? meddig terjedjen egyikük-másikuk hatóköre? A megyéknek, a városoknak a szabadságjoga az önkormányzatban testesül meg — fejtegeti a körlevél. De a szabadelvű alkotmány alapja, hogy minden intézményét ugyanaz az elv hatja át. „Ennél fogva kell, hogy a köztörvényhatóságok önkormányzata mellett az országos önkormányzat is fennállhasson. Ennek pedig gyakorlati feltétele — a felelős kormány s annak rendelkezési joga. Erkölcsi és anyagi felvirágzásunk, nemzetünk összes jövője attól függ, a mint e két egyaránt fontos intézményünk életműködését egymással összhangzásba hozni akarjuk és bírjuk.” A két intézmény harmónikus együttműködését tűzi célul a körlevél. „Ez összhangzást... nem lesz lehetetlen eltalálni, ha minden egyes kérdés eldöntése körül azon elv lesz irányadó, hogy a hatósági érdekek fölött a hatóság, az országos érdekek fölött pedig a felelős kormány van hivatva első sorban öröködni. A míg tehát egyrészt a kormány ígéri, hogy a köztörvényhatósági autonómia jogait tiszteletben fogja tartani, úgy másrésztől bizalommal elvárja a hatóságok hazafiuságától és bölcsességétől, hogy közreműködésük által a nemzeti kormány tekintélyét és erejét emelni fogják. A nemzet irányábani felelősségben, melyen mint szilárd alapon nyugszik az alkotmányos kormányzat rendszere, osztoznak a megyei és városi bizottmányok is.” Az óvatos hangú, csupán alapelveket rögzítő, általánosságokat közlő körlevél voltaképpen figyelmeztetés a megyékhez: eleve mondjanak le az 1848 előtti kiváltságaik gyakorlásának még a szándékáról is; működjenek együtt a felelős minisztériummal, de ne szőljanak bele a helyi hatáskörükön kívül eső, országos ügyekbe.

A Deák-párti megyék bizottmányai helyesléssel, a balközép befolyása alatt állóak közül viszont néhány vármegye — Bihar és Komárom, majd Szatmár, Pest stb. — ellenvetésekkel fogadja a körlevelet. Határozataikban részt a körlevél tartalmával kapcsolatban emelnek kifogásokat, részint megragadják az alkalmat az un. 67-es bizottság országgyűlésileg már elfogadott közösügyi tervezetének bírálatára.<sup>7</sup>

Bihar megye bizottmányának 1867. április 16-i nagyváradi ülésén felolvassák a miniszteri körlevelet. Ezután Tisza Kálmán lép fel a megye választását jelentő Indítvány-nal, mely szerint: Bihar örömmel üdvözlí az ország életében bekövetkezett alkotmányos fordulatot; mindent meg fog tenni a törvények érvényének fenntartása, az alkotmány visszaállítása érdekében, támogatni fogja a minisztérium ilyen irányú törekvéseit. De a megye kötelessége — mondja Tisza —, hogy a minisztériummal szemben is öröködjék a törvények megtartása, az alkotmány sértetlensége felett; a megye, „miután nem leli megnyugvását azon alapon — a 67-es bizottmány országgyűlésileg is elfogadott munkálataiban —, melyen az egész átalakulás nyugszik, bár tisztelni fogja azt mint törvényt, ha azzá lenne, de feladatának tekinti oda működni, hogy a már elfogadott megállapodások a végrehajtás által ne hátrányosabbak, de kedvezőbbekké legyenek; hogy a mennyiben még tovább fejlesztendők, az ország érdekeinek megfelelően és ne azokkal ellentétesen fejlesztesse, hogy azok a melyek hazánkra nézve a gyakorlatban is károsoknak bizonyulnak, alkotmányos úton megváltoztassanak.” Tisza Indítványát határozattá emeli a bihari bizottmány.<sup>8</sup>

Komárom vármegye 1867. április 27-i bizottmányi ülésében, a miniszteri körlevélre válaszolva, Ghyczy Kálmán indítványa értelmében az alábbi határozatot hozzák. A megye üdvözlí az ország törvényes kormányának, a felelős minisztériumnak s a köztörvényhatóságoknak a visszaállítását, e tényben az alkotmányos szabadság biztosítékát, a jó közigazgatás megteremtésének feltételét látja. „De öröme nem tökéletes: mert azon alap, melyen a kezdetbe vett országos átalakulás nyugszik, a közös ügyek iránt elfogadott országgyűlési javaslat több oly elveket foglal magában, melyeknek gyakorlati alkalmazása az országnak tövényes önállását és függetlenségét, anyagi és szellemi erejének életerős fejleszthetését veszélyezteti. — Hogy az elvek alkotmányos úton, ha még lehet, módosíthatassanak, vagy legalább következményeik, azokban a mik még teendő, a nemzet jogainak és érdekeinek megfelelőleg fejtesse-

<sup>7</sup> Az 1865 — 68-i országgyűlés képviselőháza az 1866. március 1-én tartott ülésén 67 tagból álló bizottságot választott avégett, hogy a közös fejedelem uralkodása alatt levő többi országok és Magyarország közös viszonyainak megállapítására és kezelésére nézve javaslatot terjesszen elő. A 67-es bizottság 1867. február 6-i keltű jelentéséhez mellékelte az elkészült tervezetet; 1.: Véleménye a hatvanhetes bizottságnak a közös viszonyok tárgyában. Megj.: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. köt. Pest 1867. 87 — 94. (69. sz. CII. ülés. 693. jegyzőkönyvi pont. 2. melléklet.) A bizottság kisebbségének (Tiszának, Ghyczynek és másoknak) a különvéleményét 1.: Különvéleménye a közös viszonyok tárgyában kitűzött hatvanhetes bizottság kisebbségének. Megj.: Uo. 95 — 101. (Ua. 3. melléklet.) Az országgyűlés képviselőháza 1867. márciusának végén tárgyalta és magáéva tette a 67-es bizottság határozatát, 1.: A magyar országgyűlés képviselőházának a közös viszonyok tárgyában hozott határozata. Megj.: Uo. 113 — 121. (79. sz. CXIV. ülés. 831. jegyzőkönyvi pont.)

<sup>8</sup> A bihari bizottmányi ülés lefolyását és az Indítvány szövegét 1.: A biharmegyei főispán fogadtatása és a bizottmányi közgyűlés. A Hon 1867. április 20. 92. sz. 1 — 2.



nek ki, a megye közönségének forró kívánsága." A megye teljesíteni fogja kettős hivatását: az alkotmány visszaállítását célzó törvényeket végre fogja hajtani; de a megye a törvények örül is van rendelve, s ezért a törvények szentsége, a törvényhatóságok jogai felett is örködni fog.<sup>9</sup>

E megyei határozatok a kormánypárti körök élénk tiltakozását váltják ki. A Pesti Napló 1867. május 9-i számában Gyulai Pál vezércikkben támadja meg a határozatokat.<sup>10</sup> Érezhetően sugalmazott írás ez: a politikában nem jártas Gyulai Pál Kemény Zsigmond megyekérdésről írott és a Napló hasábjain megjelent vezércikkeinek fő gondolatait ismétli meg. Politika- és jogtörténeti, valamint formai érvekkel akarja bizonyítani, hogy a kérdéses megyék e határozatokkal a törvényhozásra gyakorolt régi, és 1848-ban elvesztett befolyásukat akarják visszaszerezni — mindezzel tulajdonképpen a parlamentarizmus ellen lépnek fel. Az általánosságokat is homályosan megfogalmazó határozatok erkölcsi nyomást akarnak gyakorolni a választókerületekre, képviselőkre — a régi megye varázsának felidézésével. Formájuk is kortes-fogásra vall — fejtegeti Gyulai —, hiszen e határozatok nem petíciók; nem nyújtják be őket az országgyűlésnek; nem mondják meg, mit is akarnak, csupán azt, hogy mit nem akarnak; nem jelzik, hogy mely pontjain akarják módosítani a közönségi javaslatot. Végül figyelmezteti e megyék bizottmányait Gyulai, hogy az ország közvéleménye túlyomórészt ellenük fog nyilatkozni. A bizottmányokat ugyanis az 1848:XVI. tc. szerint választották; ekkor még a nemesség fejenként szavazott, a nép viszont csak közvetve — s ezért a bizottmányok összetételét a volt nemesség túlsúlya jellemzi. Az 1865-ben megnyílt országgyűlés képviselőit viszont már egyenes választás alapján választották, s ezért ez az országgyűlés a közvélemény valódi képviselője. — Gyulai okfejtését részletesen nem ismertetjük: részint mert ez a cikk megjelent a Bírálókat. Cikkek. Tanulmányok c. kötetben (sajnos: jegyzetek nélkül), részint mert az alábbiakban közlésre kerülő, vitázó cikk — visszatekintve az előzményekre — maga summázza a május 9-i írás tartalmát, irányát.

A Hon 1867. május 11-i és 19-i számában Ghyczy Kálmán, a május 14-iben Tisza Kálmán válasz Gyulai Pál (s más Deák-pártiak: Bezerédj László, Hunfalvy Pál) támadására.<sup>11</sup> Ghyczy és Tisza terjedelmes cikkeinek lényege a következő. A határozatokat nem szabad a minisztérium elleni törekvéseknek tekinteni; nem áll az a feltevés, hogy e megyék a törvényeket, az országgyűlés határozatait eleve feltételeken akarják elfogadni és végrehajtani. A megyei végzések azt kívánják leszögezni, hogy a bizottmányoknak joguk van az országgyűlési határozatokról, törvényjavaslatokról, miniszteri rendeletekről határozatban mondani meg a véleményüket. Ez a joguk 1848 előttre megy vissza. Akkor ugyanis a törvényhatóságok közgyűlései szabadon tanácskozhattak közjogi kérdések, felsőbb rendeletek törvényessége felett; nézeteiket, határozataikat közölhették más megyékkel; feliratokat írhattak; törvénytelen rendeletek végrehajtására jogilag nem voltak kötelesek. Az 1848-i törvények a megyei közgyűlések eme jogait a megyei bizottmányi és a városi gyűlésekre ruházták át. Az e törvények szabta jogok most is érvényben vannak, mindaddig, míg új törvények nem szabályozzák véglegesen a törvényhatóságok, a minisztérium és az országgyűlés viszonyát. Mindkét cikk a tárgyhöz már csak lazán kapcsolódó fejtegetéseket is tartalmaz az alkotmányosság alapelveiről, európai analógiákra támaszkodva. (A cikkek gondolatmenetét nem ismertetjük részletesebben, mert Gyulai Pál alábbi válaszcikkében maga elvégzi ezt a gondolati összegezést.)

Ezek után következik Gyulai Pál május 23-i válasz- és egyben vitázó cikke.

### *Még egyszer a bihari és komáromi határozatokról*

A bihari és komáromi határozatokról írt cikkünk ellen néhány cikk jelent meg a „Hon”-ban. A határozatok indítványozói és formulázói, Tisza és Ghyczy, maguk is felszólaltak. Valóban, nem érdemeltünk ennyi megiszteltetést, kik, mint Tisza mondja, nem értünk a politikához. Őszintén megvalljuk, mi csakugyan nem vagyunk ex professo politikusok, mint a „Hon” és „Üstökös” nagy tudományú szerkesztője;<sup>12</sup> azonban Tisza és Ghyczy cikkeik figyelemmel elolvasván, nem fedezhettünk fel bennök sem a tehetség, sem a politikai erudíció

<sup>9</sup> A komáromi bizottmányi ülés menetét és a Határozat szövegét l.: T... y G... a [Thaly Géza, Komárom vármegye aljegyzője]: A komárommegyei határozat. A Hon 1867. május 1. 100. sz. 1.

<sup>10</sup> Gyulai Pál: Pest, május 8. 1867. Pesti Napló 1867. május 9. 107. sz. 1. — Kötetben: Gyulai Pál: I. m. 166. sz. 499–503.

<sup>11</sup> GHYCYZ KÁLMÁN: A bihari és komáromi határozatokról. A Hon 1867. május 11. 109. sz. 1–2. TISZA KÁLMÁN: Pest, május 11-kén. A Hon 1867. május 14. 111. sz. 1.; GYÖRFFY GYULA: Biharból. Nagyvárad, máj. 11-én. A Hon 1867. május 16. 113. sz. 1. E három cikk Gyulai Pál május 9-i cikkére válaszol. — GHYCYZ KÁLMÁN: Pest, május 17. c. cikke (Megj.: A Hon 1867. máj. 19. 116. sz. 1.) válasz B-é-j. [BEZERÉDJ LÁSZLÓ]: Pest, május 13. 1867. c. (Megj.: Pesti Napló 1867. május 14. 111. sz. 1–2.) és HUNFALVY PÁL: Észrevételek Ghyczy Kálmán politikai elméletére... c. (Megj.: Pesti Napló 1867. május 16. 113. sz. 1.) cikkére.

<sup>12</sup> A politikus Jókai Mór Gyulai ironiájának állandó céltáblája volt.

oly nyomait, hogy dilettans politikusságunk megszegye magát és visszavonuljon. Azért elég szerénytelenek vagyunk folytatni a polemiát, s igyekezni fogunk rövidebbek lenni, mint ellenfeleink, kik újoncz írók, de eléggé gyakorlott szónokok lévén, írva is sokat és sokról szeretnek beszélni, csakhogy még bágyadtabban.

Tisza és Ghyczy az egyszerű kérdést nagyon is bonyolulttá teszik, s egészen más térre játszik. A kérdés sem több, sem kevesebb, mint az: volt-e joga Komárom és Bihar állandó bizottságának az országgyűlés közönségi határozata ellenében határozatot hozni? Mi e határozat, petitio, lappangó követutasítás vagy semmi? Megegyezik-e az 1848-ki törvények szellemével? Mit ért Bihar ama bizonyos actio alatt, melyet határozatában ígér? Ime, a kérdés lényege. Tisza és Ghyczy sok mindent beszélnek, de a kérdés lényegét mellékesen tárgyalják, s éppen nem veszik bírálat alá legfőbb okainkat, melyeknél fogva Bihar és Komárom eljárását kárhoztattuk. Előttebe tolják a határozat oly pontjait, melyeket nem támadtunk meg; védik a megyék felterjesztési jogát, melyet kétségbe nem hoztunk; beszélnek a miniszterium lehető visszaéléseiről, melyek a fentebbi kérdésekkel nincsenek kapcsolatban; értekeznek a parlamenti többség uralma veszélyeiről, módokat ajánlanak a kisebbség megvédésére, s hivatkoznak Angolországra, hol a kormány és hatóságok közti súrlódásokat bíróságok ítélk el, szóval: sok olyat fejtegetnek, mi czikkünk ellen semmit sem bizonyít, mert e kérdéseket távolról sem érintettük. Mi nem követjük őket e térre, habár az csábító is, mert nem volna épen nehéz kimutatni, hogy tudva vagy öntudatlan, reactionarius hajlamokat árulnak el, hogy nem eléggé ismerik az angol intézményeket, melyekre oly bátran hivatkoznak, hogy következtetések legnagyobb részt alig egyebek sophismáknál. Mindezt mellőzve, szorosan a kérdésnél maradunk, s csak annak czáfolatára szorítkozunk, a mit czikkeikből — a kérdést illetőleg — kihálászhatni.

Mi az 1848-ki törvények szelleméből mutattuk meg Bihar és Komárom határozatainak törvénytelenességét. Elmondtuk, hogy 1848 előtt mikor és mi módon hoztak a megyék közjogi és politikai határozatokat, tudniillik két esetben: először, midőn a kormány törvénytelen rendeletet küldött, sők felírást intéztek hozzá; másodsor, midőn követeiknek utasítást adva, tanácskoznioi kellett mind az országos sérelmekről, mind a hozandó vagy eltörölendő törvényekről. Elmondtuk, hogy a felterjesztési jogot most sem vitatja el senki a megyéktől, de hogy azt a jogot is gyakorolhassák, melyet a követválasztás és utasítás alapján bírtak, ezt nem ismerhetjük el. Elmondtuk, hogy az 1848-ki XVI-ik törvényczikk, mely a megyék hatóságát a megyei állandó bizottságokra ruházza, nem ruházhat rájuk oly jogokat is, melyeket az V-dik törvényczikk a parlamentarismus értelmében a választó kerületekre ruházott. Kiemeltük, hogy a bihari határozat még törvénytelenebb, mint a komáromi, mert két-értelmű szavakban, vagy a leendő törvény tetszés szerinti végrehajtását határozza el, vagy oly actiot ígér, melynek sem terét, sem eszközeit nem képzelhetni. Vizsgáltuk, vajjon mik e határozatok: lappangó követutasítások-e vagy petitio? Nem tagadtuk a megyék petitionális jogát, csak azt jegyeztük meg, hogy régebben nem volt szükségök e jog gyakorlatára, mert a követutasításnál fogva ennél többet bírtak; a viszonyok változtával hogyan fogják gyakorolni a petitionális jogot, nem tudhatni, mert nincs rá példa. Fölfejtettük, hogy a kérdéses határozatok nem petitio, s így vagy lappangó követutasítások, vagy semmik, s minthogy semmit sem Bihar, sem Komárom nem kívántak határozni, valami lappangó követutasítást kelle határozniok, minden esetre valami olyant, a mi fel akarja eleveníteni a megyék régi befolyását a törvényhozásra, s ennél fogva reactionarius mozgalom előjele szemben az 1848-ki törvényekkel.

Ghyczy és Tisza mindezt nem tartják érdemesnek megczáfolni, s a kérdéses határozatokat nem az 1848-ki törvények alapján védik, hanem általában az alkotmányosság szempontjából. Ghyczy méltatlankodva mondja: mily helytelen azt állítani, hogy alkotmányos országban országgyűlési határozatok, a felelős miniszterium rendeletei, törvényjavaslatok, sőt már meghozott törvények felett is akár egyeseknek, akár gyülekezeteknek, még ellenvéleményt sem szabad nyilvánítani. Szerinte ez abszolút monarchiában is hallatlan, az alkotmányosság eszméjével pedig épen meg nem egyeztethető. Aztán újra ismétli: „Az országgyűlési határozatok, törvényjavaslatok, sőt törvények, főleg pedig miniszteri rendeletek felett, a véleményeknek akár egyesek, akár gyülekezetek, akár testületek általi szabad nyilvánítását sem eltiltani, sem elfojtani nem lehet, s ha a megyei bizottmányi gyűlések ezt határozat alakjában teszik, ez a dolog természetéből foly, mert ez az alak, melyen megállapodásuk nyilvánul, s ezt annival inkább is tehetik, mert ily határozásaik által nem másnak, hanem csak saját maguknak eljárását jelzik vagy szabályozzák.” Aztán utána veti, hogy az ily határozatok sem követi utasítások, sem petitio, sem pedig a parlamentarismus ellen intézett reactionarus törekvések, hanem csak megyebizottmányi nyilatkozatok.

Tisza még inkább méltatlankodik. „A ki alkotmányos életet akar — ugymond — nem vitathatja el a jogot egyesektől, nem testületektől, nem a sajtótól, hogy az országgyűlés előtt lévő vagy az által elfogadott törvényjavaslatokról akár helybenhagyólag, akár rosزالólag nyilatkozthassanak, nem azon jogot, hogy magát a törvényt is bírálat alá vegyék, s míg megtartják azt, a meddig törvény, annak alkotmányos úton megváltoztatására törekedhessenek.

Csupán a megyék lennének tehát azok, melyeknek bűn lenne igényelni azt, a mire minden egyes embernek, minden újságírónak, minden meetingnek joga van? Ez valóban igen furcsa lenne, mert így a megye semmi különös jogokkal nem bírna, de valóságos páriává lenne süllyesztve, egyes-egyedül neki nem lévén szabad tenni azt, mit rajta kívül mindenki tehet." Kijelenti, hogy a parlamentarismus rovására a követválasztás és utasítás jogát a megyéknek távolról sem akarja visszakövetelni, de óhajtja és követeli, hogy a megyék a törvényhozás nagy kérdéseivel minél többet foglalkozzanak a közvélemény fejlesztése szempontjából, s hivatkozik a képviselőház válaszfeliratára, mely szintén így fogja fel a megyék hivatását.<sup>13</sup> Végül még egyszer ismétli, hogy Bihar nem lépett túl a megyék jogkörén, még nem is valami specialis megyei jogot gyakorolt, tette csak azt, a mihez minden egyes honpolgárnak, minden meetingnek vagy népgyűlésnek joga van.

Tehát a bihari és komáromi határozatok nem követutasítások, sem petitiók, hanem — Ghyczy szerint — megbízottsági nyilatkozatok, Tisza szerint is nyilatkozatok, közvéleményt fejlesztő nyilatkozatok, s mind két megye nem is megyei specialis jogot gyakorolt, hanem csak egyesek, testületek, meetingek véleménynyilvánítási jogát. Jól van, de vizsgáljuk, hogy egyesek, testületek, meetingek mikép és minő formák közt szokták nyilvánítani véleményüket közjogi és politikai kérdésekről, hozandó vagy eltörendő törvényekről.

A vélemény mindenmű nyilvánításának megvan részint a dolog természetéből, részint a törvények szelleméből folyó formája, melyeket a ki nem tisztel, nevetségessé válik, vagy törvényellenes érzelmeket tanúsít. Az egyes ember, ha véleményét akarja nyilvánítani, cikket, röpiratot, könyvet ír, és közrebocsátja vagy emlékiratot nyújt be a kormányhoz, országgyűléshez használandó anyagkép, vagy elvtársai gyülekezetében kifejti nézeteit, petítiót indítványoz vagy fogad el, mely a tárgy természete szerint, a kormányhoz vagy országgyűléshez küldetik. A testületek csak a körükbe vágó kérdésekkel szoktak foglalkozni, például a gazdasági egyesületek közgazdasági indítványokkal és törvényekkel, kereskedelmi és ipar-testületek csak a kereskedelmet és ipart illetőkkel, és így tovább, de mindenik csak azért tanácskozik felettök, hogy megállapodását, emlékirat, folyamodás vagy petíció alakjában a kormány vagy országgyűlés elébe terjeszse. Nem tartanak-e Tisza és Ghyczy nevetségessnek, ha egy hírlapíró tíz-húsz sorban tudtára adná a közönségnek, hogy ő elhatározta e vagy ama törvény célszerűtlenségét, vagy ha valamely testület vagy meeting oly ügyben, melynek eldöntése nem tőle függ, nem azért gyűlne össze, hogy megállapodását petícióba, felterjesztésbe vagy emlékiratba foglalja, hanem csak azért, hogy elhatározza: im ilyen meg ilyen véleményben méltóztatom lenni? Vajjon nem ilyenek-e Bihar és Komárom állandó bizottságainak határozatai az országgyűlés közönségi határozatát illetőleg, midőn se petítiót, se emlékiratot, se felterjesztést nem határoznak, s úgy szólva csak magukat határozzák el?

S nem ellenkeznek-e egyszersmind a törvényes szokással, az alkotmányosság szellemével akár az 1848 előtti, akár az 1848-ki törvények szempontjából? 1848 előtt, midőn a megyék követeik és az utasítás által a törvényhozás souverain jogát gyakorolták, hallatlan volt, hogy valamely megye határozatot hozzon valamely országgyűlési határozatról, melynek ellene szavaztak ugyan követei, de megátolni nem tudták. Mi legalább nem tudunk erre példát a megyei életből, s azt hiszszük, hogy Ghyczy és Tisza sem lesznek képesek ilyesmit felmutatni. S megegyeznek-e az 1848-ki törvényekkel, melyek a megyék törvényhozási jogát a választókerületekre ruházták? A megye, a törvények szelleme szerint, szemben az országgyűléssel nem foglalhat el más állást, mint a kérvényzőét, s ha törvényhozási ügyben kérvény, felterjesztés, emlékirat helyett, nyilatkozatokat határoz, melyek — mint Ghyczy monda — eljárását jelzik, vagy szabályozzák, túlmint jogkörén, megsértette a formát, melyben véleménye egyedül nyilatkozhatik, s oly állást vett szemben a népképviseléttel, mintha más és több befolyást akarna gyakorolni reá, mint a mennyi a kérvényezőket megilleti, mintha oly jogot követelne magának, mely magukat a választókat sem illeti meg, kik képviselőik által a törvényhozó hatalom részesei. Ghyczy és Tisza rosz néven veszik tőlünk, hogy a bihari és komáromi határozatokat semminek, vagy lappangó követutasításoknak neveztük, s váltig tiltakoznak, hogy ők nem akarják a követutasítás jogát fölleveníteni. A tiltakozás keveset változtat a dolgon. Az ember sok olyat tesz, mely egészen más eredményt szül, mint a mire célzott, s a különböző elnevezések alatt ugyanazon, vagy rokoneszmék lappanghatnak. Annyi bizonyos, hogy e határozatokban oly törekvés rejlik, mely a megyék törvényhozási régi befolyását vissza

<sup>13</sup> L. A magyar országgyűlés képviselőházának válaszfelirata a legmagasb trónbeszédre. [1866. február 24.] Megj.: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I. köt. Pest 1866. 33—41. (12. sz. XXXII. üls. 196. jegyzőkönyvi pont.) A válaszfelirat valóban szól arról, hogy a köztörvényhatóságok visszaállítása, a nyilvános eszmecserék megindulása jótékonyan fog visszahatni a nép helyzetismeretére, gondolkodásának fejlődésére. A sajtó lehetőségei e téren korlátozottak; „ellenben azon nyilvánosság, mely a köztörvényhatóságok alkotmányos életével párosul, gyakorlati téren hozza össze különböző vidékekről az embereket s az eszmecseré által tisztult fogalmak messze elágazva hatnak ki a népek alsóbb rétegeire is.” (41.)



akarja szerezni, s a követutasítás valami oly surrogatumát keresi, mely ellenkezik a parlamentarismussal. Tiszának a „Parlamentari felelős kormány és megyei rendszer” című röpirata<sup>14</sup> sokkal inkább felvilágosítja e határozatokat, mint ellenünk írt polemiája. Ő e röpiratban a követutasítás elvesztett jogáért kárpótlást ígér a megyének, oly joggal akarja őket felruházni, mely csak a király felségi joga. t. i., hogy eloszlatassák az országgyűlést, s új választást rendeljenek meg, ha többségük az országgyűlés többsége ellen nyilatkozik. Ennél szörnyebb politikai eszmét soha sem olvastunk, de bizonyára tisztán felvilágosíthat mindenkit, hová czéloznak az ily megyebizottsági nyilatkozatok, hogy mintegy elő akarják készíteni útját egy oly intézménynek, mely nemcsak a parlamentarismust rontaná meg, de aláásna minden lehető kormányformát.

Azonban tekintsük még más szempontból is bihari és komáromi határozatokat. A megye több, mint egyszerű testület, a megye törvényhatóság, mely részt vesz a törvények végrehajtásában. Ha egy törvényhatóság nem mint kérvényező fordul az országgyűléshez, hanem, úgy szólva, szembe áll vele és határoz határozatai felett, s egy leendő törvény tetszés szerinti végrehajtását nyilatkoztatja ki, nem az anarchia felé egyengeti-e az utat, nem a törvények és saját tekintélyét ingatja-e meg? Vajjon nem döbbenne-e meg Tisza szabadelvű nagy szíve, Ghyczy hazafiúi aggódo lelke, ha Komárom- vagy Bihar-megye valamelyik mezővárosa vagy községe utánozná a megyei állandó bizottság példáját, ha a bizottságnak egy, a megye autonóm körében teljes joggal hozott határozatára nem kérvényt, folyamodást határozná, hanem olyasmit, hogy ő abban veszélyt lát, megvárja a megyétől határozata visszavonását, s ha nem vonná vissza, azt úgy fogja végrehajtani, hogy reá nézve inkább kedvezőn, mint hátrányosan üssön ki? Vajjon a megyei bizottság nem kelne-e ki e határozat ellen, nem utasítaná-e rendre a jogbitorló mezővárosokat és községeket, bármennyire tisztelné különben a vélemény szabad nyilvánításának jogát? Vajjon Tisza megelégednék-e a határozat ama két-értelmű mondatának oly semmitmondó magyarázatával, minőt cikkében olvashatni, s mely egészen a régi homályban hagyja az embert?

Tehát Bihar és Komárom csak formahibát követtek el, mi szót sem érdemel — vethetik ellenünkbe. S a formahiba ne érdemelne szót? Mi, kiket műbíráloknak nem annyira neveznek, mint gúnyolnak, rég megtanultuk a művészet körében, hogy forma dat esse rei, és csodálkozunk, hogy ezt a politikában is érvényes tant épen nekünk kell hirdetni a politikusoknak. Ha Bihar és Komárom kérvényt határoznak az országgyűléshez, mi nem kárhozhattuk volna határozataikat. Legfeljebb csak azt jegyeztük volna meg a netalán támadható félreértés felvilágosítása végett, hogy ezek csak Bihar és Komárom állandó bizottságainak kérvényei, de nem Bihar- és Komárommegye politikai jogot gyakorló minden polgáráé, kiknek száma ezerekre megy. Elmondtuk volna, hogy egy megyei bizottság kérvénye mindig nagy figyelmet érdemel, mert a megye színe nyilatkozik benne, de e körülmény nem csorbíthatja a megye ezer meg ezer más választó polgárának jogát, kik nem törvényhozási ügyek képviselőit válasszották meg a bizottságot, s kiknek, ha más nézetök van, szintén nyitva az út, véleményüket kérvény útján nyilvánítani.

Ime, hogyan fogjuk fel mi a vélemény szabad nyilvánításának jogát. A különbség közöttünk és ellenfeleink közt csak az, hogy mi e jog gyakorlatát bizonyos formákhoz kötjük, melyek részint a dolgok természetéből, részint a törvények szelleméből folynak, s óvakodunk táplálni az eszmék anarchiáját. Mi elismerjük, hogy a megyék hozzá szólhatnak a közjogi és politikai nagy kérdésekhez, de nem régi joguk, hanem csak a petitionalis jog alapján, tehát oly joggalapon, melytől a megyében más sincs elzárva, s mely e szerint nem csorbíthatja a népképviselő jogait és nincs ellentétben a parlamentarismussal. Ennél fogva nem volt szükség reá, hogy Tisza védje ellenünkben a megyék szabad szólási jogát, s hivatkozzék a válaszfelirat azon soraira, melyek a megyék helyreállítását nem csak azért sürgették, mert a törvény úgy rendeli, hanem azért is, hogy a köztörvényhatóságok alkotmányos életével párosuló nyilvános eszmecseré is érlelje a politikai kérdéseket. Az országgyűlés felirata ebben nem egyébre célzott, mint a megyei bizottságoknak épen ily petitionalis üléseire, vitáira, és arra, hogy az alkotmányos törvényhatóságok védelme alatt a politikai gyűlekezetek petitionalis joga biztosíttassék, s a közvélemény ez oldalról is tisztuljon és erősödjék. Annyi bizonyos, hogy az országgyűlés nem a bihari és komáromi határozatokra gondolt, melyek a parlamentarismussal össze nem egyeztethetők, s melyek e mellett még eszmecserére sem adtak alkalmat. Történt-e valami olyas akár Bihar, akár Komárom állandó bizottságának ülésében, mit eszmecserének lehetne nevezni? Tárgyaltatt-e akár Biharban, akár Komáromban az országgyűlés közösügyi határozata, vették-e bírálat alá főbb elveit, állítottak-e szembe velök más elveket? A régi megyék nem így tettek, midőn egy politikai nagy kérdés került szőnyegre. Így a megyei bizottságok nem lesznek a közvélemény fejlesztői, politikai kérdésekben nem fogják pótolni a meetingeket, s csak a demonstratio puszta eszközeivé törpülnek.

<sup>14</sup>TISZA KÁLMÁN: Parlamentari felelős kormány és a megyerendszer. Pest 1865.

De hátha a bihari és komáromi határzatok nem is akarnak egyebek lenni demonstratió-nál? A baloldal vezérei, úgy látszik, a népre akartak hivatkozni, az országgyűlés többsége ellen. Ki az ő népok? A megye, mely félig-meddig Verbőczy populusa. Ők a megyék többségét szembe akarták állítani az országgyűlés többségével. S vajjon mi nagy győzelmet vívtak ki e reactionarius lépés kockáztatásával? Azt, hogy mintegy három-négy megye mellettök nyilatkozott. Ha nem a képviselőház a közvélemény valódi képviselője, hanem a megyei bizottságok: akkor a baloldal roppant kisebbségben van, s midőn a képviselőház többsége ellen akart demonstrálni, saját maga ellen demonstrált.

Volt-e erre szükség, jó taktika volt-e ez a baloldal szempontjából? A baloldal derék hadsereg lehet, de most az egyszer vezérei Benedekként — königrátrai csatába vezették.<sup>15</sup>

Nincs több mondanivalónk, s részünkről befejezettnek tekintjük a polemiát.

Gyulai Pál

\*

A fentebbiekben ismertetett vita értékelésére, Gyulai, illetve Ghyczy és Tisza álláspontjának mérlegelésére nem vállalkozunk. Formai okból sem: cikkünk szövegközlő jellegű, a kiadatlan Gyulai-szöveg tárgyát, vonatkozásait magyarázza, egy vitában betöltött szerepét, valamint magának a vitának a lefolyását ismerteti — az értékelés tehát nem is feladata. Tartalmi okból sem: a vitában feszegetett megyekérdés ugyanis csupán része az egész, jelenleg is a történész-viták középpontjában álló kiegyezés-problematikának; az egyes álláspontok helyesnek vagy helytelennek való minősítése megkövetelné tehát az egész kiegyezési rendszer előzetes, sokoldalú elemzését és értékelését. Mindezek helyett inkább néhány gondolatot vetnénk fel, amelyek végig gondolását elengedhetetlenül szükségesnek tartjuk a szóban forgó Gyulai-cikk, valamint az egész vita megértéséhez. 1. Csupán a jogtörténet terén maradva, a vitát nem lehet maradéktalanul helyesen értékelni. Az 1848 előtti, ellentmondásokkal teli magyar közjog — amelyet az 1848-i törvények sem tettek egyértelművé s különösen nem a törvényhozás, a közigazgatás szempontjából — mind Gyulai, mind Ghyczy és Tisza érvelésének éppen elég jogi alapot ad. 2. Gyulai okfejtése az adott kérdésben konkrétabbnak, meg-alapozottabbnak látszik. Érződik belőle az is, hogy egy hatalomra került liberális politikus-csoport most teszi meg az első lépéseit a polgári államszervezet kiépítése felé. Ghyczy és Tisza viszont egy kisebbség vezetői, akik minden eszközt — tehát a megyéket is — felhasználnak az opposzió állásainak erősítésére. 3. Gyulai nem alaptalanul emleget vitapartnereinek érvelésével kapcsolatban általánosságot és homályosságot, demagógiát és kortesfogást. Ghyczy és Tisza eme taktikázásai azonban csupán elemei egy átfogó — s történettudományunk részéről végül is még kellően nem mérlegelt — politikai stratégiának, melynek bevallott célja „a közösügyi tervezetnek a nemzetre nézve előnyösebb” módosítása.

<sup>15</sup> Benedek Lajos (1804–1881) tábornagy volt az osztrák seregek vezére a katasztrofális osztrák vereséggel végződött 1866. július 3-i königrátrai csatában.

## JANCSÓ ELEMÉR: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A ROMANTIKÁIG

Tanulmányok. Bukarest, 1966. Irodalmi Könyvk. 327 l.

Ez a tanulmánygyűjtemény egy fontos irodalmi korszak problémaköréből emel ki lényeges kutatási témákat, s az egymás után sorakozó tanulmányok együtteséből a kor irodalmi és művelődéstörténeti fejlődésvonalának számos részlete rajzolódik ki megbízható pontossággal. Az erdélyi vonatkozások dominálnak, ez azonban nem jelenti azt, hogy e teljesen érthető meghatározottság valamiféle regionális érdeklődés terméke lenne: Jancsó könyve az egész magyar irodalomtudomány számára hasznos tanulságokkal és gazdag eredményekkel szolgál. A tanulmánykötet címe inkább jelképes, a témákat körülölelő kort jelzi, s nem tartalmaz, mint első pillantásra hinnők, irodalmi folyamatokat, stílustörekvéseket összefoglaló munkákat. Az irodalmi fejlődés részletekérdezeit világítja meg, s e tematikán belül is inkább az irodalmi élet s a művelődési körülmények tényeit igyekszik Jancsó minél alaposabban felkutatni, szorosan vett szépirodalmi alkotásokkal s esztétikai problémákkal legfeljebb érintőlegesen foglalkozik.

A kötet tárgyilagos megítélése okából már most szükséges leszögezni, hogy megkezdés számba menő felfedezésekkel, új összefüggésekkel nem találkozunk e tanulmányokban. Egyik erényük inkább abban jelölhető meg, hogy felhasználva az eddigi kutatási eredményeket, s ehhez hozzáadva a magáét, néhány jelentősebb egyéniség és művelődési intézmény szerepét és történetét korszerű irodalomszemlélettel és filológiai apparátussal összegezi, illetőleg kritikailag felülvizsgálja.

A kötet bevezető tanulmányában vázolja fel a tárgyalt periódus általánosabb jellegű összefüggéseit. E tanulmány (*A felvilágosodástól a romantikáig*) mintegy keretbe foglalja azt a problémakört, amelynek egyes vonatkozásait a többi írások taglalják részletesebben. E tömör, gondolatgazdag dolgozat anyagának ismertetésére itt nincs lehetőség. Jancsó tanulmányának mindenesetre vannak olyan fejezetei, amelyek fontos kutatási feladatokat jelölnek meg. Ilyen például

a román és a magyar felvilágosodás párhuzamos törekvéseit érintő gondolatmenet. Ez az összefüggés a magyar szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen, s úgy tűnik a viszonylag szerény adatanyagból, hogy romániai viszonylatban sincsen alaposabban felderítve. Persze lehetséges az is, hogy éppen az irodalmi és művelődési kapcsolatok viszonylagosan gyér volta s a nemzetiségek elszigeteltsége, kulturális izoláltsága jellemző az osztrák birodalom politikai és társadalmi viszonyaira. Ennek felderítése természetesen csak akkor lehetséges, ha a megfelelő kapcsolattörténeti kutatások nyomán hiteles és indokolható következtetések levonásához elegendő adat áll rendelkezésre.

Különösen értékes és hasznos munkát végzett Jancsó azáltal, hogy kutatásainak, érdeklődésének tekintélyes részét szentelte egyes határterületek felmérésére. Olyan egyéniségekre gondolok, mint pl. Gyarmathi, vagy Bölöni Farkas, illetőleg olyan intézményekre vagy orgánumokra, mint az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság s az Erdélyi Múzeum. Ezek az életművek és tevékenységi formák kötik össze ugyanis az irodalmi fejlődést a szélesebb értelemben vett művelődéssel, meghatározva egyúttal amannak számos lehetőségét.

Gyarmathi Sámuelről és Barcsay Ábrahámról írott portrészerű tanulmányai, különösen az előbbi, még ebben a keretben is arról tanúskodnak, hogy Jancsó Elemér gondos filológiai módszerei, megalapozott következtetései még akkor is új összefüggéseket villantanak fel, ha egyes írásainak nem közvetlenül ez a céljuk. Ugyanez a megállapítás vonatkozik, talán még fokozottabb mértékben, *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai* c. tanulmányára, amelyben egyébként e téma erdélyi vonatkozásait új szempontokkal világítja meg, s egyúttal az irodalomtörténeti tanulságokon túlmenően a köztársasági mozgalom történelmi értékeléséhez is vannak figyelemre méltó adalékaik.

Talán felesleges külön hangsúlyozni, hogy Jancsó e kötetbe sorolt tanulmányai nem



pusztán az itt szereplő témák újkeletű feldolgozásai, hanem kiértelt eredményei illetőleg variációi egy több évtizedes tudományos kutatómunkának. A magyar irodalomtörténetírás különösen nagy haszonnal alkalmazhatja azokat az eredményeket, amelyekkel *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* c. összefoglaló jellegű, alapvető fontosságú kérdéseket tisztázó tanulmányában találkozhattunk. Közismert az a szerep, amit e Társaság s lelkes szervezője, Aranka György nyelvi, kulturális és irodalmi életünk megújítása terén betöltött. Am amennyire közismert volt e szerep, annyira kevéssé történt meg e vállalkozás részleteinek tisztázása. A töredékes előmunkálatok után Jancsó vállalkozott arra, hogy az eredeti forrásokig visszanyúlva végre tudományos hitelességgel megírja a Társaság történetét. E tanulmány minden bizonnyal eligazít és kiinduló pont lesz az e témát érintő kutatók számára.

Tanulmányainak egy másik csoportja az erdélyi, nevezetesen a kolozsvári magyar színjátszás kérdéseivel foglalkozik. E tárgykörben írott első tanulmánya (*A kolozsvári magyar színház megalakulása és a felvilágosodás*) történeti jellegű, de egyúttal megmutatja azt a kapcsolatot, amely ezt az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból egyként jelentős kezdeményezést a felvilágosodás korának irodalmi törekvéseihez fűzi. *A kolozsvári magyar színház útja a romantikától a realizmusig* c. dolgozatában már szorosabban véve irodalmi fejlődési folyamatot elemez, mégpedig a kolozsvári magyar színházban előadott színművekben megnyilvánuló ízlésirányokat, a műsorban tükröződőt, a kor irodalomfelfogását is jelző ábrázolási-megjelenítési törekvéseket írja le. A tanulmány címéből is sejthetően az előrehaladás útját a romantika hódító megjelenésétől a realista színmű színpadra kerülésének irányában jelöli meg. A reformkor uralkodó stílusaként a romantikát szoktuk emlegetni, amelynek keretén belül más, a realizmus felé mutató ábrázolási módszerek bontakoznak ki, s ezek egyre erőteljesebben mutatkoznak a század negyvenes éveiben. Jancsó Elemér az utóbbi évek ezirányú kutatásai nyomán a népszínműben kifejezésre jutó népiességben, illetőleg az antifeudális tendenciájú színművekben látja a romantikából a realizmusba való átmenetet.

Általában és elvben helytálló ez a koncepció. Am a népszínmű realiztikusnak teendő elemei sokkal inkább összefüggének egy korábbi, a romantikával nagyon is megférő patriarkális szemlélettel, Obernyik, Nagy Ignác, Eötvös és Vahot Imre színművei pedig éppen antifeudális karakterüket az irányzatos romantika alkotási elveinek köszönhetik. Ennek értelmében a realista ábrázolás írá-

nyába mutató jellegzetességek tendenciaként vannak jelen elsősorban, részben mint tematikai, részben pedig mint ábrázolásbeli, illetőleg esztétikai elemek. Művészi alkotásokat egészen meghatározó, de legalábbis a romantikus ábrázolási elveken túlnövő realista művészi koncepcióval inkább az epikában (Eötvös) és a lírában (Petőfi, Arany) találkozunk, de itt is a romantikát „megszüntette megőrző” művészi megvalósulásban. Ez a fejlődési vonal érthető módon a legkevésbé a színi kultúrában, vagy pontosabban a magyar nyelvű drámai irodalomban követhető nyomon, ahol a színi hatás romantikus elve uralkodik. Ettől némileg eltérő kérdés az, hogy a műsorokban helyet kapnak az akkori külföldi drámai irodalom értékes, progresszív s ezek között realista alkotásai is.

Jancsó színház történeti értékű tanulmányai azonban nemcsak s nem is elsősorban az irodalomtörténeti értékeléssel foglalkoznak, hanem az anyagot tárják fel és rendszerezik, s ebben a tekintetben sok újat adnak az e témakörrel ismerős kutatóknak is, mégpedig igen fontos kérdésekben, így például fontos adalék és magyarázat az a néhány lapnyi terjedelmű írás, amely a Shakespeare-hatás egy részletkérdését világítja meg. (*A Shakespeare-kultusz kialakulása a felvilágosodás korában és a kolozsvári magyar színház*).

Az Erdélyi Múzeumnak, mint irodalmi orgánumnak, továbbá fáradhatatlan megalapítójának, Döbrentének históriáját mondja el a *Döbrentei Gábor és az Erdélyi Múzeum* c. tanulmány. E téma fontosságát sem kell külön ecsetelni. E tanulmányban különösen a folyóiratra vonatkozó tudnivalók fontosak. Érdekes az a némelyektől gyanított és itt sejtetett feltételezés, hogy az emlékezetes pályázatra elküldött Bánk bán valójában sohasem jutott el rendeltetési helyére. E feltételezésnek jó lenne egyszer a végére járni. Egyébként e tanulmánnyal kapcsolatban az jegyezhető meg, hogy értékes adatanyaga mellett még idekiváncsokra a lap alaposabb tartalmi feldolgozása, különös tekintettel az ott megnyilvánuló s korántsem jelentéktelen esztétikai érdeklődésre, melynek modern szempontú és filológiaiilag is megbízható értékelése még mindig várat magára. Ez az óhaj azonban, noha jogos, kétségtelenül nem tartozik a címben jelzett témába.

A kötetet méltán zárja a Bölöni Farkas Sándorról szóló szép tanulmány. Hiszen ma már nyilvánvaló, hogy a reformkor utínálójának, s ezek között is elsősorban Bölöni Farkasnak, milyen nagy szerepük volt a polgári progresszív eszmék terjesztésében s ezek tapasztalatilag bemutatott, tehát a kor politikai törekvéseit is elősegítő megismertetésében. Nem is szólva ezúttal magának a műfajnak termékenyítő hatásáról, amelynek nyó-

mai szépprózánk számos jelentékeny alkotásán is felfedezhetők.

A *jetvilágosodástól a romantikáig* c. tanulmánykötet tehát értékes hozzájárulás e kor alaposabb megismeréséhez. S ha a kötetben megnyilvánuló irodalomszemléletben néha érezhetők a másfél évtizeddel előtti irodalomfelfogás olykor kissé merev, néha enyhén

retorikus ítéletei, illetőleg fordulatai, ezek — miután többnyire nem tartoznak szervesen az anyagközlő tanulmányok mondanivalójához — nem kisebbítik a kutató tudós érdemeit, aki egyébként éppen kutatásaival szolgálja e kor progresszív értékeinek megőrzését.

Wéber Antal

## CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A HUMANISTA METRIKUS DALLAMOK MAGYARORSZÁGON

Bp. 1967. Akadémiai K. 354 l. 4 t.

Cs. Tóth Kálmán, a református gyülekezeti éneklés (1950) és a XVI. századi magyar dallamok (1958) monográfusa, számos kiváló zenetörténeti tanulmány szerzője, a magyar irodalom- és verstörténet szempontjából is nevezetes témát vett vizsgálat alá, amikor a humanista eredetű metrikus dallamok magyarországi írásos emlékeinek összeállítására és kritikai vizsgálatára vállalkozott. A humanizmus hazai irodalmi hatása igen jelentős mind eszmei, mind művészi szempontból: egy Janus Pannonius, Bornemisza Péter, Balassi Bálint vagy Rimay János szerepe irodalmunk fejlődésében soha el nem hanyagolható tényező, s a magyar művelődés reneszánsz korszakának éppen nem jelentéktelen teljesítménye, hogy 1622-ben olyan magyar történelmet tett le Európa asztalára, aminő Istvánffy Miklósé volt. Evvel szemben a humanizmus formai eredményeinek asszimilációja már korántsem volt ilyen beható és alapos. Csomasz Tóth Kálmán vizsgálatának végső mérlege meglehetősen szerény eredményt mutat: a magyar irodalom és zene fejlődéstörténetében „csak rövid szakasz, szinte kitérő a metrikus latin ódaköltészetnek főleg a mezővári protestáns iskolákra korlátozott, közvetve és kis részben a jobbágyparaszti gyülekezetig is eljutó, gyakorlatilag szinte teljesen a zenei írásbeliség küszöbe alatt maradt kapcsolata” (205). Érdekes módon ugyanezt a szerény eredményt kellett tudomásul vennem, amidőn az iskolákban századokon át tanított latin műfajelméletnek a magyar nyelvű műköltészetre gyakorolt hatását próbáltam futólagos vizsgálat alá venni (*Poésie et poétique*. Acta Litteraria, 1962), noha a magyar költői gyakorlat mégis jóval több antik műfaji normát honosított meg, mint a zene vagy a versetchnika. Nincs igazgató ellentmondás nélkül az a tény, hogy a humanista nevelést kapott magyar értelmiség, főként a legkiválóbbak munkásságában eljutott a latin retorikai-poétikai műveltség legmagasabb szintjére,

tökéletes biztonsággal írta latinul az antik mértékes versformákat, az anyanyelven viszont vagy nem vállalkozott e formák meghonosítására (noha Sylvester János a klasszikus értékű kezdeményezést is megtette!), vagy esetleges kísérletei alacsony szintű, kezdetleges termést hoztak létre. Példa erre már a középkori magyar vers is, amely — Horváth János ismert megállapítása szerint — csak tapogatózva, fogyatékosan tudta követni a középlelatin sorfajokat, noha ezek nagy része már nem metrikus, hanem hangsúlyos vers volt, ami persze nem szolgált könnyebbségére a magyar fordítónak, hiszen a változatos latin hangsúly-rendszer tökéletes ellentéte az egyenű magyaroknak. Még jellemzőbb reneszánsz költészetünk legnagyobb alakjának, Balassi Bálintnak viszonya az antik metrumhoz. Nem az a feltűnő, hogy ő, a klasszikus latinista egyetlen mértékes latin vagy magyar sort sem hagyott ránk, hanem az, hogy metrikus humanista minták (Buchanan, Beza) nyomán készült zoltárparafrázisai — szám szerint öt — mind bonyolult, olykor idegen dallamképlet hatását mutató magyaros versformában szólnak, de a legcsekélyebb mértékben sem sejtetik, hogy a költő bármit is át akart volna menteni latin eredetijük antik ritmusából. „Nem a tehetsége volt elégtelen hozzá, hanem egyszerűen: annyira különböző két világnak tarthatta az antik és a nemzeti versidom területét, hogy az egyik szférából a másikba való átlépésnek nemcsak a művészi ingere, hanem a pusztá lehetősége sem képződött, vagy nem gyökerezett meg benne... Talán arra is gondolhatunk még, hogy mivel a metrikus ódák skandáló énekléssel egybekötött gyakorlata fénykorában is főleg az iskolára szorítkozott, és ez a fénykor a XVI. század utolsó negyedében már leáldozóban — de mindenesetre átalakulóban — volt, Balassi nem tartotta már, időszerűnek, sem rangos poétához illőnek az antik formákkal való kísérletezést”. (183.) Ehhez az igen tartalmas

megállapításhoz a magunk részéről csak azt tesszük hozzá, hogy a vezető olasz irodalom példája, az európai *petrarkizmus* gyakorlata egyaránt a nemzeti versforma kultuszát, a *lingua volgare* benső értékeinek gazdagítását (tehát ritmikai dúsítását!) és az iskolás *versmérés* mellőzését tanácsolta. Balassi Bálint biztos tudatában volt annak, hogy remekművet csak az anyanyelv rendszerében és autchtton eszközeivel lehet létrehozni, hiszen ez volt a fejlődés logikája már Dante óta minden kiművelt európai nyelvben, a nyugatiakban, de a lengyelben vagy a magyarban is. Nem véletlen, hogy Rimay János híres Balassi-előszavában mesterét Dante és Petrarca társaságába állítja, s a humanista költők rangsorának élén a firenzei „hármaskorona” ragyog: az anyanyelvű irodalom klasszikusai. Boccaccio ide nyilván nem tudós művei, hanem szonettjei, ballatái, a *Ninfa le fiesolano* alapján kerül.

Cs. Tóth Kálmán, a zenetudós, legfontosabb megállapítása azonban az, hogy a humanista metrikus dallamok szélesebb körű elterjedésének és hatásának legfőbb akadályai a XVI. századi protestáns magyarság (és főleg a túlnyomó többségre jutott reformátusság) *zenei írástudatlansága* volt, amely, a legműveltebb hazai főkre is kiterjedt. Honterus, Hofgreff, Tinódi, Huszár Gál kottás kiadványai a XVI. században fehér hollónak számítottak; a nagyérdemű és az énekkoltatásért buzgólkodó, ilyen kiadványokat szerkesztő Szilvás-Újfalvi Imre egyetlen hangjegy nélkül tette közzé énekgyűjteményeit, nyilván azért, mert a zenei notáció legelemibb ismeretével sem rendelkezett. Kisvárdai János krakkói baccalaureus, Szalkai László sárospataki tanára 1489–90 táján még teljesen korszerű zenei műveltséggel rendelkezett, s ezt át is adta diákjainak, a XVII. század elején viszont már jóformán csak Szenci Molnár Albert állott ezen a fokon, ő is állandóan külföldön élt, noha pompás magyar zsolttárainak szép genfi dallamait, a „franciai nótákat” idehaza – Asztalos András tanúsága szerint – „nehezen találták föl...”, minthogy a musica az magyaroknál tudatlanságban vagon” 126.). Igen jellemző, hogy a humanista ihletű genfi dallamoknak teljességgel semmi hatása nem volt a magyar népzene, variánsaiknak az eddig begyűjtött igen tekintélyes népi anyagban semmi nyoma, noha a psalterium a legtöbb-ször kiadott magyar könyvek közé tartozik és egyéb – nem zenei! – tekintetben erősen hatott népünkre. Mindennek az oka a református jellegű protestantizmus művészetellessége, szűk látókörű dogmatizmusa és feudális megcsontosodása volt, amint arra Szilvás-Újfalvi zenei vonatkozásban is többször célzott. Ez a sok százados rossz *usus* volt az, amely túrta a zsolttárdallamok ritmusá-

nak tökéletes ellaposítását, a „diktálásra” történő torz éneklést, a zenének minden szempontból való semmibe vételét, nehogy az éneklők *gyönyörködjenek* is abban, amit mondanak. (A szakértő szerző egy helyen a „bőmbőlés” kifejezést használja!) Maróthi György *Harmóniás zsolttárai* (1743) nálunk hatalmas (de tudomásul is alig vett!) újításnak számítottak, noha az egész rendszer ekkor már avultnak mondható, s forrása nem is a magasabb egyházi műzene, hanem csak a svájci Collegium Musicumok (világi társulások) napi gyakorlata volt. (17. 44., 140.) Jelentősége mégsem kicsinyelhető le, mert a kollégiumok magasabb zenei művelődését mégis megindította, és nincs lehetetlen abban sem, hogy a debreceni iskola (Háló Kovács, Varjas, Földi, Csokonai, Fazekas, diákköltészet) ritmikai biztonságának eredő forrása volt.

A monográfia egyébként célkitűző és elvi alapokat nyújtó bevezetés után öt fejezetbe rendezi mondanivalóját: A humanista énekköltés, Honterus ódakiadványa, Szilvás-Újfalvi Imre és iskolai énekeskönyvei, Továbbbélő és új keletkezési latin énekek a XVII. században, A humanista vers- és dallamformák hatása a magyar énekköltésre és népzene. A könyv függeléként közli Honterus zenei tételeit (1548), Tranoscus zenei tételeit (1629) és a „Kezdősorok betűrendes jegyzéke” címen kiváló filológiai rendszerezést nyújt a XVI–XVII. századi latin énekekről és azokról a magyar énekszövegekről, amelyek a latin iskolai gyakorlattal bárminő kapcsolatban álltak. Ez a mutató a Régi Magyar Dallamok Tára kötetével és Pálóczi Horváth *Ötödfélszáz énekei*nek apparátusával együtt szinte repertóriumát adja a régi magyar költészet minden zenei összefüggésének.

Nincs terünk arra, hogy a gazdag anyag összes irodalomtörténeti vonatkozásait bemutassuk. Felhívjuk azonban a figyelmet azokra az érdekes portrékra (Celtis, Tritonius, Glareanus, Claude Goudimel, L. Bourgeois, A. Spethe, Buchanan, Beza stb.), amelyeket a szerző a humanista zenész-költőkről rajzol; e nevek legtöbbje előfordul a magyar irodalomtörténetben, de még a kutatók számára is jórészt csak név marad. Nem emlékszem pl., hogy hazai kiadványban valaha is olvastam volna G. Buchanan színes, változatos életsorsáról, noha neve XVI. századi irodalmunkban lépten-nyomon felbukkan. – Honterus ódakiadványának részletes bemutatása igen hasznos, bár hazai viszonyaink között az igényes (többszólalú!) énekanyag kevés hatást gyakorolt. – Nagyon szép a Szilvás-Újfalvi Imre tragikus életsorsáról és munkásságáról írt fejezet: összefoglalja, és zenei oldalról alaposan kiegészíti az utóbbi évek kutatásának (Klaniczay Tibor, Kiss Sándor) eredményeit. Ebben a fejezetben újságával



meglep Károlyi Péter latin poétikájának alapos ismertetése (RMK II. 109 a.), eddig ugyanis csak egy rövid bibliográfiai utalás mutatott a megletére (MKSz 1943, 430.). Különös figyelmet érdemel a CXXX. zsolttár „Végtelen irtalmú Isten, hozzád kiáltok” kezdősorú, sikerült paraphrasisa (130.), amely Cs. Tóth Kálmán bizonyítása szerint Szilvás-Újfalvié (nem Újfalvi Katona Imréé!), így a RMKT XVII. századi sorozatának első kötetében volna a helye. — Sok újat tudunk meg Szenci Molnár Albertről is, többek között azt az eddig fel nem ismert tényt, hogy Piscator Jánosnak a Molnár-féle latin-magyar szótár elé írt dicsőítő verséből (1604) egy 1603 tájára tehető szemelvényes, de kottás magyar nyelvű zsolttárkiadványra következethetünk. Ez persze afféle *specimen* volt csupán, mert a végleges fordítás csak 1606-ban készült. — A XVII. századi fejlemények közül Transcius kiadványa kap beható taglalást, hiszen a magyar evangélikus egyházi költészet alaposan felhasználta, de Frölich Dávid, a jeles polyhistor 1644-ben kiadott *Bibliotheca sive Cynosura Peregrinantium* c. útikalauzába is átvett 36 Transcius darabot, közülük 35-öt dallammal. Zenei szempontból érdekes a szerzőnek az a többször (Frölich Dáviddal kapcsolatban is) jelentkező megállapítása, hogy többszólamú partitúrákból a magyarországi egyszólamú gyakorlat jórészt nem a kifejező és művészigaz gazdagabb tenordallamot — az igazi *cantus firmus* — vette át, hanem a jóval jellegtelenebb diszantot, bizonyítva ezzel is a magyar zenei közlési igénytelenségét. (Utaljunk itt Arany *Hatvanijának* ismert sorára: „Üvölt a *disant*, bűg a *basso*.”) — A latin nyelvű költői technika hatása — mint már említettük — igen szerény mértékben mutatkozott: a magyar gyakorlatban jórészt csak a hexameter (disztichon, elegiacum) és a szapphikum honosodott meg. Ez utóbbinak viszont jelentékeny magyaros változatai vannak Apáti Ferenc, Pécsi Ferenc, Tinódi Sebestyén, Baranyai Pál költészetében (12 és 11 szótagos hangsúlyos változatok az eredeti szapphói sorokban); alkaioszi kísérlet csak Tasnádi Péter gyenge Horatius-fordításában („Látod mely rövid ez múlandó világ”) és egy vele azonos dallamra készült zsolttár-paraphrasisban élt; az aszklepiadészi lüktetést meglepően jól követte a „Mikor Sénakerib a Jeruzsálemet” kezdetű zsolttár (RMDT 211. I–II.). Az eredmény, mint a szerző mondja, igen szerény: „... a XVI. század magyar verselői néhány egészen szórványos, és talán csak Sylvesther esetében sikerült kísérlettől eltekintve, aligha próbálkoztak komolyan az antik mértékesformák meghonosításával” (187.). — A metrikus dallamoknak a magyar népzenere gyakorolt hatása is csekély volt, bár kimutatható. Ki gondolná például, hogy a „Bazsa Mária

libája” c. népi dallam összefügg Tritonius II. ódatételével, a „Iam satis terris nivis atque dirae” kezdetű horatiusi óda (Carm. I. 2.) dallamával?

Az ily nagyszabású és rengeteg adatot tartalmazó filológiai műveket mindig lehet kiegészíteni. Nem akarunk visszaélni a bíráló ilyen jogával, így csak néhány apróságot teszünk szóvá.

Szalkai László jegyzeteiről Bartha Dénes szép tanulmánya óta újabb adalékok is vannak, főleg Mészáros István kutatásai folytán (Fil. Közl. 1964. 268; Száz 1966. 850.). Nem bizonyos egyébként, hogy a pataki iskola ágostonrendi monostorban volt. — A Corvináról legutóbb Csapodi Csaba közölt rendkívül értékes adatokat (MKSz 1960., 1961., 1963. évf.) — A régi franciás *Bourdeaux* helyett (46.) inkább a modern alakot használnám. — A humanista szerzők latin neve helyett is (különösen ha a nemzeti nyelvű irodalomban szintén tevékenykedtek) a modern névalak a megszokott, tehát nem Turnebus, Auratus, Sannazarius, Flaminus, Naugerius, P. Bembus, hanem *Turnèbe*, *Dorat*, *Sannazaro*, *Flaminio*, *Navagero* és *Bembo* (37.) — Cynthia Propertiusnál nem Diana mellékneve, hanem kedvesének elnevezése (48.) — Mint érdekes adalékot említem, hogy Buchanan metrikus zsolttáraiból Losonczy István 1769-ben megjelent Poétikájában tíz szemelvényt közöl, s ezzel is éberen tartja a skót költőnek a protestáns iskolákban élvezett népszerűségét (Vö. a debreceni *Studia Litteraria* 1964-es évfolyamában közölt tanulmányommal). — Szerettem volna olvasni Kochanowski Bakfark Bálintról mondott megjegyzésének forrását (57.) — Milotai Nyilas István nevének *Melotai* írása (a 90. láptól) régies és hibás: kétségtelül a Szatmár megyei Milotáról származott; Zoványi *Cikkei*-ben külön figyelmeztet a helyes névhasználatra. — Károlyi Péter Poétikájának a 99. lapon idézett hexameteres példamondatában másolási hiba történt; helyesen: *Discite Iustitiam moniti et non temnere Divos*; a második szó végén az *m* jelzése a nyomtatásban nyilván letörött. Ez a figyelmeztetés egyébként Vergilius *Aeneis*-ének VI. éneke 620. sorában olvasható, az istenek ellen vétő Phlegyas mondja magáról és Theseusról. Lakatos István fordítása szerint: „Légy igaz és féld isteneink, példámon okulva”. (Bp. 1962. 120.) A protestáns humanisták igen gyakran idézték, így Bornemisza Péter is az *Elektra* latin utószavában (Vö. Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 82. skk.). — Ha a Herepei János Adattárának I. kötetében (Bp.–Szeged 1965. 317.) ismertté vált adatot Szilvás-Újfalvira vonatkoztatjuk, akkor az üldözött prédikátor halála éve nem lehet 1615 (124.); a moldvai száműzetésre viszont semmi konkrét adatunk nincs. —

A *Praxis pietatis* XVII. századi kiadástörténetére vonatkozó legjobb modern tanulmány Esze Tamástól való (*Könyv és könyvtár*. III. Debrecen 1963. 45–77.). — Maga a szerző hívta fel a figyelmemet, hogy nem volt módjában reflektálnia Erich Roth érdekes, e tárgyba vágó könyvére (vö. Kathona Géza, Theol. Szemle 1967. 86–90.), valamint Mátyás Pálnak a brassói iskola diákjaira vonatkozó közleményére (Ref. Egyház, 1967. 53–63.). — A 312. lap két kottapéldája felcserélendő, a felül álló („Quid frustra...”) kerül alulra, folytatása a 313. lapon. — Nem a szerző, hanem a szerkesztő hibája a német kivonat élén álló, képtelenül torz Rezümé (sic!) felirat. Mintha bizony nem volna jó a tisz-

tesseges *Zusammenfassung*! Ha pedig a németben franciáskodunk, akkor tegyük francia helyesírással!

Úgy hiszem, ismertető összefoglalásunk meggyőzte az olvasót arról, hogy Csomasz Tóth Kálmán könyvében a régi magyar irodalom kutatója értékes és hasznos eszközt kapott kezébe. Elnézést kell kérnünk a szerzőtől, hogy elmélyedő zenei ismereteknek híjával lévén, könyvének éppen legnagyobb teljesítményét, a *zeneit* nem tudtuk kellőképpen méltatni. Erre az egyoldalúságra azonban irodalomtörténeti folyóiratunk jellege is kötelezett bennünket.

Bán Imre

## HORVÁT ISTVÁN: MINDENNAPI

Horvát István pest-budai naplója 1805–1809. Kiadta az ELTE Apácai Csere János Gyakorló Iskolája munkaközössége. Szerkesztette: Szauder Józsefné és Temesi Alfréd. Bp. 1967. Tan-könyvkiadó V. 609 l. 18 t.

Nemcsak élmények, de készen kapott, megrögzött sztereotípiák is élnek bennünk irodalomtörténeti rangú alkotóinkról. Ilyen hiedelem él a közfelfogásban — nem is minden alap nélkül! — például Horvát Istvánról. „Nagy álmodó”, „déliabók romantikus kergetője”, „az optimisták apostola”, „elvakult nacionalista” — ezek a közkeletű ítéletek tapadnak leginkább személyéhez. Valóban: Horvátra ezek a vonások is jellemzőek. De nem valószínű, hogy a klasszikus tanítványai, Eötvös, Szalay és Vasvári ezért rajongtak volna annyira mesterükért. Egyéniségének nyilván voltak merőben más, hasonlíthatatlanul pozitívabb vonásai is, melyek alapján szellemiségének, emberi formátumának az eddigienél jóval összetettebb mérlegét kell megvonnunk. S hogy ez mennyire így van, azt *Mindennapijának*, azaz 1805–1809 között vezetett naplójának nemrég megjelent nagyszabású, rangos kiadása bizonyítja pregnánsan, plasztikusan.

Horvát István pest-budai naplóját — felújítva Vajthó László kiváló kezdeményezését, és folytatva a szöveggondozói munkát, melyet Kisfaludy Sándor naplójának publikálásával 1962-ben elkezdtek — az ELTE Apácai Csere János Gyakorló Iskolájának munkaközössége rendezte sajtó alá. Ilyen nagyméretű, ugyanakkor sokrétű filológiai aprómunkát igénylő vállalkozás középiskolai tanárok és diákok kezdeményezéséből eddig még nem valósult meg Magyarországon. Napóleon és I. Ferenc korának igazi irodalmi tárházát adták ezzel kezünkbe a szöveggondozók — elsőrendű forrásanyagát a klasszicizmus második hulláma tetőzésének, majd

lassú visszahúzódásának, s a romantika indítékai első feltűnédezésének. De ugyanilyen értékű kútfője a mű a kor társadalmi mozgalmainak, a felvilágosodás szellemi-kulturális terjedésének, sőt — s számunkra ez az igazi meglepetés! — a reformkori liberalizmus egyes csirái-mozzanatai felvillanásának is. Nem utolsó sorban pedig gazdag dokumentuma a több mint 53 éves kötet a századeleji Pest-Buda, az igazi fővárossá csak később fejlődő város ekkor még nem túlságosan pezsgő életének, s benne egy magasra törő fiatal egyéniség kibontakozásának, intellektuális-világnézeti fejlődésének.

Az új kiadvány fontos érdeme, hogy belőle kiderül: a fiatal Horvát István *erőteljesen és bátran bírálta kora társadalmát*. A *Mindennapi* írója mélységesen elégedetlen a fennálló viszonyokkal, bírálója nemcsak az ausztriai ház politikájának (ezt az ItK 1912. évfolyamában megjelent szöveggözlésből eddig is tudtuk!), de hazája elmaradott feudális viszonyainak is, felvetője egy sor oly értékes reformgondolatnak, amely csak jóval később, a nagy nemzetnevelő vonulat — Széchenyi, Kölcsey, Wesselenyi stb. — munkája nyomán válik majd közkeletűvé. Ilyen vonatkozásban Horvát István naplója egyenes folytatása a Kármán, Batsányi, Verseghy művében megnyilatkozó társadalomújító elhivatottságnak, s közvetlen előzménye a reformkor első ideológiai-társadalmi kérdésfelvetéseinek, Magda Pál, Balásházy János szociológiai feltáró tevékenységének. Ez a társadalomkritika sokrétű, és bővelkedik reális meglátásokban: a tudósok és tanítók nyomorúságos életkörülményeitől, a nevelés-

ügy középkori jellegzetességeitől, a jurátusok parlagiságától az egyházi tanok illuminátus elutasításán, az ipar és mezőgazdaság kezdetlegességének bemutatásán át a közteherviselés eszmecsírájáig, a tulajdonviszonyok esetleges újjáformálásáig terjed. Ez adja meg az ifjú Horvát művének nagy eszmetörténeti értékét: benne tanúi lehetünk egy *sor liberális-romantikus elv*, követelmény, progresszív szempont és igény közvetlen megszületésének.

Másrészt a *Mindennapi* közvetlen közelről ismert meg bennünket az *első hivatásos hazai értelmiségi* hétköznapijaival, gondolkodói horizontjával, szellemi vágyaival, műveltségének tápláló elemeivel. Lehetőségeinél fogva Horvát inkább tekinthető már hivatásos tollforgatónak, mint akár Kazinczy, ki vidéki elzártságban élt, s kinek tevékenységében mindig volt egy jórésnyi passzionátus-életélvező elem. Horvát számára közvetlen hatóterében már tágasabb a világ: könyvtárba jár, szinte minden este „teátrum”-ban ül, sétálni megy a dunai hajóhídhöz ismerősök után firkészve, betér az Eggenberger-féle könyvkereskedésbe az új csemegék után kérdezősködni, azonkívül szorgosan „trécsel és táncol” — vagyis mulatságokba jár és buzgón társalkodik a szépműveléssel. Emellett nap mint nap körbeloholja pesti íróbarátait, mármár annak a terrénumnak nagyrészét, amit akkor a magyar irodalom voltaképpen jelentett. Révától Virágig, onnan Vitkovicsig, Schediusig, Kulcsárig és egyéb barátokhoz, esetleges egyetemista társakig vezet ez az út, könyveket cipel, nyelvi problémákról tanakodik, nyomdai íveket korrigál, készülő műveket hallgat meg, töpreng és tréfál, töltökezik és itélkezik — nemzeti létet mentve és megújítva azt a több százados múlt kincseinek felkutatásával, az arra való szüntelen ösztönzéssel, a verbeli „filosz” szellemi örököző magatartásával.

Találóak és tanulságosak Horvát ekkori *irodalmi ítéletei*, elfogultság nélkül méri fel írókörtársai jelentőségét. Nemcsak barátairól, Révairól, Vitkovicsról, vagy Horvát Endréről nyilvání megalapozott véleményt, de tőle távolabb álló oly auctorokról is, mint például Kisfaludy Sándor („finom érzékenység” írja róla már 1805-ben!), vagy Csokonai (akinek első méltányló közö tartozik; már 1805-ben klasszikus költőt lát benne, s épp az Árkádia-pör kezdetének idején!). Amit róla megfogalmaz — „Ha hosszabbra nyújtotta volna a természet élete napait, föllül haladta volna benne helhezettett reményünket, melyet így is örök ditséretére elegendő képen be töltött” — az a korban maximális tisztánlátásra vall, kivált egy műveltségében, nézeteiben mindinkább Kazinczyhoz közelítő írónál. Bármennyire híve is Horvát a barátságának, az irodalmi érdeklődés összekapcsoló

rokonszenveinek, ez nem befolyásolja akkor, amikor valakinek, vagy valaminek fejlődéstörténeti helyét kell meghatározni.

S itt érkezzünk el a *fejlődésszéméhez*, melynek hazai recepciójára Horvát *Mindennapija* gyakran hű tanúságtétel. A felvilágosult műveltség laikusságához, a gondolkodói eredetiséghez és elfogulatlan kriticismushoz a *Mindennapi* lapjain szemünk előtt társul Herder, de különösen a német idealista dialektika, Kant művei alapján a fejlődés gondolata, a *történetiség* világnézeti szempontja, amely megalapozza Horvát felfogásában mindazt, ami már sajátosan a XIX. századhoz kapcsolja életművét. A hagyományos nemesi világkép „bevégezttségét” rendíti meg, oldja fel nála a kanti koncepció. Az a változtatás, a társadalmat korszerűsíteni akaró programosság, amely a fiatal író gondolkodását annyira áthatja, s amely nemritkán Széchenyi, Kölcsey, Fényes Elek, Pulszky ihletett lapjait anticipálja bennünk, jórészt e kanti művek beleérző elsajátításán alapul.

A történetiségnek e mélyen megélt ideálja segíti Horvátot abban, hogy a nemesség társadalmi primátusának változatlan elfogadása, a nemesi múltszemlélet hagyományai mellett elfogulatlanul és reálisan tudja megítélni a hatalom és közéletiség *bármely letéteményesét* is. Az osztrák kormányzat kritikájának nagy hagyománya volt előtte a felvilágosodás irodalmában is, a *Mindennapi* szerzője már nem a gonosz tanácsadókat, az elszemélytelenített bécsi kormányzatot szidja, hanem nevén nevezve a „felkent” személyt; nem a pragmatica sanctio viszonyainak némely rendellenességeit jelöli meg rosszállóan, hanem Ausztriához fűződő viszonyunk *egészét* is, néhol az indulatnak szinte Kossuthra emlékeztető sistergésével. Az évszázados monarchikus konvenciókat már illúzióktól mentesen említi a *Mindennapi* fiatal gondolkodója, s ezzel mintegy előlegezi a magyar rendi közjogi tudatnak azt a nagyfokú átforgatódását, amely egy évtizeddel később, 1814–1818 között a hazai romantika indulásával egyidejűleg bekövetkezett.

De mint *műalkotás*, mint esztétikai produktum is feltétlenül értékes Horvát alkotása. Mindenekelőtt *nyelve* által az: szókincse az indulat, a személyes — szubjektív reagálás rándulásait híven követve ömlik a stílus öntőformáiba, érzékletesen közvetítve egy töprengő-meditáló, önmagával s a világgal küzdő egyéniség belső hullámzásait. Az erőteljes egyéniség, a kemény karakter a nyelv tömörségében, izmos szövegeiben, beiktatott remek szólásokban érzékelhető elsősorban — a kesernyésen füstölő, vagy új élményektől felgyűlő Horvát István-i kedélyt ezek hozzák az olvasóhoz a legközelebb. Hadd idézzünk egy párat a kitűnő stilisztai nyelvi széppérezésének bizonyágaként: „nem jó előbb ko-



pasztani a madarat, mint sem meg fogatik"; „Késő akkor tsukni be az Istálot, mikor már el lopták belőle a lovat”; „Ki tűnik minden munkájából, mint szeg a zsákból”; „A mit egész társaságok bizonyosnak tartottak, azt sokszor már egy nagy ész meg hazudtolta”; „... hol jelen nints a szükséges Hazafiúi lélek: nem fog a tsupa e'ben vagy a mában az országban való születés semmi ditső tettet nemzeni.” De nem kevésbé rendelkezik Horvát az írói alakteremtéshez szükséges megfigyelő erővel, a jellemző részletek, erőteljes kontúrok kiválasztásának képességével is. Horányi Elekről, Révairól s másokról rajzolt, karikaturisztikusnak és arcképei egyébként ismét csak vallanak magáról az alkotóról is: *a munka, a közhasznú tevékenység az, amelyen át barátainak alakját a Mindennapi szerzője megragadni, tükröztetni képes.*

A kiterjedt anyag feldolgozása általában méltó az értékes anyagfeltáráshoz, néhol azonban egyenetlen. A bevezető tanulmányok között a *Horvát István élete* című például lelkiismeretesen felsorolja az adatokat, de a lélektani-jellemtani fejlődésrajzzal adós marad. Hiányzanak belőle az egyéniséget formáló viszonyok, az alakító élmények, sorsfordulatok, a műveltség forrásai és indítékai, tevékenységének irányai és gondolati tartalmi, világnézetének összetevői és meghatározó vonásai, személyes karakterének jellegzetességei — azaz jobbjára hiányzik az életrajzból maga az *alkotó élet*, a tevékeny, mozgó-cselekvő személyiség, a környezetét és közönségét alakító és annak hatásaitól folyvást alakuló gazdagodó ember. Ami itt hiányzik, annak egy részét viszont megtaláljuk a következő fejezetben: a *Horvát István kora és működése* című tanulmány kitűnően építi be a századeleji összképbe, a kor társadalmi-szellemi áramlatainak mozgásába, új és régi konfliktusainak hálózataiba az író alakját. Pontosan jelöli ki Horvát fejlődéstörténeti helyét, műve értékét és jelentőségét, fogvatékosságait és torzulásait, s mintegy az alakuló művelődés- és eszmélet történet mozgásrítmusában, lendületében vetíti eléink életműve alapvető karakterét. Tevékenysége így egy széles sodrú történelmi körképbe ágyazottan, hatások és ellenhatások, irodalmi áramlatok és kulturális törekvések eredőjeként, tehát dinamikusan és elevenen jelenik meg előttünk: mint egyszerre eredménye és továbbformálója egy kor világnézeti-ideológiai lényegének.

Mindössze egyetlen vonatkozásban egészítenénk ki a tanulmány szerzőjét. Ez pedig Horvát hatásának, vonzerejének problémája. Miért tisztelték vajon Eötvös és Szalay, sőt a forradalmi demokrata Vasvári is annyira Horvát István személyét? A tanulmányíró szerint a tiszta lelkesedés, a költészet ragadta meg őket előadásáiban s a tudós szorgalom.

Nem lehet kétséges, hogy mindezek hatottak a centralista vezetők és a néptribun vonzódásának kialakulásában. De úgy hisszük — s erre a *Mindennapi* a döntő bizonyíték! —, hogy egyéb vonzások is közrejátszottak. Horvát a fáradhatatlan, áldozatos munka, a felelősségteljes közhasznú tevékenység, a puritán, önfeláldozó életvitel, a megvesztegethetetlen elvhűség, a klasszikus eszményekben való elmerülés, a tágulékony, sokoldalú intellektus, a könyvek iránti vonzalom, nem utolsó sorban pedig a jelennel elégedetlen társadalomkritika, a parlagi nemesi életstílus jellegzetességeitől elhúzódo életvitel példája lehetett szemükben. Sulyosdi Simon és Tollagi Jónás egyenes ellentétének tűnhetett ez a könyvtárak mélyén népeért munkálkodó tudós „a XIX. század költője” számára.

Sok mindenről avatottan tájékoztat a *Mindennapi irodalomtörténeti értéke* című fejezet is, de a legfontosabbról: a mű időszzerű szociális-ideológiai értékéről, a hazai közgondolkodásban betöltött újszerűségéről viszonylag kevés. A kötethez csatlakozó *Magyarázó szótár* viszont annál bőbeszédűbb, az *alávaló, analógia, bábosok, bábszűtő, bátorságos, egyházi törvény, esedező írás, figura, fiskális, gyerköltz, gyűlevész, kasznár, lázítás, mezei gazdaság, nemzik, rebesgeti, vetekedett, vetersnyre, szold* szavak megjegyzetelője nem túlságosan sokat tételez fel az olvasók szellemi színvonaláról.

A feldolgozó munka legeredményesebb részét a tárgyi jegyzetek s mindenekelőtt a *névmagyarázatok* alkotják. *Szauder Józsefné* munkája nem csupán életrajzi adatokat ismertet, hanem a személyiség történeti jelentőségét, az életmű jellegét, irányát is lényeglátóan meghatározza. Némely tekintetben a századforduló mindmáig hiányzó hazai művelődéstörténeti panorámáját nyújtja egyszersmind. A több mint ötíves életrajzi jegyzetanyagban mindössze pár jelentéktelen elírást észleltünk. Így Dessewffy József nem szerkesztője, hanem kiadója és szellemi vezére volt a *Felső-Magyarországi Minervának*, a szerkesztő Dulházy Mihály volt (522.); Eötvös Ignác igazi méltósága: tárnokmester (uo.); Herder történetfilozófiai főművének évszáma az 531. lapon 1787., a 495. lapon 1785., valójában 1784—1791.; Kisfaludy Sándor nem főparancsnoka volt a nemesi felkelésnek, hanem a főparancsnok szárnysegéde (538.); Kollár Ádám történelmi munkáinál lényeges, hogy ő volt a magyar nemesség társadalomfelfogásának és életmódjának első nagyhatású kritikusa (539.). Ez apró szeplőkről azonban — s a szép hézagpótló kiadvány egészéről is — bízást elmondható, amit Horvát István jegyzett fel magának naplójába: „*Ubi plura nitent, non ego paucis offendar maculis.*”

Fenyő István

Bp. 1966. Akadémiai K. 412 l.

Trencsényi-Waldapfel e magvas, szép kötetben magyar irodalomtörténeti tanulmányainak válogatott gyűjteményét tette közzé. A benne foglalt 17 cikk, illetve tanulmány kerek 33 esztendő gyümölcse. A *Bornemisza Péter nyelvművészete* címűt (1931) még a hajdani, 23 éves kezdő filozopter írta. A záró tanulmány második darabját pedig — 1964-ben — a budapesti egyetem latin tanárszékének professzora.

Az említett cikk apropója, valamint megjelenési helye is sokatmondó. Az első a *Nyugatban* látott napvilágot, hozzászólásként Móríc Zsigmond emlékezetes Magyar Elektra cikkéhez. A másik — *Két megemlékezés* — a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos lapjában, az általa szerkesztett *Magyar Tudományban*: két oly nagy tudós elpártalása, akiktől ifjan sokat tanult, s akiket méltán szeretett. S épp e *Két megemlékezés* emberséggel társult elvi szilárdsága példázza azt a magaslato, ahová mint tudós eljutott.

Tudományos munkásságának nagyobb fele a klasszika-filológia tartományában honos, s így érthető, hogy ma elsősorban klasszikus filológusként tartják számon, noha magyar irodalomtörténészként is jelentékeny. Mint ilyen Horváth-tanítványként indult, maga Horváth is a legkiválóbb tanítványai közt emlegette. Ez az időszak az úgynevezett „szellemtörténet” divatjával esett egybe. Bár Horváth példája — mint Trencsényi-Waldapfel írja — „éppen jókor óvta tanítványait a felületességre csábító jelszótól, amely szerint az adatgyűjtés ideje lejárt és elkövetkezett a szintézis ideje”, a valóban tehetséges tanítványok, szinte kivétel nélkül, a „szellemtörténet” ösvényeit járták, egészen a felszabadulásig, sőt nem egy közülük még tovább is. Különben ezen nincs mit csodálkozni, hisz az idejét múlt, porban járó pozitívizmust méltán megvetették, a marxizmust meg csak a felszabadulás után ismerték meg valójában. Ily körülmények közt a szintetikus látásmód igényeivel föllépett „szellemtörténet”, amely többek között oly eredményekkel dicsekedhet, mint Szerb Antal Magyar irodalomtörténete, tényleges magaslato jelentett. A fiatal Trencsényi — Waldapfel nemcsak a mester „példája”, de klasszika-filológiai vértettségé is megóvta a „szellemtörténet” túlzásaitól, úgy is mondhatnánk: ha néha meg is ingott, soha nem vesztette el lába alól a talajt.

E korszakának két kiemelkedő irodalomtörténeti teljesítménye: a *Humanizmus és nemzeti irodalom* c. tanulmánya és az *Erasmus*

és magyar barátai. Ez utóbbit, némiképp átdolgozva, bevette kötetébe, az előbbit azonban kirekesztette. S hogy mennyire szívéhez kötött ez a hibáival együtt nagyszerű tanulmány, s hogy milyen lelki tusák árán tudta csak elhagyni, mi sem mutatja jobban, hogy a kötet címét ez a válogatásba be nem került dolgozat adta, és az Előszó nagy része tulajdonképpen nem más, mint e tény magyarázata.

Minden szerzőnek szuverén joga, hogy mit vesz be tanulmányainak válogatott gyűjteményébe, illetve mit hagy el. Én azonban, bevallom, Trencsényi-Waldapfel helyében a „címadó” tanulmányt nem mellőztem volna. Igaz, nem tagadhatja le szellemtörténeti fogantatását, s föllehetők benne Horváth János „szellem-ujjai”, de az is igaz, hogy meglepően érett, úttörő tanulmány. A magyar humanizmus kutatás újszerű programját adja, s egyben tudósi életprogramot tűz ki maga elé. Olvastakor ki gondolna arra, hogy szerzője alig 25 esztendő fiatalember. Ezt a programot életkörülményei miatt csak kis részben tudta teljesíteni, de részben az ő ihletésére sokat teljesítettek az utána jövők, s teljesítik — mutatis mutandis — a tanítványai.

E tanulmány fontos tudományos dokumentum is. Egy kis példányszámban, az Akadémiai Könyvkiadónál megjelentetett, tehát elsősorban szakközönségnek szánt műben egy ilyen tudománytörténetileg is jelentős cikknek helyet kellett volna szorítani.

Az *Erasmus és magyar barátai* nemcsak jelentős tudományos teljesítmény, hanem — eredeti formájában — jelentős kordokumentum is. E kötetben közzétett formájában ez utóbbi — sajnos — elsikkadt. Jelen alakjában a több mint húsz éve marxistává lett kitűnő tudós mai magas eszmei szintjét tükrözi. Pedig mennyiségileg alig változott: marxista bevezetést kapott, és kisebb bekezdések, mondatok és félmondatok maradtak ki, illetve kerültek az új változatba. Remekbe sikerült, nagyszerű tanulmány.

S ha ez így van, márpedig így van, mi kifogása lehet a recenzensnek. E tanulmánnyal szemben semmi. De ha e klasszikusan érett változatot összehasonlítjuk az 1941-es eredetivel, azt kell mondanunk, hogy súlyos eszmei hibái ellenére a korábbi változat az „izgalmasabb”, telve van feszültséggel, villamos szikrával, mert a maga idején és módján nemcsak kiváló tudományos teljesítmény volt, hanem politikai tett is: a baloldali polgári értelmiség hitvallása a mindent pusztulással fenyegető fasizmus árnyékában.

Az Erasmus és magyar barátainak 1941-es változata döbbenetes „olvasmány”, döbbenetes kordokumentum: egy halálra készülő réteg kétségbeesett jankijátása, tiltakozása. Gyöngye tiltakozás, de kinyomtatva — azt kell mondanunk — bátor tett volt. Trencsényi — Waldapfel nemcsak tudós eszével, de szíve vérével írta. Egy ilyen tanulmányt évtizedek múltán is vállalni kell, még akkor is, ha eszmiségétől a szerzőt már egy világ választja el. Kiváltképp egy olyan reprezentatív kötetben, amelynek — szerintem — egyebek közt tudománytörténeti hivatást is kéne betöltenie: azaz érzékeltetnie kellene, amennyire lehetséges, egy nagy tudós útját, fejlődését. S mivel lehet ezt igazában bemutatni? A művekkel. Kis túlzással: egy vérbeli tudós majdnem úgy „benne van” a műveiben, mint mondjuk egy „alanyi költő”.

Trencsényi-Waldapfel majd minden tanulmányába belejavit, betold vagy kigyomlál egyazon vagy rokon tárgyú, különböző időben írt cikkeket szerkeszt össze, legtöbbször szerencsés kézzel, igényesen; de ezek inkább szerkesztői, mint „lényegét” érintő változtatások, és általában jelezve vannak a *Jegyzetek*-ben. E jelzés az Erasmus-cikknél azonban elmaradt, pedig ez a kötet terjedelmileg is legnagyobb tanulmánya, közel egyötödét foglalja el.

Mint irodalomtörténész — a felszabadulás előtt — a már tárgyalt két tanulmány mellett főként egy korai, filológiai jellegű cikke fémjelezte, a *Gyöngyösi-dolgozatok*, amely maig fontos, nélkülözhetetlen aktája a Gyöngyösi-kutatásnak. A jelen gyűjtemény ezt sem tartalmazza, csupán a későbbi, 1935-ben napvilágot látott Gyöngyösi-cikket, a melyben mintaserű portrét kapunk a XVII. századi barokk poétáról. A szerző jegyzetben, maga is szükségesnek tartja fölhívni az olvasó figyelmét: „Néhány, itt csak az írói arckép egésze szempontjából megkívánt mélységig tárgyalt kérdés részletesebb kifejtését, illetőleg filológiai bizonyítását nyújtom Gyöngyösi-dolgozatok c. munkámban...” A szakolvasó kissé elszontyolodik, és önző módon arra gondol: mennyivel egyszerűbb lenne a dolga, ha adott esetben csupán fölnyúl könyvespolcára, aztán fölcsapja Trencsényi-Waldapfel könyvét a Gyöngyösi részről, s ott nemcsak a portrét, hanem a „kérdés részletesebb kifejtését, illetőleg filológiai bizonyítását” is megtalálja.

Annál nagyobb az öröme, hogy itt üdvözölheti a költő Zrinyi utolsó hónapjairól, pontosabban, jeles látogatásról írt szép esszéjét (*Vendégjárás Csáktornán*). Eddig csak francia nyelven volt olvasható. (*Visiteurs à Csáktornya*. Nouvelle Revue de Hongrie, 1942.)

Noha Trencsényi 1945 előtti irodalomtörténész-munkássága zömben és súlyban

régi irodalmunk területére esik, érdeklődési köre már ekkor is jóval tágabb. Ennek tanúi a válogatásban a *Jegyzetek a Zalán futásához* című cikk első három fejezete 1939-ből és az *Ádám és Áhasverus*. Ez a Madách-kutatást gazdagító, nagy összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány, amely még a negyvenes évek elején készült, de csak a felszabadulás után jelenhetett meg, 1947-ben.

A felszabadulás az ő életében is, mint mindnyájunkéban, döntő cezúrát jelentett. Az emelkedett szellemű, sokat szenvedett „magyar erasmista” következetesebb volt XVI. századi „mesterénél”: szívvel-lélekkel az új mellé állt, marxista-kommunista lett, s a párt harcosaként tevékeny részt vállalt a társadalmunk újjáalakításáért folytatott politikai és kultúrpolitikai harcokban, az új oktatás és a marxista tudomány megszervezésében. Egyetemi tanárként az új tanár- és tudósnemzedéket neveli, tudósként pedig a latin klasszika-filológia és ókori vallástörténet hazai vezéralakja és világszerte ismert munkása.

Ez utóbbiból már szinte logikusan következik, hogy e korszakának magyar irodalomtörténeti tanulmányai nem esnek a kiváló klasszikus filológus kutatásainak fővonalaiba, hanem a szó legnemesebb értelmében „melléktermékek”. Ennek megfelelően tematikailag és műfajilag is igen különbözők. Sőt szintben is: mesteri darabok mellett helyet kapott egy-két olyan is, amely fölöslegesen magán viseli az alkalmiság bélyegét. A legjobbak azonban a szakolvasót is lenyűgözik.

A három kiemelkedő közül — tematikai időrendben — az első, a *Kükkülei János és a Névtelen Minorita*, régi irodalmunk körébe vág; hajdan megirt, kedves téma új, korszerű földolgozása. Lenyegében súlyos filológiai tanulmány, de ezt alig érzékeljük, oly megvesztegetően könnyed, finom, elegáns. Lektűrnek olvasható. Külön zamatot ad a beléje font pompás kis vita az addigi szakirodalommal. Szerzőnk „halkan” érvel, szolidan cáfol; irigylésre méltó szelídséggel tud vitázni.

A „Csillag esik, föld reng...” szintén filológiai cikk; szürke tárgyiassággal valahogy így kéne megfogalmazni: apró adalék Arany János művészi és emberi „játékosságához”. Ez igaz is, nem is, mert a kis cikk megformáltságában messze több: a filológiai remekléseken túl íletett műalkotás. A monumentalitásnak azt a hatását kelti, mint — talán nem túlzok — Ferenczi Béni kisplasztikája.

S végül, de nem utolsósorban: *Radnóti Miklós eklogái*. Lírai hangvételű, tudós marxista esszé, a Radnóti-szakirodalom egyik legjobb darabja. Ebben mintegy összegezódik a klasszikus filológus és a magyar irodalomtörténész Trencsényi-Waldapfel minden éré-



nye: tág horizont, magas eszmeiség, páratlan tárgyi fölkesztettség, éles szem, lényegre törő, biztos problémalátás és -megragadás. S az is

a lényeghez tartozik: mint minden nagy tudós, ő is kiváló stilisztika.

Gerézi Rabán

## A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETE ÉS RENDSZERE

A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.). Szerkesztette: Imre Samu és Szathmári István. Bp. 1967. Akadémiai K. 589 l. (Nyelvtudományi Értekezések, 58.)

„Ez a kötet — az Előszó tájékoztatása szerint — magyar nyelvet kutató tudósok első nemzetközi kongresszusának (Debrecen, 1966. augusztus 24–28.) előadásait tartalmazza.” Első része az együttes ülések anyagát közli az előadások elhangzásának sorrendjében. Azután a szekcióülések előadásai következnek; a tematikus egységeken belül az előadók nevének betűrendjében. A szekcióülések témaköréről az előszó tájékoztat: *A magyar nyelv története* (65–210), *A mai magyar nyelv* (211–327), *A magyar nyelvújítások* (328–397), *Alkalmazott nyelvtudomány* (398–586). A tematikus megoszlás terjedelmi aránya önmagában is jellemzi az érdeklődés irányát: föltűnő az utolsó rész nagy terjedelme (még akkor is, ha tudjuk, hogy az „alkalmazott nyelvtudomány” gyűjtőneve a nyelv művelés, a stilisztika, a gépi fordítás és a nyelvoktatás szétágazó problémavilágát öleli magába). A kötetben való eligazodást nagy mértékben megnehezíti, hogy csak betűrend szerint összesített tartalomjegyzéke van, így az egész kötet s a témakörök szerkesztését nem tudjuk áttekinteni. Egyébként a rokon témájú előadások a nagyobb egységeken belül a betűrend kényszere miatt úgysem kerülhettek egymás mellé.

Az együttes üléseken elhangzott előadások a magyar nyelvészet jelen eredményeit, főadatait, lehetőségeit ismertetik. A magyarországi helyzet elemzésén túl külön beszámolók hangzottak el az USA-ban, a SzU-ban, a Jugoszláviában és a Csehszlovákiában folyó magyar nyelvészeti kutató- és oktatómunkáról.

A szekcióüléseknek — a dolog természeténél fogva nagyon heterogén — anyagából irodalomtörténeti vonatkozásban a következők érdemelnek különösebb figyelmet:

A régi magyar irodalom problematikáját Szabó Dénes, Hexendorf Edit, Pálfalvi Etelka, Kovács István nyelvemlékekkel foglalkozó és Székely György névtudományi előadása érinti.

Szabó Dénes biblia- illetve zoltárfordításainkkal kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy azok alapszövege nem mindig a Vulgata latinja. Gondos elemzéssel kimutatja, hogy breviárium-jellegű kódexeink némelykor a

*Psalterium Romanum* zoltárait fordítják s nem a Vulgataban szereplő *Psalterium Gallicanum*-ot. Eredményei mindenképpen meggyőzőek. Hadd hívjuk azonban föl a figyelmét arra, hogy a latin breviárium zoltárszövegei törvényszerűen a régibb formát őrzik ott, ahol a közös, ünnepélyes zsolozsmázásban énekelve hangzottak. E szövegrészek megváltoztatását a dallam akadályozta. Így maradt meg a *Psalterium Romanum* szövege az antifónákban, a responzorikus részekben az Invitatórium 94. zoltárában. Ezeket még V. Pius „Quod a nobis”-a (1568) után is a *Psalterium Romanum*-ból kellett venni, pedig ez a rendelkezés a breviárium többi zoltárára nézve az egész nyugati liturgiában (Róma és Milánó egy-egy főtemplomán kívül) kötelezővé tette a *Psalterium Gallicum*-ot.

Hexendorf E. és Pálfalvi E. előadása a magyar bibliafordítások nyelvi jellegzetességeinek megközelítésére szolgáltatnak újabb érdekes adalékokat. Hexendorf Edit egy őszötvetségi teológiai fogalom magyar kifejezésére teremt különféle megoldásokat sorakoztatja föl. Dolgozatának érdekessége, hogy a Vulgata mögött a Hetvenes-fordítás görögjéig s a héber eredetiig visszanyúl, sőt valójában a héber terminusból indul ki s annak magyar megfelelőit kutatja. Pálfalvi Etelka a *clamo* igének és származékainak magyar megfelelőit tekinti át egy viszonylag rövid szövegrész (valószínűleg a Judit-könyv) fordításainak összehasonlítása alapján: kár, hogy a kiindulásul választott szövegrészt nem jelöli pontosan. Hexendorf a magyar nyelv szó- és szókapcsolatteremtő lehetőségeit óhajtja fölmérni, Pálfalvi egy színönimásor hangulati érték-ingadozását.

Eredményeivel és nyitva maradt problémáival mindkét tanulmány egy máig megoldatlan kérdésre utal: Milyen viszonyban vannak bibliafordításaink eredetijükkel, milyen volt tehát szerzőik teológiai és nyelvi műveltsége? Erre a kérdésre nemigen lehet kiragadott szócsoporthoz — bármily gondos — vizsgálatával megfelelni; hiszen a részeredmények értelmezése is az egész kérdés megoldásával válik lehetségessé. A bibliafordítók munkamódszeréhez nem juthatunk közelebb,

ha a modern biblikus teológia történeti gyökerű, de újonnan fölfedezett szemléleti kategóriáival közeledünk hozzájuk: hisz épp az ő szemléleti kategóriáik föltárása volna a legelső tennivalónk. Mai történeti elemzésünk kétségtelenül összekapcsolja pl. az evangéliumok, a Korinthusi-levél meg az Ószövetség különböző könyveinek egy fogalomkörbe tartozó szavait. (Az Ó- és az Újszövetség között a Hetvenes-fordítás görög nyelvű terminológiája teremt kapcsolatot, mely a héber ószövetség alapján keletkezett, s melyet viszont ismertek a görög újszövetségi könyvek szerzői.) Nem valószínű azonban, hogy első bibliafordítóink előtt tisztázódtak volna ezek a nagyon nehezen megközelíthető összefüggések. A magyar fordítások megértéséhez első sorban nem a görög és héber szövegháttér megrajzolása vezethet közelebb, hanem az akkor divatos teológiai, egzotikailag irodalom s az egykorú német fordítások alaposabb szemrevétele. Nagyon valószínűtlen, hogy egy középkorvégi vagy akár XVI. századbeli szerző a Vulgata újszövetségi könyveinek fordításakor — esetleg (Erasmus után) a görög eredetén túl — az ott előforduló teológiai terminusok Hetvenes-fordításbeli szerepéig s azon át az ószövetségi héber előzményekig visszanyúlt volna.

Bibliafordításaink nyelvi és irodalomtörténeti problematikájának megoldásához az vinne jelentősen közelebb, ha többsikű szógyűjteményben együtt láthatnánk e fordítások teljes szókincsét, annak magyar-latin és latin-magyar megfeleléseit — esetleg alkalomadtán a göröghöz és a héberhez is viszonyítva. (Sajnos — természetsszerűen — Károly Sándor: *A Bécsi Kódex nyelvtana* c. monográfiájában sincs ilyen lexikai feldolgozás.) Vajon egy-egy latin szónak hány s milyen megfelelője van egy-egy magyar bibliafordításban? Ha több, azért-e, mert az egyetlen latin szó mögött több görög vagy héber kifejezés húzódik meg, s a fordító ezekre gondolt? Vagy a szöveggörnyezet diktálta a különböző megoldásokat? Esetleg a magyar nyelvi lehetőségek sajátos természete? S fordítva: Vajon egy-egy magyar szó, szókapcsolat hány s milyen latin szó ill. szókapcsolat fordításaként tűnik föl? Hogyan épül ki s hogyan változik idők folyamán ez a megfelelés-rendszer? Az egész kérdéscsoport felgöngyöltése sok, részleteiben megoldhatatlan dolgot tisztázhatna. Talán — hogy Pálfalvi ill. Hexendorf előadásához visszatérjünk — kiderülne például, hogy az *oráti* ige nemcsak hangulatában különbözik az *üvölt*-től vagy a *kiált*-tól, hanem jelentésében is, s (akárcsak Zrínyinél!) 'artikulálatlan' állati hangot ad' jelentésű volt. Vagy jogunk támadna arra, hogy a Keszthelyi és Kulcsár-kódex *hosszú nyomú*-ját a 102. zsoltárban félreértésnek fogjuk fel: a latin *longanimis* a

zsoltárokból hapax legomenon, az egész Bibliában még egyszer fordul elő (származéka: hétszer), s a szöveggörnyezet indokolhat egy 'longaevus' jelentést; ilyen értelemben viszont a magyar kifejezés használata etimológiailag is indokolt és történetileg is kimutatható.

Kovács István előadása „Az Lándorfejér-vár elvesztésének oka...” kezdetű memoárunk nyelvjárástörténeti vonatkozásait tisztázza. Székely György a foglalkozásnevekről állapítja meg, hogy azok a XVI. század végéig még nem tekinthetők biztosan családnévnek.

A felvilágosodás és a reformkor irodalomtörténetével kapcsolatban Elekfi László, Kardos Tibor, Tompa József és Karácsony Sándor Zsigmond előadásai tarthatnak számot érdeklődésünkre.

Elekfi Petőfi versmondait vizsgálja sajátos, nagyon termékeny módszerrel. A mondatokban két szakaszt különböztet meg: az ismert előzményt (téma) és az új közlést tartalmazó szakaszt (propositumot). Ezek sorrendjét, arányát véli az írói megnyilatkozás hangulatára, az írói állásfoglalásra jellemzőnek. Elméletét nagy szöveganyag statisztikai feldolgozásán próbálja ki, s igazolja. Több, mint háromezer versmondatot vizsgál: eredményei meggyőzőek.

Kardos Tibor Zolnai Béla közismert tanulmánya nyomán a körmondat és a tiráda történetéhez közöl újabb adalékokat, s a magyar költői nyelv történetében a mondat lassú lazulását, fölbomlását, követi nyomon Balassitól Weöres Sándorig. Megállapításai tanulságosak, példái szemnyitogatók. Sajnáljuk, hogy a megfigyelt jelenségek statisztikai megragadására nem tett kísérletet.

Tompa József a művészi archaizálás kezdeteit kutatja 1772 és 1849 között, a romantika múltba néző szemléletének ébredése és kibontakozása idején. Adatai, megfigyelései nagyon érdekesek, műve kezdeményező kísérlet. Érthető, hogy főként a szembeszökő szókincsbeli jelenségekre figyel, a grammatikai archaizálás lehetőségeivel nem foglalkozik. Munkája nyomán a hasonló természetű kutatás körébe más írók műveit is érdemes volna bevonni: Eötvösét, Keményét, Jókaiét.

Karácsony S. Zs. előadása a XIX. század családi névadásáról szól: egykorú irodalmi névadásunk háttereként érdekes adattárként kezelhetjük.

A XX. század irodalmához kapcsolódó nyelvi-stilisztikai megfigyelések a kötetben közölt előadásokban szorosan összekapcsolódnak módszertani, stilisztikai-elméleti vizsgálódásokkal. Török Gábor a statisztikai módszerű stíluskutatók lehetőségeinek bemutatására József Attila képalkotásával kapcsolatos eredményeit ismerteti. Zsilka Tibor a költői nyelv statisztikai vizsgálatáról

szólva Juhász Ferenc és Cselényi László költeményeit, költői nyelvének matematikailag megragadható mozzanatait méri össze. Elemzéseik figyelemre méltók, de csak mint egy forrongó, saját elveiben még bizonytalan kutatási módszer próbálkozásai. Úgy látszik, sok minden megragadható írók költők nyelvi megnyilatkozásából matematikailag: sok érdekes jellegzetesség is. Hogyan? mi? s mi nem? — ezt még a jövő dönti el. Mikor lép ki egy nyelvi statisztika az esetlegesség köréből s válik valóban „representatív”? Milyen kódokkal lehet jellemezni nyelvi-stilisztikai tényeket, hogyan kell kérdezni, hogy a valóságtól értelmes feleletet kapjunk? Zsílka Tibor még a költői mű esztétikai értékének megragadását is egzakt módszerektől reméli. Ebben nehéz egyetértünk vele. A módszert azonban a maga helyén lehetetlen igényesnek nem tartani.

Végül József Mihály és Szilágyi Ferenc a művészi próza és a költői nyelv egymáshoz, meg a köznyelvhez való kapcsolatát vizsgálják. Előadásukból kiviláglik, hogy a kérdések megoldása, sőt pontos megfogalmazása még nem sikerült. Talán mindaddig nem is sikerülhet, míg komolyan számot nem vetünk azzal, amit Szabédi László fogalmazásában Kardos Tibor versmondattanulmánya idéz: hogy „a költői beszéd *mimézis*: az eleven beszédnek csupán utánzása” (473). A vers és a művészi próza nyelve tehát nem a nemzeti nyelv választékosabb rétege. A nemzeti nyelv anyagából épül, annak vonzásaiban él, de sajátos, öntörvényű totalitása, erőtere van; ritmus, képhasználat, poetica licentiák mind ennek megteremtését szolgálják, s ebben válnak indokoltá. Mint Dante más-világa: nem része a világnak, hanem teljes, a valóságosnál is monumentálisabb mása, folytatása annak — infernótól a paradísóig. Az

író, költő felhasználja a köznyelv „evilági” elemeit, de áttemeli őket ebbe a „másvilágba”: innen az elkülönülés igénye és kötelezettsége. Ez nem arisztokratizmus vagy plebejus indulat kérdése, hanem a művészi ábrázolás nélkülözhetetlen feltétele. A sebész lehet jó demokrata: betegét mégis villogó, steril műszerekkel, bonyolult műtőasztalon fogja megoperálni, ha közben talán bicskát és hentesipari szakkifejezéseket emleget is.

Kifejezetten a stilisztika-elmélet kérdéseiről szól Benkő László és Martinkó András előadása. Az elmélet azonban itt nem jelent a gyakorlattól idegen elméletieskedést. Közismert műveiben mindkét szerző bizonyította már, hogy stílus-kutatásaival az irodalomtörténet számára is jelentőset tud adni. Az elméleti kérdések pontos megfogalmazása és tisztázása mindkettejük előadásában az eredményesebb gyakorlati munka útját egyengeti.

Hadd említsük még, hogy a magyar kutatók előadásai között néhány külföldi tudós idegennyelvű előadásával is találkozhatunk. Ezek közül az irodalomtörténész érdeklődési körébe vág H. Becker műve: *Wo ist das echtste Ungarisch?* Emlékszünk Babits és Illyés soraira, s nem búslakodunk fölöslegesen azon, hogy irodalmunk, nemzeti értékeink nem találtak még hozzájuk méltó nemzetközi elismerésre. Mégis jól esik és tanulságos egy idegen szemlélet tükrében meglátni saját ábrázatunkat. Tanulságos látni, hogyan fogalmazza meg egy idegenből jött tudós, hogy nyelvünkben is „auf der Völkerbrücke zwischen Europa und China” — állunk, hogyan ünnepli a magyar nyelvet azért a Wortfreudigkeit-ért, ami megint a szegény gazdagsága s egész nemzeti műveltségünknek csak idegenből látható szépsége.

Jelenits István

**Silagi, Gabriel:** *Untersuchungen zur ‚Deliberatio supra hymnum trium puerorum‘ des Gerhard von Csanád.* München, 1967. Bei der Arbo-Gessellschaft. VII, 107 S. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 1.)

Egy új medievalsztikai sorozat első köteteként látott napvilágot G. Silagi Gellért püspök *Deliberatio*-járól szóló, a Münchener Egyetem Filozófiai fakultása által elfogadott disszertációja, amelyet a szerző professzora, Dr. Bernhard Bischoff ösztönzésére és támogatásával készített.

A *Deliberatio* szövegét és a hazai valamint külföldi Gellért-irodalmat egyaránt alaposan ismerő szerző meglehetősen lazán összefüggő fejezetekben tárja eléink vizsgálgatásait. Az első fejezet („Über Gerhard von Csanád”)

a Gellért életére és műveire vonatkozó tudósításokat, utalásokat és következtetéseket ismerteti és foglalja össze. Megvitatja a *Deliberatio*-ban említett személyek (Isingrimus liberalis, Andreas presbiter, Richard apát és Dodo presbiter) kilétének problémáját. Isingrimus-szal kapcsolatban, akinek Gellért e művét ajánlotta, a szerző hajlik arra, hogy őt a Mabilion-nál említett salzburgi Isingrimus-szal azonosítsa, aki 1074-ben Admont első apátja lett. Richardban ő is verduni reformapátot véli felfedezhetni. Andreas és Dodo kilétének kérdésével szemben azonban tanácstalan. Az elveszett vagy lappangó Gellért-művek számát illetően, amelyekre a *Deliberatio*-ban utalásokat találunk, Karacsonyival ellentétben szkeptikusabb: nem négy, hanem csak két elveszett munkát ismer el (de divino patrimonio, kommentár Pál



apostolnak a zsidókhoz írt leveléhez). A János apostol első leveléhez írt kommentár hipotézisét elveti, s a *Deliberatio* 113 f. ki-fejezését („in alio opere”) nem egy másik műre, hanem a *Deliberatio* egy másik könyvére értelmezi.

A második vizsgálódás („Der Codex und die Ausgabe der Deliberatio”) a müncheni Bayerische Staatsbibliothek-ban Clm 6211 jelzet alatt található egyetlen, a XI. sz.-ból származó, de nem Gellért kezéből kikerült *Deliberatio* codexnek részletes leírását és a kiadásának történetére vonatkozó tudnivalókat közli. Érdekes hírek számíthat a 17. o. 7. jegyzetének adaléka, amely szerint Ivánka Andre, az ismert Gellért-kutató, a *Deliberatio* új kiadását jelentette be Gerardus Moresanus, der Erzengel Ariel und die Bogomilen (Orientalia Christiana Periodica 20 (1954), 143–146) c. tanulmányában. A kiadás problémájával – és Gellért jelentőségével – kapcsolatban a szerző a következő, egy Gellért-kutató részéről meglehetősen furcsán ható, rezignált tónusú, bár kétségkívül józanul tárgyilagosságnak szánt kijelentést teszi: „Die Bedeutung von Gerhards Werk ist verhältnismäßig gering: Der Einfluß auf Gottfried von Admont und die einmalige Benutzung durch Otto von Freising sind keineswegs eindeutig nachweisbar, die Besonderheit des Wertes beschränkt sich im wesentlichen auf die Kenntnis des Pseudodionysius Areopagita. So wird man wohl zu dem Schluß kommen dürfen, daß eine kritische Neuausgabe von Gerhards Deliberatio nicht zu den vordringlichsten Aufgaben der lateinischen Philologie des Mittelalters gehört.” (19.) Ez a nyilatkozat annál furcsább, mert maga a szerző behatóan foglalkozik az eddig egyetlen és sokszor nehezen hozzáférhető (vö. 19. O. 18. jegyzet) Batthyány-féle kiadás hibáival és nem egyszer rámutat azokra a negatív következményekre, amelyek a codex eredeti szövegének nem-ismeréséből fakadtak.

Ami ezt a kutatói rezignációt illeti, ezzel kapcsolatban csak azt szeretném megjegyezni, hogy alighanem összefüggésben áll a szerzőnek arra való képtelenségével, legalábbis ezen műve alapján ítélve, hogy képletesen szólva – „életre keltsen” egy történeti anyagot. Az adatok és adalékok halmazából nem jön létre nála egységes kép, a kor kultúrája és szellemi élete mint szerves egész, melynek valaha mozzanatát alkotta Gellért műve is, nem probléma és annak rekonstrukciója nem feladat a szerző számára. S mivel kitér ez elől a feladat elől, munkája ennyiben alatta marad a Gellért-kutatásban már, legalábbis igényként jelenlevő, eddig elért szintnek, mégha az eddig felmerült koncepciók egyikével vagy másikával kapcsolatban kritikái ellenvetéseket tehet is a szerző.

A harmadik fejezet („Forschungsbericht”) kronológikus rendben áttekinti és kritikailag méltatja a *Deliberatio*-ra vonatkozó magyar és külföldi munkákat Batthyánytól Ivánkáig, aki tanítványának, Bodor Andrásnak alapvető és Silagi által különösen nagyrabecsült forrástanulmánya után egy újabb cikkében (*Das Corpus Areopagiticum bei Gerhard von Csanád. Traditio* 1959. 205–222.) maga is revideálni kényszerült korábbi álláspontját. A Batthyány-kiadás és a codex Sörös Pongrác-féle collatio-ját (*A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története. I. k. Függelékében*) a szerző erősen kritizálja és helyette a saját korrektúra-listáját adja közre 3. függelékében („Die Fehler in Batthyáns Ausgabe”).

A negyedik rész („Zu Inhalt und Gedankenführung des Werkes”) rámutat arra, hogy a mű nem annyira kommentár-jellegű, mint inkább épületes írás („erbauliche Schrift”), amely számára a himnusz versei inkább csak külsődleges keretül szolgálnak. A *Deliberatio* a szerző szerint nem befejezetlen. Jellege olyan, hogy Gellért bármikor befejezhette, anélkül, hogy egy előre kijelölt tagolást zavart volna meg ezzel. Kiemeli Gellért gondolatfűzésének ugráló és asszociatív karakterét, amely a kiindulóponttól a fejtegetések során egyre jobban eltávolodik, hogy azután hirtelen s minden átmenet nélkül kanyarodjék vissza a himnusz verseihez. Ami az allegorizálás módszerével is összefüggésben van. Gellért allegóriáinak jelentőségével kapcsolatban ezt mondja: „Gerhards Allegorien halten sich durchaus im Rahmen dessen, was man als Gemeingut frühmittelalterlicher allegorischer Bibelexegese bereichen kann.” A legtöbb értelmezése megtalálható a széles körűen elterjedt műben, Hrabanus Maurus *De universo* c. művében (48.). Fontosnak tartjuk azokat a fejtegetéseket, amelyeket Gellértnek a filozófiáról és a világi műveltségről szóló kijelentéseihez fűz, amelyekkel kapcsolatban a korábbi irodalomban többször felmerült az a nézet, hogy Gellért az anti-dialektikus irányzat előfutára és képviselője lett volna, amit Silagi kétségbevon: „Zusammengefaßt zeigen Gerhards Aussagen über die weltliche Wissenschaft eine Einstellung, die in keiner Weise profiliert ist, auch nicht die beginnende Auseinandersetzung von Dialektikern und Gegnern der Dialektik widerspiegelt, sondern die emphatisch aber farblos patristische Gedankengänge übernimmt. Für Gerhard war die Frage, welchen Platz die weltliche Wissenschaft einnehmen sollte, durch Augustin endgültig entschieden worden.” (46)

Az ötödik rész („Die Quellen der Deliberatio”) számot ad Gellért forrásairól, idézési technikájáról és elemzi az idézetek funkciójának különbségeit. Megemlítendő, hogy az areopagitikus iratok hatásának, melyeket

Gellért latin fordításban ismert, Silagi csupán nyelvi-stilisztikai jelentőséget tulajdonít.

A hatodik fejezetből („Zu Gerhards Sprache und Stil”) felhívnam a figyelmet azokra a kritikai megjegyzésekre, amelyeket a szerző a *Novum Glossarium mediae Latinitatis* Gellért-ananyagára tesz, amelybe 3. fasciculustól (1961) kezdve került be a *Deliberatio* szókincse. Ezt az anyagot ugyanis az MTA keretében működő Magyarországi Középkori Latinság Szótárának szerkesztősége szolgáltatta a *Novum Glossarium* számára. A hibák nyilvánvalóan itt is abból fakadtak, hogy a feldolgozás számára csupán az egyetlen, hibás Batthyány-féle kiadás állt a szerkesztőség rendelkezésére.

A görög és a magyar nyelv ismeretét a szerző Gellértől elvitatja.

A műhöz négy függelék csatlakozik: 1. Szójegyzék, bizonyos esetekben a latin szó német jelentésének megadásával; válogatás a grammatikai és ortográfiai sajátságokból. 2. A *Deliberatio*-ban előforduló bibliai idézetek jegyzéke. 3. A Batthyány-féle kiadás hibáinak jegyzéke. 4. Irodalommutató.

A nagy filológiai apparátust mozgató, s figyelemre méltó részleteredmények tartalmazó munka minden Gellért-kutató hasznos segédeszközének fog bizonyulni, s különféle összeállításai révén a régóta esedékes új szövegkritikai *Deliberatio*-kiadás számára különösen jól felhasználható lehet.

Redl Károly

**Batsányi János: Der Kampf. (A viaskodás.)** Sajtó alá rendezte: Zsindely Endre. A mű fordítása: Hill Erzsébet munkája. Bp. 1967. Akadémiai K. 205 l. (Összes művei, IV.)

Az irodalomtörténetírásnak, a múlt hagyományai feltárásának izgató problémái közé tartozik Batsányi János pályájának felderítése, műveinek kiadása. A költő életműve szövegkritikai kiadásának során most jelent meg a negyedik kötet, a *Der Kampf* (A viaskodás). Keresztury Dezső és Tarnai Andor fáradságtalan szorgalmú munkásságába pár év előtt bekapcsolódott Zsindely Endre, aki a *Schaffhauseni leveleket*, valamint a *Der Kampf*-ot a magyar irodalomtörténet-írás, a kutatók rendelkezésére bocsátotta.

A viaskodást lépésről-lépésre közelítette meg a szakkutatás, hiszen régen tudtak róla az irodalmi életben: Kazinczy már a XIX. század elején utalt Batsányi művére. Szóba került Batsányi Összes Művei (BJÖM) kiadásának megkezdésekor is (BJÖM I. 1953. 162–173. és 517–524.), majd az ItK 1964. évfolyamának 1. (65–81.) és 2. (216–229) számában Zsindely Endre tette közzé az említett schaffhauseni leveleket. Legutóbb pedig Tarnai Andor ismertette a *Der Kampf*-ot, vita keretében, amelynek felkért hozzá-

szólói Szauder József és Benda Kálmán voltak (ennek anyaga az ItK 1967. 3. számában, 265–274. l.-on olvasható).

A magyarországi bonapartizmus igen jelentős, s egyben ma még a ritkaságok közé tartozó, írott emléke a *Der Kampf*. Fényt derít Batsányinak a kormányformákról, a forradalmi változásokról vallott nézeteire. Támpontot nyújt ahhoz is, hogy miként és mit merített az európai korabeli gondolkodók tanulásaiból, e tanulságokat – törekvése szerint – Napóleon és Magyarország kapcsolatára konkretizálva.

Minden túlzás nélkül állíthatjuk: A viaskodás központi műnek minősül, hiszen összegyűjti – eszmeileg és a költői megformálás tekintetében – Batsányi viharokban és hányattatásokban igen gazdag évtizedének nézeteit és a tanulságokat, amelyeket első-sorban a költő vont le. Erre annál inkább képes volt, mivel Batsányi, a politikai költő, az aktualitások megéklője volt, ebben a minőségben hívta fel magára kortársai és az utókor, a kutatók figyelmét. Ha bizonyos fejlődési vonalat rajzolunk meg Batsányi pályáján, arról győződünk meg: költészetének állandó eszmei tényezői mellett újabb elemek is megtalálhatók, amelyek nem csekély jelentőségű szerepet biztosítanak a *Der Kampf*-nak a költői életműben.

Nemcsak a magyar bonapartizmusról van szó, ha az előbbieket felemlítjük. Számos olyan költői és emberi – magatartásból fakadó, de arra vissza is ható – vonást találunk, amelyek költészetének tagabb összefüggéseire irányítják a figyelmet.

A Múzsával, a Géliusszal beszélgető költő, a látó alakját idézve (BJÖM I. 37.), feltűnik a tévedő és a hibázó (BJÖM II. 581.), illetve az elbukó (BJÖM IV. 95.) ember is, aki perli a maga igazságát, a kortársaktól és a társadalomtól. (L. a párhuzamot A látó – BJÖM I. 37. –, valamint A viaskodás III. rész. 3. ének, s a 4. ének eleje – BJÖM IV. 102. – között.)

Batsányi a „feudale szisztéma”-val szemben a felvilágosodást állítja, amely – mint ő kifejti a *Védőiratban* – „ugyanaz: a lassú forradalom” (BJÖM II. 590.). Utalni szeretnénk ezzel kapcsolatban az imént jelzett vita egyik megállapítására, amely szerint a „köztársaságú alkotmányú monarchia” iránt reményt táplálni – „tragikus illúzió” volt (ItK 1967. 3. sz. 271.). Ilyen formán az evolúciós fejlődés kerül előtérbe, amelynek – forradalmi nézetei ellenére – Batsányinál vannak nyomai. Nem lehet kisebbíteni, ezzel kapcsolatban, Herder eszméinek szerepét és hatását sem (vö. BJÖM II. 520–527., valamint II. 214–239.), amelynek tengelyében a természeti jog, a „Naturgesetz” áll (vö. BJÖM I. 353.). Ugyanakkor emlékeztetni szeretnénk Batsányinak 1793. februárjában

Arankához irt levelére is, amelyben a forradalmat és „az ész józan világosságát” állítja szembe. Mindenesetre; a kortársak is keresték, fürkésztek a társadalmi haladás törvényszerűségeit, így Herder is, meg az európai kortársak is. A francia forradalom kora kényszerítette őket erre, de történelmi lehetőséget is adott nekik ehhez.

A *Der Kampf* II. és III. része tartalmaz – olyan elemeket, amelyek – a korábbiakkal szemben újak, amelyek a XIX. század, a forradalom utáni korszak, Napóleon korának bélyegét ütik a költői műre. Ilyenek: a *sors*, a sorsszerűség, az *emberi akaraterő*, a végzet motívuma, melyek a leginkább szembevetőbbek. A sors kifürkészhetetlenségével való *viaskodás*, mint a forradalom *utáni* szituáció jellegzetes mozzanata, erősen emlékeztet Kőlcsey hasonló, a klasszicitáson is átsűrő roppant viaskodására. Csalódás és romantika, korszellem és társadalom ötvöződnék, egyelőre inkább kavarognak e viaskodásban, amely, végülis alkalmazkodik a „korszellemhez” (vö. schaffhauseni levél, ItK 1. sz. 73.). A praktikus korszellem: a bonapartizmus. Ennek írásbeli, magyarországi bizonyítéka – Batsányi *Der Kampf*-ja. (A „kunyhó fia” – „szabad férfi”, aki „a porból a sas gyorsaságával” szárnyalt, „fel abba a csillag-távolsági magasságba”, vagy „az Istenmása ifjú” a romantika egyik, talán legnagyobb központi alakja, Napóleon nyújtja Batsányi számára a párhuzamot is, életútjuk *szándékai* között.)

Napóleon alakja köré vonja mindazon eszméket, amelyekről kiderül, hogy az új európai rendbe vetett hitét fejezik ki (az európai Köztársaság – B.JÖM. IV. 111. stb.).

Batsányi *Der Kampf*-jában a „korszellem” pontosabb körülhatárolása éppúgy helyet kap, mint az általa oly nagyon és régóta áhitott igazságosság (amely felesége leveleiben is minduntalan kisért), mint ahogyan körülhatárolhatóak a klasszicitás és a romantika kapcsolódása is stb.

Mindezek arra utalnak, azt bizonyítják, hogy a Batsányi János Összes művel IV. kötetének közreadása felmérhetetlen értéke a szakkutatásnak, nagy segítség is egyben a költői életmű feldolgozásához, Batsányiról szóló monográfia méltó befejezéséhez.

Kovács Győző

**Vörösmarty Mihály: Cillei és a Hunyadiak.** Történeti dráma öt felvonásban (1844). Hunyadi László (Törédék) (1844). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Bp. 1966. Akadémiai K. 612 l. (Összes művei 11. Drámák, IV.)

A Vörösmarty-kritikai kiadás sorozatának 11. kötetében egy történelmi drámának és egy törédéknek gazdag anyagát dolgozta

fel Oltványi Ambrus. A kritikai anyag gazdagsága a ritka szerencsével fennmaradt első kéziratnak és a sajtó alá rendező színvonalasan összeállított jegyzetanyagának érdeme. A munka irodalomtörténeti értékét vizsgálva azt találjuk, hogy új eredményként ad számot a bonyolult kéziratból feldolgozott tömeges szövegváltozatokról, a kézirat egyes részeinek végleges elrendezéséről, a drámának és témájának történetéről, valamint egyes jól megalapozott új megállapításokról.

Napjainkig ismeretlen volt a kézirat teljes megfejtése. Vörösmarty kezdetben egyetlen dráma megírására vállalkozott *Hunyadi László* cím alatt, a téma azonban túláradt a gondosan megtervezett kereteken, és egy második dráma első felvonásával végleg elakadt. A trilógia-terv, Toldy és Gyulai megállapításai ellenére, nehezen igazolható. A kézirat és az első kiadások között mutatkozó eltérés kétségtelenné tesz még egy kéziratot, másolatot Vörösmarty újabb javításaival. Ezeket a javításokat az 1845-ös önálló kötetten kívül a Nemzeti Színház részére készített rendezőpéldány eltérései is igazolják. A dráma valószínűleg 1843 nyaratól 1844 tavaszáig készült, utána Vörösmarty már a színháznak is alkalmat adott a második kézirat lemásolására, az első kiadás szövege – esetleg ugyanaz a kézirat – pedig már júliusban a cenzor előtt volt. 1844-ben kétszer adták elő a Nemzeti Színházban, majd 1900-ban, a költő centennáriuma alkalmából, három ízben.

Oltványi a dráma forrásait Palma, Fessler és Thuróczi eredeti szövegeinek és Vörösmarty kivonatolt jegyzeteinek összehasonlítása alapján mutatja be. A Hunyadi László-témát Bonfiniótól a Kisfaludyakig, Czuczor és Tóth Lőrinc munkásságáig követve állapítja meg, hogy Hunyadi László története különleges funkciót töltött be a Hunyadi témakörön belül: az idegen uralkodóknak és a velük szövetkező magyar arisztokráciának a magyar függetlenségi törekvések letiprására irányuló tevékenységére és a téma reformkori időszerűségére hívta fel a figyelmet.

A jegyzetapparátus kiemelkedő részei még: a világirodalmi (Shakespeare, Schiller) hatások összegezése, a dráma helye Vörösmarty munkásságában, a korabeli politikai események hatása a műre, végül a korabeli és az utókorai vélemények gyűjteménye.

Az egyébként kitűnő kritikai kötetben – minden érdeme mellett – néhány érdekes hiányosságra vezetett a kutatói bátortalan-ság, néhány esetben pedig a rendkívüli figyelmet követelő filológusi szorgalom ellankadása.

A sajtó alá rendező érthetetlenül elhanyagolja az un. sugópéldány (Sp) értékeit. Kézbe véve úgy látjuk, hogy ez sosem volt sugópéldány, amelyen 1–2 előadás is maradandó foltokat hagyott volna, hanem esetleg rendezői, inkább cenzurái és színházi könyv-



tári példány a várható újabb előadásokhoz. Oltványi a szövegrendezés alapján azt állapítja meg, hogy Lendvay Vörösmartyval egyetértésben rendezte, „húzta” a szöveget, holott ez csak feltételezés. Azt viszont nem veszi észre, hogy a cenzori, rendezői példány – rövid kivétellel (V. felv. 708–762.) – végig Lendvay lendületes *kézírása*, még kevésbé, hogy csekély kivétellel *Vörösmarty saját kezű javításai* szakítják meg, (pl. I. 393–396.) többnyire grafitceruzával, ritkábban sötét tintával. Ennek igazolására esetenként csak néhány betűalakot, írásmódot kellett volna összehasonlítani az első kézírral. Ez a tény a rendezőpéldányt csaknem harmadik kézirattá avatja. Oltványi kifogásolja a másoló (Lendvay) írását, amely mulatságosan hat kora első nyelvművelőjének írásmódja mellett. Vörösmarty elnézőbb volt Lendvayval, íráshibáit alig javította, annál inkább saját gondolatainak tükrét, szavait a drámaszövegben. A rendezőpéldány időrendben egy – az 1845-ös kiadás részére készített kézirattal (K<sub>2</sub>) másolata lehet. A hiányzó K<sub>2</sub>-ben Vörösmarty – vagy beleegyezésével Lendvay – már a színház számára rövidített (jelölésekkel), Vörösmarty ugyanis nem kifogásolt egyes eleve kihagyott részeket a rendezőpéldányban. A drámasorok javítását mindenütt a költő végezte, a „húzásokat” pedig Lendvay, azonban jeleik rendje azt igazolja, hogy Lendvay a kihagyásokhoz nem bírta egyenként Vörösmarty beleegyezését. Először a költő javított, aztán a rendező módosított egyes színi utasításokat és sorra hagyott ki általa kevésbé fontosnak tartott részeket. Ezért találni áthúzott sorokban is javításokat. Végül a cenzor következett, aki átlapozva, esetleg át is olvasva a szöveget, a rendező grafitceruzás áthúzásait mint saját húzásait ismerte el, engedélyt az utolsó lapra írta. (Vö. a kiadás 318. lapjával.)

Így nem várható a jelen kiadástól, hogy éppen az Sp változatai esetében szövegű legyen. Ezt látjuk pl. abban, hogy a rendezőpéldány 252 lapja közül 86-on kb. 110 eredeti Vörösmarty-javítás van, de ebből Oltványi csak kb. 20–30-at használ fel (tetszése szerint) változatként, pl. III. felv. 566–568. (Ezen felül ugyan számos esetben felveszi az Sp eltérő sorait Lendvay általa inkriminált írásából – helyesen –, mivel az Vörösmarty által javított másolatból készült.) Így megfosztja a kutatókat közel 100 kisebb-nagyobb eredeti szövegváltozattól, amely az első kéziratban nem szerepelt. Pl. III. 537. *Helyes! III. 825–826. Éljen! III. 990. Egy szóra Hunyadi, V. 406–407. De Máriát kerüld KIRÁLY Halkabban szólj – Ne lássad őt.*

Így elmarad az Sp 29r lapján egy érdekes – bár ismeretlen kéztől beírt, oda nem illő idézet, mely mintha az Sp-t javító Vörös-

marty jambikus sorokba tördelhető gondolatait őrizné:

De megjegyezd. A törvény és igazság a hatalmasokra nem szolgál soha...  
A szegények csekélyke vétkeit  
– ők megóni Czileit (?) – jobban  
tervezett gaztettekkel törlik el.  
de nekünk is mint neki is  
fegyver leszen majd kezünkben.

Nehezen indokolható az is, hogy Oltványi a *Keserű pohár* c. költeménynek, egyben a dráma betétdalának változatait csak az első kiadás alapján dolgozza fel, és nem veszi figyelembe a költemény két kéziratának és a Honderűben megjelent szövegnek változatait, amelyek egyszer már az Összes Művek 1962. III. kötetében megjelentek.

De nem veszi észre minden esetben a dráma első kiadásának (Cz 1845) változatait sem, pl. amelyeket már Gyulai Pál is előtalált és közölt az 1885-ös kiadásban, így a III. felv. 40. és 915 sorának változatát. A szövegváltozatok elolvasatlan, a kiadásban kipontozott helyeit a legtöbb esetben meg lehet fejteni. Pl. I. 4. *védelm 28. Holott 68–69. E' léha népek 104. hogy van ember 143–144. 's az érzelemnek Az I. 201. olvasata hibás: Lat (helyesen:) áll 304–305. Az útközet 362. ő hatalmas 575–576. fejek uo. vívdik = vívódik 773. lett mindazt övéi III. 86–87. (Mel) (Költ a' szülői) (elrepültenek hogy) 271–272. titkomat uo. hibás olvasat: hűja (helyesen:) birja 347–348. póríasan*

A főszövegben található sajtóhibák: I. felv. 576. számú sor nincs, úgy látszik, a szedésnél sorolták be töredékét az 575. sorba. III. 915. *Nándorhoz* (Nándorfehérvárhoz) helyett ez áll: *Nádorhoz*. A IV. 127-ben feltűnő hibának minősül, hogy 's helyett is szó bővítette egy szótaggal. A IV. 135-ből egy l-betű elveszett. Kellemetlenebb már, hogy a Hunyady László I. 620.-at követő színi utasításban „(Hunyadyné, Hunyady László és Mátyás's többen jönnek)”. A szedő és korrektor figyelmének lankadásával magyarázható, hogy uo. a 256. lapon már három sajtóhiba sorakozik: a 714. előtt A' helyett A', a 715. után: *ferjiöltövetben*, a 720.-ban *néz* helyett *uéz* olvasható.

Sajtóhibának minősül a jegyzetekben a 263. lap 2. sorában a *sajtó alá rendezendő ki egészítései*, a 284. lap 6. sorában *öltött* helyett *öltö*, a 321.-en a 18–19. sorban a *hazakias* szó, az 554.-en a 11. sorban *fenn* helyett *enn*, a 269. lap alján *költemény* helyett *költeményt*.

Általános megjegyzésünk: a kritikai kiadás dráma-köteleinek használhatóságát nagyban lerontja az, hogy a felvonások megjelölése nincs meg fejlcen sem a főszöveg, sem a változatok fölött. Így az érdeklődő olvasó is elriad egy-egy sor változatának kikeresésétől, amit csak előre-hátra lapozással

lehet elvégezni. Ugyanígy hiányzik a név- és tárgymutató. Végül úgy találjuk, hogy a kritikai kiadás hitelének javításához szükséges lesz a sajtóhibák, kihagyások és tévedések mielőbbi korrekciója. A szerkesztőknek nem kis gondot okozhat ennek az anyagnak az elhelyezése az újabb kutatók megbízható eligazítása céljából.

Fehér Géza

**Gárdonyi Géza: Versek — drámák.** Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Bp. 1966. Szépirodalmi K. 495 l.

A Szépirodalmi Könyvkiadó 1962-től folyamatosan megjelenő Gárdonyi-sorozatának új kötetében a sajtó alá rendezők Gárdonyi Géza legjava vertermését és jelentősebb drámáit tették közzé. A vállalkozás mindenképpen dicsérendő, hiszen a versek — a Magyar Helikon 1958-as, Bóka László válogatásában és előszavával megjelent vékonyka kötete után — most jelennek meg teljesebb válogatásban a felszabadulás óta először. Csak örülnünk annak is, hogy a közöttük öt dráma érdekes színfoltként gazdagítja a sorozatban már eddig megismert írói portrét.

A kötet rendezői jó ízléssel találtak rá a legjobb versekre, igyekeztek menteni a Gárdonyi-költészet minden valamire méltatható értékét. Nem túlságosan gazdag líra ez: balladái és népdalszerű, sóhajtásnyi érzést elmondó dalai, leíró versei inkább őszinte és tudatos egyszerűségükkel válnak ki a századvég városiasodó költészetéből. Igaza van Kosztolányinak, aki 1914-ben ezekből a versekből nagyfokú rezignáltságot és dekadenciát olvasott ki, szinte a Nyugat költőinek elődjét kutatva Gárdonyiban, és megszabva azt az utat, amely a prózaíró Gárdonyi helyes értékeléséhez is vezethet. Ilyen értelemben világos az is, hogy az őszinte egyszerűség a ritmusnak és a nem túlságosan gazdag, de nagyon színes rimtechnikának bravúros alkalmazása megkülönbözteti az epigon költészet-től Gárdonyi legjobb verseit, amelyek a népdal tisztaságában, a leíró versek objektív ábrázolásában, az emberiesített táj és természet szubjektív feldolgozásában mutatnak előre. Ady Endre és József Attila népdalszerű szerelmes versei, Illyés Gyula leíró versei és Juhász Gyula tájversei felé. Szerelmes verseiben felcsillanó finom erotikája pedig az impresszionisták hangulatban oldott szerelmi költészetét sejteti.

Mindez kiolvasható a kötet verseiből, amelyeket a válogatók a legegyszerűbb és bizonyára a legcélravezetőbb módon Gárdonyi két kötetének (*Április*, [1894] és *Fűzfalevél*,

*nyár/falevél* [1904]) megfelelően osztottak két ciklusra.

A drámák — bár a regény- és novelláiról Gárdonyi művészetének „melléktermékei” csupán — sajátos törekvést mutatnak. A népszínmű költőiségeitől szabadult, de az igazi népdramához még el nem érkező magyar drámaírás jelentős kísérletei ezek, főleg a jellemek és a szerkezet összefüggésében feltáruló elemző, naturalisztikus elemeket magukban foglaló modern dramaturgiai eszközeikkel. A *bor* Ibsenre emlékeztető jellemfejléstési és kompozíciós újszerűsége, az *Annuska* szociális indítékú jellemábrázoló bravúrja és helyenként felvillanó humora, a *Fehér Anna* balladisztikus tömörsége, a *Fekete nap* pátosza és külsődleges elemei alól is feltörő koncentrált főhősábrázolása, a *Falusi verebek* társadalmi mélységből felszökő, majd bírálható módon feloldódó konfliktusa és „hétköznapi” egyszerűségében is fontos pszichológiai elmélyültsége — mind olyan elemek, amelyek ismeretében, Bródy Sándor drámáinak izzó világát is hozzászámítva, az erőteljesebben szociális érzékenységgel Barta Lajos megírhatta legjobb drámáit.

A kötetet a sajtó alá rendezők szép utószava egészíti ki. A költő Gárdonyiról Bóka László említett bevezetője és Komlós Aladár tanulmánya (*A magyar dráma Petőfitől Adyig*, 1959) után újat mondani nem tudtak. (Talán ha foglalkoznak az *Igazság* a  *földön* szabadkőműves és marxista indítékaival, újat mondtak volna, és megkönnyítették volna a verses legenda megértését.)

Érdekesebbnek látszik az utószónak az a része, ahol a Gárdonyi-drámák dramaturgiáját fejtegetik. Szívesen olvastunk volna arról is, hogy milyen helyet tulajdonítanak e drámáknak az írói életmű egészében. Mert feltűnő, hogy ezekben a drámákban alakul egy újfajta népiesség is, amely pszichológiai elmélyültségével, a népköltészet szinte programszerű feldolgozásával és népi-történelmi iránnyal sokkal modernebb, polgáriasultabb népiesség a századvég nacionalizmusba fúló népiesség-eszményénél. S mindez akkor, amikor századunk első évtizedében Európa-szerte megnő a nép iránti érdeklődés filozófiában és történelemben, de a művészetekben is.

Az ebben a kötetben nem költött és sajnos, az utószóban meg sem említett *Karácsonyi dalm* pedig már egyenesen naív-népies misztériumjáték, amely Gárdonyi transzcendens érdeklődéséből fakadó szimbolikájával sokkal modernebb jelenség, mint azt első pillanatra gondolnánk.

Mindezek pedig a konvencionális Gárdonyi-kép átfogalmazására ösztönözhetnének bennünket.

E. Nagy Sándor

**Dersi Tamás: A rejtélyes doktor.** Mikes Lajos és Az Est-lapok. Bp. 1965. Szépirodalmi K. 521 l.

A Mikes Lajosról szóló tanulmányok, cikkek, emlékezések, önéletrajz-részletek, versek irodalmunk java terméséhez tartoznak. Szabó Lőrinc Mikes halála alkalmából írt költeménye a *Te meg a világ* egyik legfontosabb darabja. Az *Egy önéret történetében* Gelléri Andor Endre felejthetetlen oldalakon emlékezik meg felfedezőjéről, Pap Károly, Babits és Móricz Zsigmond Mikessel foglalkozó írásai sem méltatlan része életművének. Dersi Tamás vállalkozott arra, hogy a rejtélyes doktor, a legendás szerkesztő életét és működését tudományos monográfiában feltárja, és vállalkozását vitathatatlan siker kísérte. A legendás hősből élő ember lett, szerkesztő, pártfogó, barát, tanítvány és tanító, sokszor anyagi gondokkal és családi bajokkal küzdő férfi, — aki felejthetetlen érdemeket szerzett szerkesztőként és műfordítóként. Nehéz körülmények között irányította Az Est-lapok irodalmi rovatát, befutottakat támogatott, és kezdőket indított el pályáján, Gelléri Andor Endre, Pap Károly, Illés Endre, Fodor József az ő felfedezettjei többek között.

Dersi féltó gonddal és megbízható pontossággal írja meg Mikes Lajos életét, idézi fel társadalmi és szellemi környezetét, ismerteti azokat a filozófiai és irodalmi hatásokat, amelyek a nagytekintélyű szerkesztőt érték. Különösen érdekes és meggyőző Mikesnek Schopenhauer filozófiájához és Vajda költészetéhez való viszonya Dersi előadásában. E monográfia azonban az irodalompolitika, sajtóviszonyok és ízléstörténet kutatásában is hasznos, különösen a Tanácsköztársaság bukásától Mikes 1930-ban bekövetkezett haláláig terjedő időszakra.

Az emlékezések, memoárok Az Est-lapok irodalmi rovatának szerkesztőjéről, munkamódszeréről, figyelméről, sokszor apai gondoskodásáról már beszámoltak. Dersi e tekintetben természetesen nem mondhatott lényegesen újat, — kutatásainak alapvető érdeme az, hogy megmutatja azt a folyamatot, amelynek során a kiugrott papnövendék a húszas évek nagy irodalomszervezője lett. Megnyerő és hiteles emberi portrét rajzol, hőseit mindig a kor viszonyai közt elhelyezve. Adatai, érvelései, elemzései az esetek többségében megbízhatóak, illetve meggyőzőek, a XX. századi magyar irodalom egyik fehér foltját sikerült feltérképezni.

Néhány esetben azonban, úgy tűnik, állításai kétségesek. Lényegét tekintve nem lehet kifogásunk az ellen, amit Miklós Andorról ír, egyes részleteiben azonban jogos kritikája kevésbé meggyőző. Pl. bármilyen érdekesen és jól dokumentált is Gábor Andor, illetve Milotaiék bírálata a nagyotkés lapkiadóról,

az idézetek kommentálása nem mindig megfelelő, a baloldali és jobboldali kritika értéke már-már azonos lesz.

Megítélésem szerint Dersi Mikes Lajos Ady-cikkének jelentőségét eltúlozza, bár ez természetes reakciója lehet korábbi leértékelésének. Viszont a szerző nem határolja el magát a bőségesen idézett cikk tévedéseitől kellő határozottsággal és világossággal. Hatvány, Ignótus vagy Fenyő Ady-interpretálása természetesen vitára készítet. Elfogadhatatlan azonban Dersinek az az állítása, hogy „ők a líra forradalmáraként emelték zászlójukra Adyt, aki pedig a forradalom lírikusa, vihar-madara volt”. Szellemes ríposzt, de egyoldalúsággal egyoldalúságot szegez szembe. Vajon lehet-e Ady esetében (és Petőfiében, József Attiláiban) a líra forradalmát a forradalom lírájával szembeállítani, vagy akárcsak elszakítani egymástól? És vajon Ady szerelmi lírája kevésbé forradalmi-e — politikailag, társadalmilag és morálisan egyaránt — mint a par excellence magyarság-versek vagy politikai költeményei? Teljesen érthetetlen egyébként, miért próbálja Dersi cáfolni, hogy Mikes a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachjában még fanyalogva ír Adyról, amikor néhány sorral feljebb maga jegyzi meg a cikkről: „Nem egyértelmű elfogadása ez Ady költészetének, amely egységében megbonthatatlan.” 1909-ben Adynak már fenntartás nélküli hívei is voltak — és nem is jelentéktelenek —: Hatvány Lajos, Ignótus, Lukács György, Balázs Béla, Révész Béla!

Dersi megemlíti, hogy Mikes 1897-ben cikket írt Marxról. Fontos dokumentum ez, amely Mikes széleskörű műveltségét jól bizonyítja. És bizonyítja azt is, hogy a századforduló éveinek legjobb liberális és radikális gondolkodói, elég legyen Ignótusra és Jászira utalni Mikes mellett, bármennyire is vitatták vagy félremagyarázták jelentőségét, Marx életművét már az általános műveltségbe beletartozónak ítélték.

Befejezésül szeretnénk megemlíteni, hogy Dersi adatokban és elemzésekben gazdag könyvét, amely szerencsére nem korlátozódik csupán Mikes és Az Est-lapok kapcsolataira, egy tekintetben nagyon hiányosnak érezzük. A szerző idézi ugyan Babits kedvező kritikáját a műfordító Mikesről, beszél gondos munkájáról, de nem vállalkozott sem egy konkrét fordítás elemzésére, sem pedig Mikes műfordítás-elméletének bemutatására. Sajnálatos a hiány, mert a szerkesztő Mikes ízlését segített volna jobban megvilágítani, miként morális és politikai attitűdjét a monográfiában részletesen tárgyalta *Nem lesz bankett* valóban szemléletesebb és hitelesebb tette.

Ferenczi László



**Dénes Zsófia: Élet helyett órák.** Egy fejezet Ady életéből. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Kovalovszky Miklós írta. Bp. 1967. Magvető K. 305 l.

Milyen hely illeti meg a gazdagodó Ady-irodalomban ezt a feltámadott könyvet, amely 1939-ben született, hogy húsz évig érlelt élményeket örökítsen meg, s amelynek 1940-es első kiadása nagyrésztét 1944-ben zúzdába küldték, s így voltaképp most, — újabb harminc év múlva — kerül először közönség elé? Ez a fél évszázaddá növtávlat maga az irodalomtörténétté váló eleven élet folyamata. Mi marad ebből az élelenség-ből és mit nyújt az irodalomtörténetírásnak?

Dénes Zsófia emlékezése éppen életközelségével, szuggesztív elfogódottságával lesz dokumentum értékű. A tudománynak rosszízű „regényszerűség” itt vallomások hitelét is jelenti. Ady öt évének közvetlen tanújaként beszél. 1913 novemberétől haláláig a féltő, szerető nő, becsületes barát és értő tisztelő szerepében vesz részt életében. Jőszemű, érzékeny megfigyelőként írja naplójegyzeteit, majd az élményeket emlékeként fűzi össze. Számos közelépet kapunk a Park-penzióban élő Adyról; Bölöniékkal, Papp Viktorral átmulatott éjszakáiról, — a lenyűgöző varázsu személységről éppúgy, mint a szeszélyes, állhatatlan, nehezen kezelhető emberről. Menynyire élő alakot idéző erejű nemcsak a lipómezei látogatás leírása, az idegbetegekkel sajátos kontaktust teremő Ady rajza, de a szilágysomlyói rabival bibliázó is, a virágküldeményre érzékenyen reagáló emberé is. Legényéletének kialakított környezetét, emberei: Ilona, a házvezetőnő, az elsuhanó „kis női csukák” árnyéka, rögtönzött tavaszi összejövetelek sodró életöröme: mind beszédes, „adalék” a sokarcú költő megértéséhez, ahhoz az Adyéhoz, akinek minden szempilláját „nevezetes állomásnak” látta Rippl-Rónai. Dénes Zsófia ismeri, megbecsüli a pontos tárgyi feljegyzések értékét. Hogy mennyire él benne ez az értékmegőrző, s mentő felelősség, azt éppen a Fehér Dezsőné, Brüll Berta, Ady Lajosné emlékezéseinek, birtokukban levő levelek rendezésében, közreadásában mutatkozó gondossága bizonyítja. De ez a memoár többet nyújt adatainál. Olyan értékeket is őriz, amelyek többet adnak a megbízható tények, részletek, megvilágító apróságok közlésénél. Többet: mindezeket emberi egységükben, légkörteremtő varázsuban, művészien idézi fel. Ahogy tiszteli a dokumentumokat, úgy (vagy még inkább) nem állhat ellent a feltűnő élmények eleven vonzásának. S ez, az emlékezés heve, személyessége a megőrkítész erejét, az író ihletettségét táplálja. Evvel érdemlik ki az Ady-rokonok, Ady Lajos megilletődöttségét, azt, hogy Móriczot „beteggé tette” szuggesztív szellemidézésé-

vel, hogy „kivételes” könyvnek, „első írásnak” nevezték, az Ady-irodalomban.

Ma már az ő előszavai is irodalomtörténeti momentumok, a „szemünk láttára” maradáno értékke kövesedő eleven emberi kapcsolatok nyomai. Mindez ismét az eltelt félévszázad rétegeire is utal. Ami „korabeli” az emlékezésben; a biztonságos polgári otthon légköre, Dénes Zsófia anyjának alakja, Ady náluk tett látogatása stb., köznapi mozzanatok, ahol a költő „hasonlít” korára, még élesebbé teszik különtségét, különbözni merését, személyiségének erejét. Helyt kaphattak volna az 1940-es kiadás fényképmelletei is.

*Széles Klára*

**Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében.** A képanyagot összeállította: P. Somlai Alice. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 221 l. (Arcok és vallomások)

Pók Lajos könyve Babitsról az irodalomtörténetírásnak sajátos fajtája. Esszé, amely az életmű esztétikai és eszmei értékelését rövid, de a maga arányai közt teljességre törekvő pályakép keretében adja, nem fukarkodva életrajzi mozzanatok közlésével sem. Ezen a kereten belül azonban valóságos „montázs”-t is találunk, vagyis jól válogatott idézeteket, néhol hosszabb szemelvényeket is a költő verseiből, tanulmányaiból, kéziratban maradt vagy nyomtatásban is megjelent önéletrajzi vázlataiból, nevezetesebb nyilatkozataiból. Mindezt a maga helyén, ahol a szöveg Babits életének valamely fordulata, írói, gondolkodói fejlődésének, emberi magatartásának egy-egy szakaszára vet éles világosságot. De az összeállítás még ezzel sem merül ki: a költőt találóan jellemző kortársi kritikákból, méltatásokból is közöl a könyv nem egy részletet; legtöbbször még a főszövegbe illesztve, néhányat — jobbra már Babits halála utániakat — a kötet végén függelékben. Ezt még időrendbe állított életrajzi adatok követik, végül a költő önállóan megjelent köteteinek csaknem teljes felsorolása. (Hiányzik pl. az Athenaeum Olvasótárában 1941-ben megjelent válogatott versek kötete és — elvszerűen — egy-egy verskötetnek, regénynek, *Az európai irodalom történetének* az elsőnél későbbi kiadásai.) Tetézi ezt a gazdag anyagot a sok-sok fénykép a költőről, hozzátartozóiról, lakóhelyeiről, némely kötetének vagy a Nyugat valamely évfolyamának címlapjáról, Babits-kéziratokról és illusztrációkról: régen ismert felvételek közt eddig sehol nem közöltek, mind-mind érdekesek, valamire rávilágítók.

Mindazáltal hangsúlyozni kell, hogy Pók Lajos munkája, noha a sok szemelvénnel, képpel, függelékekkel együtt sem nagy terjedelmű,

jóval több holmi irodalmi képeskönyvnél, szemelvény-válogatásnál. Szerzőjének önálló, figyelemreméltó állásfoglalása van: a költő pályáját, művészetét, eszmevilágát elfogulatlanul törekszik megítélni. E törekvéseben sokkal élesebben elhatárolja magát egyes, korábbi marxista szándékú bírálatok dogmatikus tévedéseitől, mint a Nyugat második és harmadik nemzedékének Babits-kultuszától. Tárgyilagos hangját gyakran átmelegíti Babits költői és emberi alakja iránt érzett mély szeretete. Ez a nem is nagy elfogultság nincs mindenben kárára a könyvnek: megértőbbé teszi elemzéseit, vonzóbbá a stílusát. Pók Lajos Babits-könyve komoly irodalmiságában is kellemes, szinte könnyed olvasmány.

A szerző különben csöppet sem igyekszik titkolni Babits életművének, gondolkodásának, állásfoglalásának eddig is sokat emlegetett „ellentmondásait”. Csak azt nem látja, bármily kitűnően ismer talán mindent, amit Babits írt, és amit Babitsról írtak, hogy maga a költő ezeket az ellentéteket nem érezte olyanoknak, amelyek kirekesztik egymást. Esménye valami olyan átfogó egyetemesség volt, amelybe mindaz együtt belefér, amit ő valaha vallott és alkotott. Más kérdés, hogy maga ez az eszmény, amelyet ő szívesen azonosított egy saját maga által háttartalanra tágitott katolikus világnézettel, nem volt-e sok tekintetben téves. Mindenesetre megvolt Babitsban e tág katolikumnak a visszája is: a „kétkedés kötelessége”, ahogy maga nevezte Anatole France egyik regényéről írt ismertetésében. Sem tagadni, sem hinni rendületlenül semmit nem lehet: ez a felfogás is ott rejlik Babits világnézete mélyén, ha eddig kevesen mutattak is rá.

Pók könyve jól követhető, határozott vonalakkal rajzolja meg Babits művészi és világnézeti fejlődését egyaránt. Rámutat az első kötetek témákban és formákban egyaránt virtuóz sokszínűségére, rá a közösségi témák iránt növekvő érdeklődésre a továbbiakban, rá a nyelv és verselés egyszerűsödésére, mégis magasrendűen művészi kezelésére a pálya végső szakaszán. A költői, novella- és regényírói törekvések alakulását szerves kapcsolatban ábrázolja Babits eszmei állásfoglalásaival, s ezeket a történelmi és társadalmi változásokkal, bekövetkezett és fenyegető eseményekkel. Különösen sikerült ez a hármas kapcsolatteremtés az utolsó fejezetben, amely a *Versenyt az esztendőkkal* c. kötetben és az e kötet kiadása után megjelent költeményeket, az *Elza pilóta* c. regényt és Babits végső, már-már harcos hangú humanisztikus és antifasiszta nyilatkozatait tárgyalja.

Mi hiányzik mégis ebből a jól szerkesztett, kerek egészként ható kis kötetből? A szűkre szabott terjedelmet s a vállalkozás célját, méretét tekintve, talán igazságtalan volna

e kérdést fölvetni. De bármily rövid ismertetésben szívesen látnánk legalább néhány sort Babits *Petőfi és Arany* c. tanulmányáról, Vörösmartyval foglalkozó esszéiről. S van olyan hiánya is Pók Lajos könyvnek, amely Babits iránti jóindulatú elfogultságából származik. Emiatt nem lát Bresztovszky Ernő egykori Babits-ellenes cikkében egyebet, „gát-lástalanul kegyetlen támadás”-nál, s nem veszi észre, hogy a cikk, habár igazságtalan, fölveti a szocialista irodalompolitika fontos kérdéseit. Ugyanilyen okból esik kellelténél kisebb hangsúly arra, hogy a 20-as és 30-as évek Nyugat-szerkesztője és Baumgarten-kurátora nemcsak a faji sovinizmus, nemcsak a háborús erőszak, hanem az osztályharc hirdetését is árulásként veti az „írástudók” szemére, s így — ez talán a kötet egyetlen tévedése — nem szembefordul Julien Benda *Az írástudók árulása* c. könyvével, inkább továbbvezeti annak fő gondolatait.

Összefoglalóan: Pók Lajos könyve igen jó tájékoztató mindenki számára, aki Babits élete, alkotása s műveinek értékelése iránt komolyan érdeklődik. Tájékoztató s egyben buzdító is századunk magyar szellemi élete e nagyon jelentős alakjával való alaposabb megismerkedésre, művei elmélyültebb, értőbb élvezetére, eszméin való kritikai elgondolkodásra.

Kardos Pál

**Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc a lázadás kezdetén.** Miskolc, 1966. Miskolci Váfosí Könyvtár. 52 l. (Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet.)

A költő életművében rendkívül fontos, történelmileg pedig bonyolult esztendő vers-teremtését elemzi ez a tanulmány. Írója alaposítással, bátorsággal, s egyben mértéktartással kezeli a fölmerülő kérdéseket. Lépésről-lépésre, verstől-versig haladva elemzi végig az egész kötetet, s szinte minden érzékelhető problémát megragad, feltár. Az elemzések kitűzött végcélja: bemutatni a „szemlélődéstől a lázadásig vezető út alakulását”. Elindulni a Föld, Erdő, Isten kötet alkotta képből, végigkísérni a tárgyalt kötetet és magyarázatot keresni, milyen gondolati fejlődés eredményeként születnek meg a későbbi kötetek.

A lehető megoldások közül, Kabdebő leghelyesebbnek látta bemutatni a költőt, mint embert, és így is értelmezni verseit.

Tanulmányát öt kisebb részre bontja, a következőképp: A nyugalmi állapot bomlása, Három siratóének, Az értelmetlen világ, A konzolidáció hálójában, A magányos nyugtalanság címen.

A tanulmány érdeme, hogy egy pillanatra sem szakad el a versektől, miközben a költő életében beálló változások, a történelmi hely-

zet költészetalakító fontosságát hangsúlyozza.

Ezek determináló hatását nem is lehet kétségbevonni. Kétséges azonban szerencsés-e Szabó Lőrinc költészetét ennyire közvetlenül értelmezni a kor politikai függvényeként.

A tanulmány írója kissé mereven ragaszkodik az általa felállított képhez. S nem hozza összhangba a költő magatartásának két alapelemét: a történelmet felfogó és elviseelő emberét, a megoldást kereső költővel és emberével. Éppen azt nem veszi észre, amit számtalanszor hangsúlyoz, Szabó Lőrinc humanista, polgári ellenzéki művész volt. Nyomán követhetjük a politikai eseményeket e tanulmányban, de nem látjuk eléggé, hogyan hatottak ezek az ellenzéki humanista csoportokra. Talán, ha a tanulmány nagyobb figyelmet szentel a kor irodalmi életének, ez a kérdés is megoldást nyerhetett volna.

Kabdebó többször használja az „etikai jellegű hős” kifejezést; helyesen. Nem állítjuk, hogy ez a magatartás jellemző Szabó Lőrinc ekkori költészetére, de hogy van magatartásában ebből, azt jobban is lehetne hangsúlyozni.

Kabdebó igazolni igyekszik az életmű folytonosságát, de túlviszi ezt a törekvést, s ennek következtében nem veszi figyelembe a kötet újdonságait, s így nem kellőképpen derül ki, hogy a Kaliban a költő egyik legjelentősebb alkotói korszakváltása. Fellelhető még benne a régi pantheista filozófia maradványa, ugyanakkor addig nem ismert újdonságokat is tartalmaz.

A tanulmány egyik legjobb felismerése, hogy a költő 1922 közepéig a hohér és az áldozat kettősségében látja a társadalmat, 1923 közepétől már a gazdag és szegény ellentét párt állítja centrumba.

E felismerés mellett szép eredménye a tanulmánynak az a párhuzam amit Arany és Szabó Lőrinc „városos” versei között von. Továbbá az, hogy hitelesen bizonyítja George hatását a költőre, s jelzi Babits és Ady hatását is, az utóbbiét sajnos csak érintőlegesen. Kiváló elemzését adja a Kalibánnak, de nem veszi figyelembe, hogy ez az „én tudat” mennyire Ady hatása alatt áll, s az Adytól való formai hatásokra sem figyel.

Több helyet érdemelne a „pénz”-szimbólum problémája is. Rá kellene mutatni mennyivel halványabb itt ez a szimbólum, mint Adynál. A tanulmány legkidolgozottabb része a *Magány nyugtalansága* c. rész. Itt találkozik leginkább a tanulmány írója a költővel, itt érzi és érti leginkább az embert. Avatott kézzel hozza közel a költő szerelmes verseit.

Összefoglalva megállapíthatjuk: a tanulmány igényes, részleteiben pontos, idézetei találóak, verselemzése jó, tényanyaga nagy. Ami a mondottakon túl hibáztatható benne,

a túlzott részletesség, ami az egész rovására megy, és a költészet formai oldalának elnagyolása.

Benyomásunk e tekintetben, persze, lehet, hogy abból származik, hogy egyelőre nem a teljes tanulmányt, hanem csak ezt az egy fejezetét ismerjük.

Kiss Sándor

**Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek.** Bp. 1967. Szépirodalmi K. 553 l.

Devecseri könyvének még műfaját meghatározni is nehéz. A szerző próbálja ugyan kötetét gyűjtő-címekkel tagolni, de kísérletébe saját maga is minduntalan belébotlik. Akár esszét ír, akár arcképet fest, vagy a két világháború közti idők iradalmi köreit írja le; az irodalomtörténetírás műfaj-kategóriába doktriner módon egyiket sem skatulyázhatjuk. Könyvének alapvető lényege és igénye, hogy azt mondja el, ami önmaga relációja ahhoz a világhoz, amelyben a magyar irodalom nagyjai között élt előbb mint fiatal fiú, majd maga is alkotóként és kortársként a kortárs-írók közt.

Devecseri ebben a világban otthonos, nemcsak azért, mert a szó szoros értelmében otthona volt ez a világ, hanem mert maga is író, akinek emlékezete nemcsak rögzíti a látottakat és hallottakat, de érzékeny füllel s szemmel — olykor kancsalul — kitűnő memóriával és mindig éberen nemcsak a látottakat és hallottakat rögzíti, hanem a külső jelek mögött rejlő, s a mindig elsőrendűen fontos művekre vonatkoztatja személyes élményanyagát.

Ez a kettős-látás teszi könyvét egyszerre izgalmas olvasmánnyá mind a nagyközönség, mind a szakember számára: a beavatlatlanok storykat kapnak azokról az alkotókról s műhelytitkaikról, akikről mindig szívesen olvasnak intim történeteket, s közben okulhatnak az író műelemzéseiből is, a szakmai érdeklődésű olvasó pedig Devecseri tanulmányait kapja a szerző szívéhez közelálló művészekről, műveikről — miközben személyes emlékeivel hitelesíti vagy illusztrálja egy-egy róluk szóló megállapítását.

Természetesen nem minden írása egyenértékű: van egypár olyan emléke, amelyet a gondosabb válogatás kiszűrhetett volna. Valószínűleg azért kerültek be mégis a kötetbe, mert a szerző akarva-akaratlanul saját önéletrajzát is írta, amelyben egyenrangú élmény volt a mű és a szerzője, valamint a saját személyes kapcsolata mindkettőhöz.

Ebből a szemszögből nézve nem tudott lemondani még a kevésbé jelentős mozzanatok megőrkítéséről sem.

Szerencsésőbb megoldásnak látszana a kötet nagy tanulmányainak, műelemzéseinek szétválasztása a kisebb és személyes jelentő-



ségű írásoktól. A kötet nagy tanulmányainak megírására példa lehetett volna Kosztolányiról s Karinthyról szóló esszéje. A gyermek és ifjú Devecseri a maga s baráti körének jelenlétével helyenként túlterheli ezeket az írásokat, amelyeket nagyon kevés fáradsággal a már említett Kosztolányi-tanulmány rangjára emelhetett volna. Már csak azért is, mert jelenlétük inkább zavarja, mint emeli egyébként kitűnő elemzéseit és élvezetes stílusát. Talán lesz még mód arra, hogy Devecseri külön írja meg élményanyagban rendkívül gazdag és színes irodalmi önéletrajzát, s külön nagy tanulmányait, amelyeket minden módszerbeli kifogásom ellenére is forrásértékűnek tartok.

Devecseri emlékezőseiben igen helyesen foglalkozik — sajnos még mindig nem eléggé részletesen — azzal a „műfajjal”, amellyel, noha írott nyomaira csak elvéve találunk, az irodalomtörténetírásnak előbb-utóbb feltétlenül foglalkoznia kell. Könyvének arra a fejezetére gondolok, amelynek ő ezt a címet adta: „Irodalmi pincék és padlások.”

A két háború közt működtek ezek a „pincék” és „padlások”, működésük a kor jellemzői voltak. A fiatalok zsúfolásig tömtek ezeket a termeket, ahol a kor legjobbjai adtak elő; olykor maguk mondták verseiket, olykor ma már élvonalbeli művészeink tolmácsolták őket. Az irodalomnak és közönségének ez a személyes találkozása nem is nagyon titkolt lázadás volt a korszakra oly jellemző sötétység s a szabad szellemi megnyilvánulások elnyomása ellen. A kor előtársaktól addig kellene összegyűjteni a dokumentum-anyagot, amíg a feledékeny emlékezetből a törmelékek még felszínre hozhatók.

Szerb Antalné

**Balogh Edgár: Toll és emberség.** Irodalompolitikai jegyzetek. Bukarest, 1965. Irodalmi Könyvk. 243 l.

Megérdemli ez a cikkgyűjtemény, hogy a hazai érdeklődők is megismerjék. Balogh Edgár három részre osztja a kötetet aszerint, hogy írásai milyen aktualitáshoz fűződnek.

Az első részben, az *Éltető örökségben* azokat a cikkeket foglalja egybe (1955–64), amelyek a szocialista humanizmus fejlődéséhez kapcsolódnak. Az első fejezet (a legegényebb mondanivalóval) Fábry Zoltánnak *A gondolat igaza* című művéhez fonódik ismertetve a stózi remete „harcát fegyver s vitéz ellen”. Fábry antifaszizmusának tükrében a humanizmus eszméit fogalmazza meg, akárcsak Barta Lajosnak a *Szeretem és más színművek* című kötetéről szóló ismertetésben. A revizionizmussal megütköző hazaszeretetnek állít emléket a kisbaconi Benedek-jubileumon született megleghangú írás és az *Uri muri* bemutatóján ihletett kritikai tartalmú cikk is,

amely a hajdani élő sorsdrámát a mai formai reprodukcióval hasonlítja össze. Adyról két fejezet szól. Az egyik a költő-politikust jellemzi, a másik merész gondolatmenettel azt a hitet oszlatja el, hogy Ady az elvont pánszexuális költője. Az első részt megemlékezés zárja Gaál Gáborról és *Korunknál* végzett munkájáról, illetve Dsida Jenőről és Kuncz Aladáról, akiknek az életművét a marxista esztétika mérlegére állítva vallja a szerző igaz értéknek.

A második rész, a *Közügyek írója* azokat a cikkeket gyűjti össze (1960–65), amelyek a szocialista publicisztika helyes jellemvonásait rajzolják elének. Az *Ars publica*-ban az író a jó publicisztikát sürgeti, amely nemcsak „telibetaláló agitáció és propaganda, hanem választékosabb, művészebb formájú” is, mint a köznapiságírás. A szocialista publicistának pártos szónok-írónak kell lennie, a szocialista kritikusként pedig — a következő írás tanúsága szerint — le kell vetkőznie a kényelmet és az óvatosságot. A *Hol a tárcanovella?* című cikk ennek az elhanyagolt műfajnak a felvirágoztatására buzdít bravúros tömörséggel ragadva meg ezt a jelentős problémát. A zárófejezet a real és human kultúra publicisztikai szerepéről, a szerkesztő-egyeniségekről és az anyanyelviségről tárgyal félretéve a múlt hibás nézeteit.

A harmadik részben, az *Irodalmi betekintőben* azokat a cikkeket találjuk (1960–65), amelyek a mai erdélyi magyar irodalommal foglalkoznak. Az első írás a *Hazai magyar dráma kérdéséhez* szól hozzá. Annak okát, hogy a „romániai magyar irodalomban a dráma nem játssza még a kellő szerepet”, találó problémátárással abban leli, hogy nem születnek olyan darabok, amelyekben a közvéleményt jelentő közönség magára ismerne. Az *Irodalompolitikai jegyzetekben* a romániai szocialista magyar irodalom hagyományával és megerősödésével foglalkozik a szerző. Ezt az összefoglalást bontja képekre a Szemlér Ferencről, Nagy Istvánról, Csehi Gyuláról, Asztalos Istvánról, Kacsó Sándorról írt, nagy irodalomtörténeti jelentőségű, jellemző erejű cikkeiben, illetve az íróbarátaihoz (Kányádi Sándor, Szász János, Veress Zoltán) szóló levelekben, amelyekből azonban már inkább a barát hangja cseng ki, mint a kritikusé.

Balogh Edgár marxista-lenini esztétikával mérlegel úgy, hogy mondatai nem válnak holt dogmává, s mindig van bennük személyesség (amiért lesznek, akik nem értenek egyet minden tételével). Művének másik nagy értéke, hogy ebből a távolságból üzen talán elsőként ilyen széles skálájú irodalompolitikai mondanivalót, és perspektívákat nyit: az erdélyi és a felvidéki irodalmat öleli a miénkhez úgy, hogy közben nem szakad el sem Romániától, sem Csehszlovákiától.

Say István

## Waldapfel József

(1904–1968)

Halála nem volt teljesen váratlan, mégis megdöbbentett mindnyájunkat. A belgrádi összehasonlító irodalomtörténeti kongresszuson találkoztam vele utoljára, minden iránt érdeklődő szelleme vitte el oda. Feszült figyelemmel hallgatta az elhangzó előadásokat, vitákat, pedig szünet nélkül harcolnia kellett fáradtságával, betegsége okozta gyengeségével. Biztattuk: törődjön jobban magával, pihenjen többet, gondoljon egészségére, de ő makacs eltökéltséggel résztvevett mindenben. Most, különösen a fájdalmasan bekövetkezett vég perspektívájában, van valami megrendítően tiszteletreméltó ebben az erőfeszítésben... Az irodalomtörténet iránti szenvedélyes lelkesedés, amely kora ifjúságától fogva hajtotta *Waldapfel Józsefet*, nem tudta feladni a harcot... Később a múlt év őszi jöleső hírként jutott el hozzánk, hogy ismét meghirdeti előadásait az egyetemen. Azt hittük akkor, ez az életerő és az életkedv visszatéréseinek a jele, sajnos csak a lelkes irodalomtudós és irodalomtanár végső, meghatározó és fájdalmasan eredménytelen küzdelme volt a hivatás szolgálatában.

*Waldapfel József* pályája kezdetén elsősorban régi irodalmunk történetének kérdéseit foglalkoztatták. Balassi-tanulmányait a filológiai alaposság, a széleskörű világirodalmi tájékozottság jellemezték. A harmincas években tudományos működésének egyik főterülete éppen a komparatiztika volt: régebbi irodalmunk lengyel, olasz és szerb kapcsolatait tárgyalják dolgozatai. Az irodalmak összehasonlító vizsgálatára széleskörű nyelvtudása is alkalmassá tette. Amikor Balassi lengyel kapcsolatait tette mérlegre vagy a krakkói egyetem magyarországi szellemi kisugárzását tanulmányozta, lengyel források alapján dolgozott. „Gorkij és Madách” című értekezését a nagy szovjet könyvtárakban búvárkodva készítette, az egykorú orosz periodikákat tanulmányozva és Gorkij nálunk addig kevésbé ismert poémáját magyarra fordítva.

*Waldapfel József* tudományos munkásságának első korszakában Katona József drámaírói működése állott a középpontban. Erről írt monográfiája mindmáig legteljesebb e témáról készült mű a szakirodalomban.

Harmincegy éves, amikor megjelenik a székesfőváros pályázatát elnyerő nagy munkája az „Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből”. Ez a mű rendkívüli anyaggazdagságával nélkülözhetetlen segítőtje minden olyan kutatónak, aki a XIX. század első harmadának irodalomtörténetével foglalkozik.

A felszabadulás új lendületet adott *Waldapfel József* munkásságának. Azok között volt irodalomtörténészeink körében, akik elsőnek közelítették meg új szemlélettel irodalmunkat a marxizmus – leninizmus tanításaitól vezetve. Ő fordítja magyarra Leninnek az irodalomról szóló írásait. Csokonairól ő állapítja meg a máig érvényes tételt, hogy ti. Csokonai a magyar felvilágosodás legnagyobb költője. Miután „A XIX. század költői” c. tanulmánygyűjteményében teljesebbé tette irodalmunk forradalmi vonalának képét, megindította küzdelmét azoknak a írónak a szocialista kultúrába való elhelyezéséért, akiket a szektáris, dogmatikus kritika háttérbe szorított vagy éppen elvetett. Először Vörösmarty költészetét világította meg újszerű szemlélettel, meggyőző erővel mutatva ki, hogy Vörösmarty csaknem teljes egyértelműséggel a magyar haladó hagyomány része s tette ezt a hivatalos szervek ilyen értelmű állásfoglalása előtt. Aztán megindította polémiaját „Madách igazáért”, e címet adva az Akadémián 1951 végén elhangzott előadásának tanulmánykötetében. Ennek az eredményeit bővítette ki Madách-kiadásának előszavában, Gorkij és Madách viszonyáról szóló értekezésében és a Fourier-hatásról írt mintaszerű filológiai alaposságú és a kérdést reveláló erővel megvilágító értekezésében. A XVIII. század utolsó harmada irodalmának az ő, módszer és szerkezet tekintetében is újszerű kortörténeti monográfiája adta meg a korszerű értékelést, a több kiadásban is megjelent „Magyar irodalom a felvilágosodás korában”. Ebben a könyvében igazolta a tények meggyőző felsorakoztatásával, hogy irodalmunk megújulásának alapja a

felvilágosodás eszmevilága volt, másfelől e művével új típusú kormonográfiát hozott létre, amikor mind az irányzatokat, mind a nagy alkotókat jelentőségüknek megfelelő szerkezeti beosztásban tárgyalta.

*Waldapfel József* azonban nem volt csupán az elmúlt századok irodalmának kutatója. Főképpen élete utolsó évtizedeiben a huszadik század problémái foglalkoztatták, elsősorban Gorkij, József Attila és Komját Aladár egyénisége. Érdeklődése élő irodalmunk kérdéseire is kiterjedt, mint ezt „Szocialista kultúra és irodalmi örökség” című tanulmánykötete is jelzi.

*Waldapfel József*nek, az akadémikusnak tudományunk e legfelső fórumán tartott előadásai is fontos jelentőségűek legújabb irodalomtudományunk történetében. *Waldapfel József*, a professzor nemcsak az irodalomtanárok egész nemzedékét nevelte, nemcsak tanszéke oktatóiból nevelt lelkes és hivatott irodalomtörténész gárdát, de segítette, buzdította mindazokat, akik szeretett témáival kívántak foglalkozni. Természetesen elsősorban abban az időben tehetett meg, amikor még szenvedélyes irodalomszeretetének és hivatásérezésének nem kellett állandóan viaskodni a test egyre keserűbb gyengülésével. Hiszen volt idő, amikor még az olvasástól is eltolták orvosai!

Egy ilyen megemlékezés csak a fővonalban vázolhatja *Waldapfel József* gazdag irodalomtudományi munkásságát, de talán az itt felsorolt tények is mutatják, hogy mit veszített benne irodalomtudományunk, hogy mit remélhettünk volna tőle, ha a betegség, majd a halál le nem tőri fáradhatatlan munkakedvét.

Mondjuk azt, hogy megőriztük emlékét? Irodalomtörténeti munkánkban úgyszólván minduntalanul fel kell lapoznunk valamelyik írását, támaszkodnunk kell eredményeire. Egy szerűen nem lehet megfedkezünk róla. Talán ez az a legtöbb, amit róla, mint irodalomtudós-ról mondhatunk.

Horváth Károly

#### A Magyar Irodalomtörténeti Társaság sárospataki vándorgyűléséről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1968. április 5–7-én Sárospatakon tartotta meg tavaszi vándorgyűlését. A TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályainak Országos Választmányával, a Sárospataki Községi Tanács Végrehajtóbizottságával, a Sárospataki Tanítóképző Intézetrel és a Rákóczi Gimnáziummal közösen rendezett vándorgyűlésre Erdélyi János és Tompa Mihály halálának 100. évfordulója alkalmából került sor.

Április 5-én délben a résztvevők koszorúkat helyeztek el Erdélyi Jánosnak és Tompa Mihálynak az Iskola kertben levő szobránál. Megemlékezést *Pataky László*, az Országos Választmány titkára mondott. Délután került sor a vándorgyűlés ünnepélyes megnyitására. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályainak Országos Választmányának nevében *Bán Imre* egyetemi tanár, a Borsod Megyei Tanács VB részéről *Varga Gáborné*, a Sárospataki Községi Tanács VB részéről *Tóth József* üdvözölte a megjelenteket. — Ezután *Weber Antal* egyetemi docens tartott előadást „Erdélyi János irodalomszemlélete” címmel. Fejtegetéseinek középpontjába azt a kérdéskört állította, hogy hogyan alakult Erdélyi irodalomszemlélete az 1840-es évektől az 1860-as évekig, mit jelentett és hogyan karakterológizálható Erdélyi működése a XIX. század második harmadának magyar kritikájában, irodalomtudományában? Kifejtette, hogy fellépésekor Erdélyi a herderi gondolat (azaz: a népköltészet a nemzeti jelleg hordozója), a herderi hagyomány (1. pl. népdalgyűjtéseit) folytatójának bizonyult. Számbavette azonban már saját korának irodalmi szükségleteit is, az új gondolatok és formák, az új ízlés, nyelv, stílus vonatkozásában egyaránt. Értékmentő, hagyományörző, de úttörő gondolkodó is volt: Petőfi és Arany népiességének előkészítője és — amint ezt az „Egyéni és eszményi” (1847) című tanulmánya bizonyítja — a népin felülemelkedő nemzeti, majd egyetemes érvényű irodalom-eszmény első hazai megfogalmazója. 1849 után sem tört meg a pályája, sőt kritikái működése gondolatilag és módszertanilag is tovább gazdagodott. Az „Egy századnegyed a magyar szépirodalomból” (1855) című tanulmánya tanúsítja, hogy az irodalom fejlődését immár a hegeli dialektika szerint, az ellentétes irányok, erők harcának, illetve ezek eredőjének fogta fel. Toldy Ferenc „aranykor”-elméletével szemben határozottan vallotta, hogy irodalmunk 1830-tól új, virágzó korszakába lépett, s a Petőfi — Arany korszak fejlődés a megelőzőhöz viszonyítva; a költészetben pedig a népi teljességgel egyenrangú a műköltészetivel. Erdélyi tevékenysége is tanúsítja viszont, hogy a népies → nemzeti → egyetemes költészeti vonalból 1849 után az egyetemes faktor kezdett kiszorulni, a népnemzeti fogalom beszűkülése nála is megfigyelhető. Erdélyi nem volt felfedező kritikus, nem egyes művek, hanem a művészeti folyamatok, a rendszerezés érdekelte.



Objektív, tudományosan érvelő, fogalmi kritika volt az eszménye, nem az „irodalmias”, műelemző, műközelben maradó, mint pl. a Gyulaié. A folyamatok megítélésében ritkábban, egyes művek értékelésekor gyakrabban tévedett, nem volt esztétikailag eléggé „vájtfülvű” kritikus. Ugyanakkor nem volt norma-kedvelő sem, inkább mindig az újat kereste, az európai filozófiai műveltsége, művészeti tájékozódása felől következetesen elutasítva mindenféle magyar glóbusz-szemléletet, provincializmust. — Az előadáshoz *Berecz József*, a Sárospataki Tanítóképző Intézet könyvtárosa mondott korreferátumot „Erdélyi János pataki könyvtára” címmel. Ismertette Erdélyi magánkönyvtárának keletkezési körülményeit, százéves történetét, a megmaradt és jelenleg a Tanítóképző Intézet Könyvtárában őrzött kb. 300 kötetnyi gyűjtemény összetételét, minőségét, jellemezte a kötetekben olvasható és Erdélyi kezétől származó bejegyzéseket. — Az első nap programja a Vármúzeum és a Comenius Könyvtár közös megtekintésével és sárospataki sétával zárult.

Április 6-án délelőtt *Mezei József* egyetemi docens mondott emlékbeszédet „Tompai Mihályról”. Bevezetőben Tompa és Sárospatak szellemi kapcsolatáról beszélt, majd az 1849 előtti Tompa, Arany, illetve Petőfi világnézetének, esztétikai elveiknek, főként népiesség-értelmezésüknek egyező és eltérő jegeit összegezte, személyiségük, költői tehetségük karakterét jellemezte. Átfogó és részletes képet adott Tompa 1849 utáni lírájáról, ennek tartalmi, műfaji problematikájáról. Ezt a lírát a szétszórtság miatti fájdalom, a sirámokat, a közösségi s egyéni bajokat, sérelmeket ellensúlyozó moralizálás, eszményítés eluralkodása jellemzi. Lírája bonyolultabbá válik: körülményei folytán élményvilága állandósul, zártabbá és egyre absztraktabbá válik, a témabeszűkítéssel arányosan nő a belső átélés intenzitása. Költészetében drámai harcot vív a változtathatatatlannak hitt körülményei, a „sziget-élet”, a „kert-élet” zárt mikrokozmosza ellen, a tétlenségre ítélet, a magány, az emlékek ellen. Öröme vágyása kitörési kísérletei erőtlenekek, ellenálló képessége csekély, visszahatásként növekszik hajlama a szemlélődés, a varázslatok, a misztikum iránt. Líráját a műfaji gazdagság jellemzi. Allegóriái, elégiái az 1850-es évek nagy morális problémáit fogalmazzák meg, virágregéiben, hangulatverseiben az idill megmentésére, a lelki tájak hangulatának, zenéjének, varázslatainak sejtelmeinek kifejezésére törekszik.

Ezután *Pándi Pál* egyetemi tanár tartott előadást „Vonzások és változások, Petőfi-problémákról” címmel. Előadásának centrumába azt a kérdéskört állította, hogy Petőfi hogyan milyen irányokba s mely tényezők hatására lép túl az 1844. évvel záruló lírai korszakának meghatározó gondolati-esztétikai keretein, az 1845. évi (egyébként az egész Petőfi-oeuvre-nek többnyire a másodvonalába tartozó) lírai versei hogyan készítik elő a Petőfi-életmű 1846–47-i nagy emelkedését? Kifejtette, hogy az éleződő hazai közélet, a Petőfi sorsában beálló ismert változások, a költő elleni meg-megújuló támadások következtében már 1845 első felében lényeges erjedés megy végbe lírájában. Az egyik ilyen változás: verseiben időlegesen háttérbe szorul a *haza* és előtérbe kerül a *világ*. Petőfi új világ-fogalma a támadott ember negációja: egy ellentámadásba lendülő, leleplező erejű, szubjektív (emocionális, etikai, hangulati, kedélybeli stb.) és objektív (tárgyilagos világhelyzetrajz, szociális hang, kritikus attitűd stb.) elemektől meghatározott új világkép alakulását figyelhetjük meg nála. Ugyanebben a periódusban nyomon kísérhetjük Petőfi lírájában a mindig újat és másfélét teremtő kedvnek, a változtatás szándékának egyelőre elvont formában való megjelenése, a világ átformálásának politikailag még nem karakterizált igénye, kedve. A referátum a továbbiakban részletes képet adott arról, hogy már 1845 nyaratól, de főleg őszétől hogyan rendül és változik meg alapjaiban a *haza* fogalma Petőfi verseiben. Az október–november folyamán írott versekben a *haza* és a szabadság fogalmát már tudatosan összekapcsolja Petőfi. Lírájában lassan uralomra jut az a gondolat, hogy a szabadság egyetemesebb fogalom, mint a nemzet és *haza*, a szabadság megléte vagy hiánya minősíti a hazát, a *haza* ügye elválaszthatatlan a szabadság ügyétől. Petőfi 1845 végére elérkezik az európai látókörű *haza*-fogalom, illetve e fogalom és a világ-, a szabadság-, a háború-, a harc-, a nemzeti múlt-fogalomnak viszonyrendszerének kidolgozásához — fejezte be előadását *Pándi Pál*. — Az előklő *Nagy Péter* az előadást példásnak mondom, abban a tekintetben, hogy hogyan lehet a minuciózus vizsgálatot beilleszteni egy nagy koncepcióba. *Mezősi Károly* hozzászólásában kifejtette, hogy Petőfi és a kor egyes külföldi ideológiai között levő kapcsolatokat kutatásával egyidejűleg folytatni kell a költő hazai életútjának feltárását: a Petőfi származására, családjára, anyagi körülményeire, mindennapjaira vonatkozó és Petőfi eszmei arculatának változásait befolyásoló adatok összegyűjtését, a Petőfi-életrajz munkálatainak meggyorsítását. Javasolta a Petőfi-családra vonatkozó okmányok kiadását és azt, hogy a szellemi életünkben tapasztalható, a költő életművének jelentőségét lebecsülő tendenciák ellen a Petőfi-kutatók hatékonyabban lépjenek fel. *Tamács Anna* a referátum fő tételét (hogy tehát a nemesi liberalizmus eszmevilágát Petőfi már 1845-ben meghaladta lírájában) még további adalékokkal, pl. a „Tigris és hiéna” elemzésével támogatta meg. Megjegyezte, hogy a költő új *haza*-, patriotizmus-fogalmának kialakulásában Börnehatással is számolhat a kutatás.

A délutáni vitaülés tárgya a mai magyar irodalomkritika helyzete volt. Nagy Péter egyetemi tanár „Kritikusi gondok” című referátumában irodalomkritikánk néhány elvi és gyakorlati problémáját, főképpen hiányosságát elemezte. Megállapította, hogy a kritika funkciója a szellemi életben kettős: egyrészt tájékoztatja, orientálja a közönséget, indokolt értelmezéseivel fejleszti a közönség ízlését, másrészt jót és rosszat elválasztó, ítélkező és irányító, eszmélő és eszméltető szerepű. Kritikánk súlyos fogyatéksága szerinte, hogy írók és kritikusok „madárn nyelvű párbeszédévé” kezd válni, az indulatok levezetője lesz, a közönség szemében pedig a kritika a szükséges rossz. Kritikai életünk hibája, hogy nincs olvasóközönséget tájékoztató kritikánk. Hiányzik a határozott ideológiai betajolttság: a marxista filozófiai alap helyett naponta változó elméletek szerint ítél a kritikus. Irodalomkritikánk nagyon szakosodott, hiányzik az írói kritika, mely az író önkifejezésének egyik eszköze, önnön művészetének fő kontrollja, saját irányzatának filozófiai, fogalmi, képviselője. A kritikus hozzáállás, a módszer terén súlyos hiányosság, hogy kritikánk esztétikai, filozófiai alapvetése hézagos, s eluralkodott a lapos, tartalmi kérdéseken lovagoló kritika. Az irodalmi élet szervezetében, az irodalom felé az lenne a feladata a kritikának — hangsúlyozta az előadó —, hogy a szocialista realizmus irányzatát védelmezze, meghatározó elveit képviselje, terjessze és kérje is számon az írótól. Sajnos, kritikánk egésze ezt az alapvető feladatát gyakran szem elől téveszti. Kritikai életünk szembetűnő fogyatéksága az is, hogy hiányzanak a kritikai iskolák, a nagyjából hasonló eszmeiségű módszerű kritikus-közösségek, s nincsenek igazán harcos, határozott kritikus-egyházak sem. A kritikus szabadság biztosítva van, ám az irodalmi életre egyfajta írói terror nyomja rá a bélyegét. Kritikánkra egészében jellemző az elszemélytelenedés, a világos arc- és profilnélküliség. — A vitavezető Szabolcsi Miklós hozzászólásában kifejtette, hogy a kritika szerepe a szocialista kultúra modelljében napjainkban egyre hangsúlyosabbá válik és egyben differenciálódik is. A tömegkommunikáció új eszközei fejlődésével meg fog nőni a Rádió- és TV-kritika, általában a napi és heti kritika jelentősége, hatékonysága. A szaktudományok új módszerei is termékenyítő hatást fognak gyakorolni a kritikai módszerek, műfajok formálódására. Kritikánknak fokozottabban ügyelnie kell arra, hogy irodalmunkat a világirodalom részeként szemlélje és mutassa be, konkrét elemzésekre építve elméleti megállapításait, ítéleteit. Csak így tudja pl. elválasztani egymástól az ún. általános humanizmus és a szocialista humanizmus jegyében született műveket. Jelenkori kritikánk működését objektíve megnehezíti az, hogy irodalmunk néhány év óta az érlelődés, a felkészülés, az új formák keresésének periódusában él, és a kibontakozás főbb irányai, jellemzői még nem rajzolódtak ki eléggé a szocialista kultúra egészét tekintve. Aczél György, az MSZMP KB titkára, kritikánk néhány nyilvánvaló fogyatékságát tette szóvá és főbb feladatait hangsúlyozta. Kritikánk langyos, körülkacsintó, nem szenvedélyesen elkötelezett, nem jellemzi a határozott marxista kiállás. A tudományos igény és a popularitás szemben állnak egymással kritikai életünkben: a kritika ébredjen felelősségének tudatára, a Rádió, a Televízió neveljenek új közönséget az új művészet számára, orientáljanak írókat, közönséget egyaránt. Évről-évre sok fiatal író-tehetség tűnik fel, s a kritika feladata, hogy segítse a tehetségeket kibontakozásukban. A világméretű ideológiai versenyben a szocialista kultúra azt mutatja meg, hogyan kell emberibb módon, szebben, értelmesebben élni; a szocialista kritika, az írókkal együttthaladva, ne egy álintellektuális, válságban tetszelgő „művészet” mellé álljon, hanem a szocializmus életreceptjének, irodalmának harcos népszerűsítésére törekedjék. Az ismét meginduló „Irodalomtörténet”-től e cél szolgálatát várja. Weber Antal szerint a kritika a tudománynak az a régiója, amely közvetlenül érintkezik a művészettel; a kritika tudományos tapasztalatokból összeállt, absztrahált diszciplinaként kerül szembe tehát a művel. Tévedései abból a kockázatvállalásból is erednek, hogy állandóan új, előre nem számított jelenségeket tesz mérlegre a kritikus elmélete, kategória-készlete, ízlése. Bírálta végül a kritikai életünkben eluralkodott elvtelenséget, a „diplomáciai manővereket”. Bán Imre kifogásolta műkritikánk túlságos szakosodását és kíváncsian tartotta, hogy a folyóiratok a tanárság soraiból is toborozzanak kritikusokat. Tóth Dező a kritikus felkészültség alapján azt tartotta, hogy a kritikus pontosan lássa a magyar irodalom és a nyugati irodalmak valóságos viszonyát, egyezéseit és különbségeit, mert csak ezek ismeretében tud súlypontozni, dönteni az egyes művek megítéléséről. Pándi Pál örömmel üdvözölte az „Irodalomtörténet” újraindulásának hírért; véleménye szerint a folyóiratot 1962-ben elhamarkodottan szüntették meg, az irodalomtörténet-sz-társadalom nagy sérelmére; a folyóirat megszűnése eszmei károkat is okozott. Szabolcsi Miklósnak válaszolva megjegyezte, hogy ő is szükségesnek tartja új módszerek kidolgozását, de csak a szocialista világnézet számára elfogadható, általa ellenőrzött módszereket fogad el tudományban, kritikában egyaránt. Foglalkozott az 1950-es évek elején indult kritikus-nemzedék sorsának alakulásával, határozottan leszögezve, hogy e nemzedék legjobbjai akkor is, ma is, tévedéseikkel együtt is a szocializmus ügyét szolgálták és szolgálják, és a hazai közvéleménytől várják e mindenkor munkájuk szerinti megítéltetésüket. A kritika egyik fontos feladataként említette ő is a közvélemény orientálását, kifejtve azonban azt, hogy a kritika mind nehezebben tudja

ellátni ezt a feladatát: az olvasó dolga nehezebb lett, sokféle vélemény közül kell választania, s a kritikusnak meg kell küzdenie az egyes olvasórétegeknél tapasztalható tájékozatlansággal, tudatlansággal, tudni nem akarással. *Nagy Péter*, válaszában, egyetértett azzal, hogy kritikánk új módszerekre van szüksége, de hangsúlyozta, hogy ez nem jelenthet ötlet- vagy divatszerezéset; a szocialista művészeti gondolatnak kell uralkodnia a módszeren. Megítélése szerint a kritikának nagyobb súlyt kell helyeznie a szociológiai aspektusra: értő közönséget kell nevelnie, s ehhez szükséges — egyebek között — a kritika új, rugalmas formáinak kialakítása, közérthető kritikai nyelv meghonosítása, a tudomány és művészet eszközeinek együttes használata a kritika folyamatában.

A háromnapos vándorgyűlés április 7-én délelőtt a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályai Országos Választmányának 1968. évi plenumával zárult. A plenum meghallgatta *Kovács Máté* egyetemi tanár előadását, amely az olvasóközönség helyzetével, az irodalmi s kritikai életünkben betöltött szerepével foglalkozott, majd *Pataky László* beszámolóját a Választmány 1965–68. évi munkájáról. Az előadásokat vita követte.

*Rigó László*

## Intézeti hírek

(1968. április 1 — május 31.)

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete és a Magyar Újságírók Országos Szövetsége közös vállalkozásaként megindultak a magyar-sajtótörténeti szintézis előmunkálatai. Az 1968. február 8-án, március 29-én és április 1-én tartott megbeszéléseken a vállalkozás munkatársai az egyes korszaktervezeteket és személyi kérdéseket vitatták meg.

\*

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1968. április 4-én a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntette ki *Illés Lászlót*, Intézetünk tudományos titkárát.

\*

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete és a Bartók Archivum 1968. április 8-án, az Intézet Eötvös Könyvtárának olvasótermében közös ülésen vitatta meg *Szabolcsi Bence* akadémikusnak „A romantika felbomlása: századvég, századforduló” c. tanulmányát. A vitülés elnöke *Sötér István*, Intézetünk igazgatója volt. A vitában felszólaltak: *Juhász Ferencné*, *Németh G. Béla*, *Németh Lajos*, *Komlós Aladár*, *Bonyhai Gábor*, *Szegedy Maszák Mihály*, *Ferenczi László*, *Kárpáti János*, *Maróthy János*, *Sötér István*, *Szabolcsi Miklós*, *Bodnár György*.

\*

1968. április 22-én meglátogatta Intézetünket V. V. Gyementyev, a moszkvai Gorkij Intézet docense és megbeszélést folytatott az Intézet munkatársaival a Majakovszkij-kutatások, valamint a mai szovjet irodalom időszerű kérdéseiről.

\*

*Herbert Seidler*, a bécsi egyetem osztrák irodalomtörténettel foglalkozó professzora 1968. április 26-án látogatást tett Intézetünkben és kötetlen beszélgetést folytatott az Intézet munkatársaival.

\*

*Ida Frandon*, a poitiers-i egyetem tanára 1968. április 29-én előadást tartott Intézetünkben, „Le modernisme de Valéry: expression littéraire et modalité scientifique” címmel.

\*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége — az Akadémia 128. közgyűlése keretében — 1968. május 6-án az Akadémiai-díj második fokozatát adományozta *Varga József* intézeti munkatársnak.

\*

*Martinkó András*, Intézetünk munkatársa 1968. április 10-től május 9-ig Olaszországban volt tanulmányúton. A Giovine Italia és a Fiatol Magyarországon kapcsolataira vonatkozó kutatásokat végzett a római Biblioteca Nazionale-ban és az Istituto del Risorgimento könyvtárában.

\*

*Szauder József* tud. főmunkatárs a francia—magyar kultúregyezmény keretében 1968 márc. 22-től ápr. 15-ig Párizsban tartózkodott. Előadást tartott a Sorbonne-on a Centre d'Études Finno—Ougrienn keretében a Csongor és Tünde boldogság-mitoszárol, az Institut de Littérature Comparée keretében d'Holbach és Rousseau romantikus



irányba hajló 19. század eleji magyar fogadtatásáról, az École des Langues Orientales magyar tanszékén a 19. század első fele magyar irodalmának főirányairól és a Clermont–Ferrandi Egyetem Francia Intézetében Rousseau magyarországi recepciójának néhány fővonásáról.

\*

Varga Imre intézeti munkatárs a Kulturális Kapcsolatok Intézete által szervezett csereegyezmény keretében 1968. április 26-tól május 10-ig Párizsban tartózkodott. Kutatásokat végzett a Bibliothèque Nationale-ban és a Sainte Geneviève könyvtárban; a párizsi Magyar Intézet fordítói körében foglalkozást tartott kuruc versek fordítási problémáiról.

\*

Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének Klasszikus Magyar Irodalmi Osztálya és az Irodalomtudományi Bizottság 1968. május 20-án közös vitaülést rendezett a XVIII. századi irodalomkutatások helyzetéről. A vita színhelye az Intézet Eötvös Könyvtárának olvasóterme volt. A vita alapjául Szauder József főmunkatárnak „A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatása-

nak feladatai” c. programtanulmánya szolgált. Az eszmecsere Lukácsy Sándor mb. osztályvezető vezette, felszólaltak: Baróti Dezső, Kosáry Domokos, Tolnai Gábor, Sötér István, Hopp Lajos, Sziklay László, Némédi Lajos, Gyenis Vilmos, Vörös Károly, Szathmári István, Barta János. Végül Szauder József válaszolt a felszólalásokra.

\*

1968. május 24-én látogatást tett Intézetünkben Stephan Hermlin költő és az Összehasonlító Irodalomtudományi Osztály munkatársaival megbeszélést folytatott a berlini Aufbau-Verlagnál megjelenendő magyar költészeti antológiáról.

\*

M. B. Hrapcsenko akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának osztálytitkára 1968. május 22-én látogatást tett Intézetünkben és megbeszélést folytatott az Igazgatótanács tagjaival a szovjet és magyar irodalomtudományi intézetek együttműködésének általános és konkrét kérdéseiről. Május 29-én plenáris intézeti ülésen tartott konzultációt a szovjet irodalomtudományi kutatások helyzetéről.

## СОДЕРЖАНИЕ

Тарнай, А.: Pax Aulæ	273
Немет, Г. Б.: Начала бружуазного реализма в венгерской критике	284
Барански Йоб Л.: Костоланы и немецкая литература	310

## Краткие сообщения

## Документация

Коромпай, Й.: Рукописи и письма Ади из наследия Янош Хорвата	352
Варга, Й.: Письмо Яноша Хорвата Лайошу Ади	364
Ригó, Л.: Неопубликованная политическая статьи Пала Дьюлаи	365

## Обзор

Янчо, Элемер: От просвещения к романтизму (Вебер, А.)	372
Чомас Тот, Кальман: Гуманистические метрические мелодии в Венгрии (Бан, И.)	374
Хорват, Иштван: Будни (Феньё, И.)	377
Тренчени Вальдапфель, Имре: Гуманизм и национальная литература (Герезди, Р.)	380
История и система венгерского языка (Еленич, И.)	382

## Хроника

## TABLES DES MATIÈRES

Tarnai, A.: Pax Aulæ	273
Németh, G., B.: Les initiateurs critiques du réalisme bourgeois	284
Baránszky Jób, L.: Kosztolányi et la littérature allemande	310

## Notes

## Documentation

Korompay, J.: Manuscripts et lettres d'Ady dans le legs de Jean Horváth	352
Varga, J.: Lettre de János Horváth à Lajos Ady	364
Rigó, L.: Un article politique inédit de Pál Gyulai	365

## Revue

Jancsó Elemér: Des lumières au romantisme (Weber, A.)	372
Csomasz Tóth Kálmán: Airs satiriques humanistes en Hongrie (Ban, I.)	374
Horvát István: Chaque jours (Fenyő, I.)	377
Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanisme et littérature nationale (Gerézy, R.)	380
Histoire et système de la langue hongroise (Jelenits, I.)	382

## Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkszámítási lapon (Csekkszámlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.  
Csekkszámlaszám: 05.915-111—46, MNB egyszámlaszám: 46. és az  
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 42 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.  
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.

Példányonkénti ára: 8 Ft



**A KRITIKA** legújabb

(1968 május—június) számainak tartalmából:

*Sőtér István:* Gorkij

*Heller Ágnes:* Egyén és közösség, ellentét vagy látszatellentét

*Miklós Pál:* Az irodalmi műalkotás kutatásáról

*Köpeczi Béla:* Aragon műhelyében

„Az író felel” (*Lengyel József és Somlyó György nyilatkozata*)

*Vezér Erzsébet:* Az Ady-mű néhány tanulsága

*Ádám György:* Gyorsuló idő — eltérő ütem

*Pernye András:* A népszerű Bach

*Gyertyán Ervin:* Filmstatisztika és filmművészet